

SZOCIOLÓGIA

ÍRTA:

DR ANGYAL PÁL

EGYETEMI PROFESSZOR.

II. KIADÁS.

PÉCS, 1924.

NYOMATOTT A DUNÁNTÚL KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T.-NÁL.

ELŐSZÓ.

Közel másfél éve került ki a sajtó alól jelen munkám első kiadása, melynek gyors elfogyása arra ösztönzött, hogy ez idő alatt végzett széleskörű, de még közel sem kimerítő tanulmányaim alapján e teljesen átdolgozott, kibővített és több részében változtatott második kísérlettel újból felkeltsem olvasóközönségünk érdeklődését a szociológia iránt. Kísérletnek minősítem e munkámat, mert – ha megengedi a Gondviselés – csak évek múltán s további elmélyedés eredményeként fogok egyes kérdésekben tisztábban láthatni és állást foglalhatni

A szociológia tudománya maga is a forrás állapotában van még, minélfogva nem csodálható, hogy annak rövid fejlődéstörténetében oly sokféle irány alakult ki s még kevésbé lehet terhére írni a kutatónak, ha némelykor az alapvető, máskor a részlet kérdésekben változtat, módosít.

Részemről a minden irányzatosságtól ment objektív igazságok felkutatása és megállapítása volt a céloom s ha ezt ezúttal sikerült legalább is megközelítenem, nyugodtan teszem le a tollat.

Budapest, 1923. december hó 20-án D. D. D.

Angyal *Pál*.

Tartalomjegyzék.

Előszó.....	III
Gyakrabban használt forrásművek	VI
<i>Bevezetés</i>	I
1. §. A szociológia fogalma, tárgya, feladata és jellege	1
2. §. A szociológia története és főbb irányai	4
3. §. A szociológia módszere	10
4. §. A szociológia haszna	14
5. §. A szociológia felosztása	15
<i>I. Rész. A társadalom fogalma, lényege, alkotóelemei és nevei</i>	16
6. §. A társadalom fogalma.....	16
7. §. A társadalom lényege	21
8. §. A társadalom alkotó elemei	26
9. §. A társadalom nevei.....	31
<i>II. Rész. Társadalomalkotó és társadalmi fejlődést irányító tényezők</i>	5
10. §. Rendszer-probléma.....	35
I. Természeti tényezők.....	
11 §. A föld	41
12. §. A víz.....	42
13. §. A levegő.....	43
14. §. A tűz	45
15. §. A növény- és állatvilág	47
II. Az ember világa.....	48
16. §. Az ember és a nép	48
17. §. A faji összetartozóság.....	60
18. §. A nemzeti kapcsolat.....	64
19. §. Az idegen társadalmak befolyása	66
III. A szükségletkielégítő tényezők.....	68
20. §. Gazdasági tényezők.....	68
21. §. A védekezés módozatai	74
1. Védelem a természeti erőkkel szemben.....	75
2. Védelem élő lényekkel szemben.....	76
32. §. Az életkönnyítés tényezői.....	77
1. Az életkönnyítés közvetlen módozatai	78
2. Az életkönnyítés közvetett módozatai	79
IV. Szociál-pszichikai tényezők.....	82
23. §. Az egyéniség.....	82
24. §. A jelenléti társulás	83
25. §. A távolléti társulás	87
26. §. A lelki kölcsönhatás eszközei.....	89
27. §. A lelki kölcsönhatás alakjai	95
28. §. A lelki kölcsönhatás módjai	98

<i>III. Rész A társadalom alapintézményei</i>	105
29 § A család és a házasság.....	105
30 § A tulajdon.....	113
31 § A vallás.....	118
32 § A normarendszer.....	121
33 § Az állam.....	125
<i>IV Rész A szociális törvények</i>	130
34 § A szociális törvények lényege és kategóriái.....	130
35 § A társadalom létezésének törvényei.....	132
36 § A társadalom fejlődésének törvényei.....	136
37 § A társadalom megszűnésének törvényei.....	141
Tárgymutató.....	147
Névmutató.....	152

Gyakrabban használt forrásművek:

- Ammon* Die natürlliche Auslese beim Menschen 1893
- Bachofen* Das Mutterrecht, 1861
- Bagehot* Physics and Politics, 1902
- Baldwin* Development and Evolution 1902
- Barth* Die Philosophie der Geschichte als Soziologie 1897
- Beöthy Leo* A társadalmi fejlődés kezdetei 1882
- Bougle* Quest ce que la sociologie? 1907
- Braun O.* Bevezetés a történetfilozófiába 1922
- Carey* Principles of Social Science 1858–60 (A társadalmi tudomány kezikönyve, 1867)
- Cathrem* Moralphilosophie, 1904
- Cholnoky* Emberföldrajz 1923 Általános földrajz, 1923
- Concha* Politika II kiad, 1907
- Comte* Cours de philos positive, V kiad 1893–94
- Coste* Les principes d'une Sociologie objective, 1899
- Darwin* On the Origin of Species, 1859 (A fajok eredete, 1873), The Descent of Man 1871 (Az ember származása 1884)
- Dealey* Sociology, 1910
- De Greet* Introduction a la sociologie 1886 Les lois sociologiques, 1893, La structure générale des sociétés, 1908
- Dékány* Társadalomalkotó erők 1920, Bevezetés a társadalom lélektanába, 1923
- Dudek* A keresztény vallás apológiája, 1893
- Durkheim* Elements de sociologie, 1889 La division du travail social, 1893 Les régies de la methode sociologique 1895 (A szociológia módszere, 1917)
- Eleutheropulos* Rechtsphilosophie, Soziologie und Politik 1908 Gott, Religion, 1903
- Ellwood* An introduction to social psychology, 1920
- Engels* Die Entwicklung d Socialism us, IV kiad, 1895
- Espinas* Les sociétés animales, 1877
- Eulenburg* Über d Möglichkeit e Sozialpsychologie 1900

- Faguet* A kontárság kultusza V 19
- Giddms* The Principles of Society, III kiad 1896 (A szociológia elvei, 1908), The Elements of Sociology, 1899
- Gobineau* Essai sur l'inegalité des races humames
- Gumpłowicz* Der Rassenkampf II kiad 1908 Grundzuge der Soziologie, 1885 Soziologie im Umriss 1910
- Gutfinger* Die Entwicklung der menschlichen Gesellschaft, 1898
- Hafzfeld* Einführung in die Sprachphilosophie 1921
- Heller Farkas* A társadalom
- Hillebrand-Bella* Az őskor embere es kultúrája 1920
- Hoffmann* Rassenhygiene, 1913
- Izoulet* La cite moderne, VI kiad 1901
- Jaszi O.* Mi a szociológia, 1908
- Jehlicska* Erkölcsei és társadalmi jólét 1916
- Karmán M* Ethika, 1921
- Kidd* Social Evolution 1894 (Társadalmi evolúció, 1905)
- Kohler* Lehrbuch der Rechtsphilosophie II kiad, 1917
- Korms* Bevezetés a tudományos gondolkodásba 1922
- Kracuer* Soziologie als Wissenschaft 1922
- Kuhlenbeck* Das Evangelium der Rasse 1905
- Lapouge* Race et milieu social, 1909
- Le Bon* L homme et les societes 1878 , Les lois psychologiques de l'evolution des peuples 1894, Psychologie des foules 1895 (A tömegek lélektana, 1913)
- Leopold* A presztizs, 1912
- Lilienfeld* Gedanken über die Sozialwissenschaft der Zukunft 1873 , Zur Verteidigung der organischen Methode in der Soziologie, 1898
- Lipps* Die soziologische Grundfrage 1907
- Loria* A szociológia feladata es iskolai II kiad, 1907
- Lubbock* Prehistoric times, V kiad 1890 , Origin of Civilisation 1870
- Maeterlinck* Die Intelligenz der Blumen, II kiad, 1907
- Magdics* Tanulságosabb fejezetek a természettudományok koréból, 1916
- Maine* Ancient Law XI kiad 1890 (A jog őskora 1875)
- Marosi* Átöröklés és nemzetvédelem, 1924
- Marwin* A nyugati civilizáció fejlődése (The living past)
- Marx* Das Kapital, 1867 Theorie über den Mehrwerth, 1905
- Matzat* Philosophie der Anpassung 1909
- M E Mayer* Rechtsphilosophie, 1922
- Moor Gyula* Bevezetés a jogfilozofiába 1923
- Morgan* Ancient Society, 1877, Races and Peoples, 1890
- Müller-Lyer* Die Entwicklungsstufen der Menschheit, 1908
- Nagy Dénes* Bevezetés a szociológiába, 1922
- Nietzsche* Also sprach Zarathustra, 1883 (Im-igyen szola Zarathustra, 1908)
- Jenseit von Gut und Böse 1886
- Novikow* La theorie organique des societes, 1899 Les luttes entre sociétés humames, III kiad, 1904 La critique du darwinisme social, 1910
- Oppenheimer* Grundeigentum und soziale Frage, 1898
- Ostwald* Energetische Grundlage der Kulturwissenschaft, 1909

VIII

- Palante*: *Precis de sociologie*, V. kiad., 1909 (A szociológia vázlata, 1920).
- Paffen*: *The Theory of Social Forces*, 1896.
- Pauler Ákos*: *Bevezetés a filozófiába*, 1920.
- Paulsen*: *Ethik*, IX-X. kiad., 1913.
- Pikler*: *Az emberi egyesületek*.
- Platz*: *Apológiái vitatkozások az igazság körül*, 1918.
- Pulszky*: *A jog és állambölcészct*, 1885.
- Quételet*: *Du Systeme social*, 1848.
- Ratzel*: *A föld és az ember*, 1887.
- Ratzenhoter*: *Soziologie*, 1907.
- Roberty*: *Sociologie*, 1880.
- Ross*: *Social Psychology*, 1908.
- Rossi*: *Sociologia e Psicologia collettiva*, 1908.
- Schallmayer*: *Vererbung und Auslese im Lebenslauf der Völker*, II. kiad., 1910.; *Beiträge zur Nationalbiologie*, 1905.
- Schäffle*: *Bau und Leben des sozialen Körpers*, 1875.; *Abriss der Soziologie*, 1906.
- Scheffer*: *Philosophie der Ehe*, 1922.
- Schultze*: *Psychologie der Naturvölker*, 1900.
- Sidgwick*: *Methods of Ethics*, VI. kiad., 1901.
- Sighele*: *Psychologie des Auflaufes*, 1897.; *Psychologie des sectes*, 1898.
- Simmel*: *Soziologie*, 1908.; *Grundfragen der Soziologie*, 1917.
- Small*: *General Sociology*, 1905.
- Sombort*: *Der moderne Kapitalismus*, 1902.
- Somló*: *Szociológia*, 1901.; *Juristische Grundlehre*, 1917.
- Spencer*: *A System of Syntetic Philosophy*, 1862–1896.; *Descriptive Sociology*, 1837–1887.
- Stammler*: *Lehrbuch der Rechtsphilosophie*, 1922.
- Starcke*: *Die primitive Familie*, 1888.; *La Methode sociologique*.
- L. Stein*: *Einführung in die Soziologie*, 1921.
- Steinmetz*: *Ethnologische Studien*, 1894.
- Tarde*: *Les lois sociales*, V. kiad., 1907.; *Les lois de limitation*, V. kiad., 1907.; *L'opinion et la foule*, II. kiad., 1904.; *Sociologie élémentaire*, 1898.
- Tegze*: *A társadalom*.
- Tönnies*: *Gemeinschaft und Gesellschaft*, II. kiad., 1905.; *Das Wesen der Soziologie*, 1907.
- Trikál*: *Természetbölcsélet*, 1924.
- Tylor*: *Primitive Culture*, III. kiad., 1891.
- Vierkandt*: *Naturvölker und Kulturvölker*, 18%.
- Ward*: *Pure Sociology*, 1903.
- Waxweiler*: *Esquisse d'une sociologie*, 1906.
- Weigelin*: *Sitte, Recht und Moral*, 1919.
- Westermarck*: *History of Human Mariage*, 1891 (*Az emberi házasság története*, 1910).
- Wolfmann*: *Der historische Materialismus*, 1900.
- Worms*: *Philos. des sciences sociales*, 1904.
- Wundt*: *Völkerpsychologie*, 1900.
- Zenker*: *Die Gesellschaft*, 1899.; *Soziale Ethik*, 1905.

Bevezetés.

I. §. A szociológia fogalma, tárgya, feladata és jellege.

A valóságok világának körében számtalan oly tapasztalati adottság merül fel, melynek jellemzője az ember társiasultságával való összefüggés (ilyenek a különböző emberi egyesülések és összeköttetések a baráti viszonytól kezdve az egyházig, államig, népszövetségig; a tömeg jelenségek; a nyelv, vallás, erkölcs, szokások, jog stb.) Mindezek az adottságok élesen elkülöníthetők azoktól, melyeket mint a szükségképeség jellegével bíró fizikai törvény uralma alatt álló *természeti tüneményeket* a természettudományok tanulmányozzák, amennyiben egyfelől az egyénen kívül eső cselekvés-, gondolkodás- és érzésmódban nyilvánulnak, másfelől kényszerítő és irányító hatalommal bírnak, minélfogva mint u. n. *társadalmi jelenségek* különálló tudomány: a szociológia tárgyai (*Kracauer, Durckheim*).

A társadalmi jelenségek fogalmi körébe eső adottságokkal a *történelem is foglalkozik*, de nem mint egyszerű tényekkel, hanem mint értékekkel, azaz kiválasztja közülök azokat, melyek jelentékenyek, melyek hatást gyakorolnak és tehát kultúrértékek (Braun). Az illetéknép kiemelt adottságok a *történeti esemény* műszó alá foglalhatók (Stein).

A *természeti tünemény* ugyanazon előzményekre kivétel nélküliséggel következik be; az előzmények (ok) ismerete apodiktikus bizonyossággal enged következtetést a következményekre. A fizikai törvény, mely reá érvényes – amennyiben egyénre vonatkozik (pl. a fiziológiai törvények) – Spinozával szól via: coacta necessitas. A természeti tudományok ideálja az asztronómia (másodpercnyi pontossággal számítja ki a jövő csillagászati tüneményeinek bekövetkezését).

A *történeti esemény* unikum; az egyes embernek, valamely népnek, nemzetnek visszánemtérő individuális életmozganata; előzményei több-kevesebb pontossággal megállapíthatók ugyan, de csak mint heurisztikus magyarázatok, mert ezeknek miliójében döntő szerepet játszik az illető egyénben, népben, nemzetben rejlő titokzatos individuális erő. A történet-

tudomány ép ezért – bár nőm mellőzi az oknyomozást – főleg a történeti események értékelésére helyezi a súlyt s a nagy történelmi alakokat és nemzeteket mint követésre méltó mintákat állítja elének s egyben ezeknek hatásait vizsgálja.

A *társadalmi jelenségek* mintegy középhelyet foglalnak el a természeti tünemény s a történeti esemény között; nem unikumnak, de nem is szükségképi bizonyosságok, hanem bizonyos ismétlődést, periodicitást, ritmust mutatnak (némely társadalmi jelenség monoton szabályszerűséggel tér vissza, így a születés, házasságkötés, elválás, baleset, öngyilkosság, bűncselekmény). Ez az ismétlődés, mely tapasztalat szerint azonos előzmények esetében sem kivétel nélküli, nyilván törvények *létezésére* enged következtetni, ám ezek a törvények – mert jellegük nem a szükségképiség, hanem csak a rendszerintiség – *szabályoknak*, vagy a fizikai törvényektől megkülönböztetve: *szociális törvényeknek* nevezhetők.

A *szociológia a társadalmi jelenségek tudománya*; kutatja a társaság lényegét, a társas lét és történés alakjait, termékeit, tényezőit, törvényeit, keletkezésének és fejlődésének feltételeit, alapelveit és céljait. Hasonlóan a természettudományhoz, – mint elméleti tudomány – nem használja fel az érték fogalmát; – a szociológus szemszögéből a szociális lét és történés éppúgy egyformán értékes és értéknélküli, mint a természettudós nézőszögéből a természet világának bármely adottsága; ami létezik, az *van* és mert van, meg kell ismernünk (*Braun, Gumplowicz, Ward*).

A szociológia *tárgya* az emberi társadalom, az emberi együttélés és összműködés s mint *elméleti tudomány* ontológiai, históriai és nomológiai szempontból tárgyalja az anyagot. Az *ontológiai szociológia* a szociális adottságokat, a társadalmi jelenségek típusait írja le és ezek tényezőit kutatja; a *históriai* az eddigi szociális történéseket vázolja az u. n. társadalmi kauzalitást igyekszik megállapítani; a *nomológiai* ár társadalmi fejlődés törvényeit tárja fel. A *gyakorlati szociológia* immár *érierkéi*, s midőn azokat a célokat keresi, melyeknek megvalósítása a társadalom feladata, mint *normatív szociológia* egyben előírja a szociális imperatívuszokat, a szociális kellőséget (u. n. szociális deontológiai) s e minőségében végső feladata a társadalmi élet tökéletesbítése (it might become a guide in the movement for social betterment: *Dealey*).

A szociális törvény ugyanis – szemben a mechanikus szükségességgel ható fizikai törvényekkel – inkább *teleologikus kellőséget* fejeznek ki (előírják, hogy mikor cselekszik az egyén, a társadalom, a nemzet, az állam saját érdekében leg-helyesebben, – de azért nem akadályai az ellenkező irányú cselekvésnek, akárcsak a grammatikai szabályok, amelyek a helyes beszéd mikéntjét írják elő); nem az apodiktikus fizikai, hanem a valószínű szociális kauzalitás alapján nyugszanak. A szociális kauzalitás a társadalmi jelenségek ismétlődéséből (statisztika) leolvasott aposteriori okozatosság, mely tehát éppúgy, mint maga a szociális törvény empirikus generalizáció eredménye (a stoikusok nyelvén: *causae proximae* ét *adjuvantes* volnának nevezhetők). A szociológus szemében a szociális törvények tehát éppúgy csak heurisztikus szabályok, regulatív princípiumok, mint a meteorológus kezében az időjárás szabályai (a meteorologia is csak empirikus adatokra épít s empirikus szabályok alapján következtet; ez a magyarázata annak, hogy az időjárás prognózisa a bizonyosságot nélkülözi, illetőleg csak 80%-os valószínűséggel dolgozik),

A szociális törvények és a szociális kauzalitás *a célok birodalmába vezetnek*, ami onnan van, mert a társadalom *organizáció*: az egész egyes részeinek tudatos összműködése bizonyos célokra. Az organizmusokban *természetszükségesség* uralkodik, a társadalomban mint organizációban *célszükségesség* amott a „Müssen”, emitt a „Sollen” a *verbum regens* (Stein). Remélhető, hogy a szociológia fejlődése mind közelebb fog juttatni az egyes ember mint társadalmi lény, az egyes szociális alakulatok: a nép, nemzet, állam stb. céljainak felismeréséhez s így a szociális törvények ismerete mellett arra fog képesíteni, hogy mindinkább a szociális kellőség útján haladva az emberiség végső céljai felé közelítsünk.

Jellegét tekintőleg a szociológia – bár nincs eldöntve vajjon a természeti vagy a szellemi tudományok körébe tartozik-e, (*nézetem*, szerint szellemi tudomány, melynek azonban számos érintkezése van az egyes természettudományokkal) – *filozófikum*: a társadalom filozófiája (már *Hobbes* használja a *social philosophy* kifejezést a *De cive*, 1642. című művében), s mint ilyen szociális világnézet nyújtására is törekszik.

Segéd tudományai: a biológia, antropológia, etnográfia, demográfia, loralstatisztika, a valószínűségszámítás tudománya, a népléktan, kriminalnropologia, kriminálpszichologia, nemzetgazdaságtan, etika, vallástudományok, jogtudományok, politika stb.

2. §. A szociológia története és főbb irányjai.

Szociológiai tételekkel már az ókorban találkozunk, így *Ariszoteles* tanítja, hogy az ember természetétől fogva társas lény, – hogy a2 állam természeti képződmény, mely mint eszme megelőzi az egyes emberekéi (ugyanígy a *stoikusok*); – a *szofisták* némelyike szerint viszont az allaru emberi alapítás és tehát az ember nemcsak időben, de logikailag is előbb volt, mint az állam; – az *epikureisták* az államot az ellenségeskedésekkel szemben védelmet nyújtó szerződésekre alapítják.

Mint önálló tudomány a szociológia mindazonáltal csak *Comte* és *Spencer* óta, tehát a XIX. század közepétől fogva szerepel; teóriájával és metodológiájával még később kezdenek foglalkozni (*Guyau*, *Tarde*, *Dilthey*, *Simmel*, *Durckheim*, *Sombárt*, *Ward*, *L. Stein*).

A szociológia *főbb irányjai*, melyeket egy-egy módszernek többnyire kizárólagossága jellemez, a következők:

1. Az *organikus felfogás*.

Gyökerei az ókorra nyúlnak vissza; az antik észjárás a perszonifikálásra hajlik: a kozmoszt nagy embernek (makroantróposz), az embere kis világnak (mikrokozmosz) minősíti (*Platon* szerint az állam az organizmusnak egy neme, – *Ariszotelesnél* az organicitás inkább metafora; *Hobbes*: az állam Leviathan; *Schellingnél*) a metafora analógiába megy át; *Spencer* az analógiát parallelizmussá, *Bluntschli* és *Schäffle* identitássá változtatja).

A mai organikus szociológia a társadalmat állati organizmusokhoz hasonlítja, *szerves lénynek* minősíti (*Spencer*: a társadalom olyan, mint az élő organizmus; növekszik, táplálkozik, szaporodik, mint a szerves lény, orgánumai interdependensek felépítése is hasonló az organizmusok szerkezetéhez: amint it. az ektoderma a környező anyaggal érintkezve a szükségést átbocsajtja, a veszélyest távol tartja, – a mezoderma a nedvek elosztására szolgáló véredények rendszere, – az entodsrma a táplálkozásra rendelt anyagok feldolgozója, éppúgy a társadalomban az ektodermának 'a katonai-kormányzó szervezet felel meg, mely visszaveri a külső támadásokat s csak a kedvező materiát bocsátja át, – a mezodermát az elosztó munka végzésére hivatott kereskedői osztály képviseli, – végül az entoderma a fentartó rendszer, melyben a termelők, az iparosok osztálya gazdasági tevékenységet folytat; mindazonáltal a társadajlomnak nincs öntudata, nincs differenciálódott szenzőriuma; – *Lilienfeld* szerint a társadalom reális organizmus, melynek sejtjei az egyének; még tovább megy e téren *Schäffle*, ki az állati organizmusokkal úgyszólván teljesen identikusnak minősíti a társadalmat f melyben mint pszihikai organizmusban.

mint a szellemi és anyagi javakkal rendelkező egyének összekapcsolódottságában kollektív értelem, érzelem és akarat nyilvánul meg) s többnyire természeti tényezők, valamint az ember ösztönei és faji tulajdonságai összhatásaként fogja fel az egyes társadalmi intézményeket.

Az organikus iskola árnnyalataiként minősülnek: *a)* a *szelekcionizmus* (természetes kiválogatódás), a *szociál-darwinizmus* és a *leszármazási elmélet* képviselőinek iránya (*Vaccaro*: a társadalomban a létért való küzdelem s a szelekció érvényesülnek; *Matzat, Ruppin, Steinmetz*), – *b)* az *antropogeográfia* művelőinek felfogása (*Desmolins, Ratzel*, nálunk *Cholnoky*: a szociológia emberföldrajzi, illetve társadalomföldrajzi alapokra helyezendő); *c)* a *faji-elmélet* híveinek álláspontja (*Lapouge, Ammon, Wottmann, Chamberlain* s ehelyütt még az u. n. *eugenetikái, fajnemesítő* elmélet eloharcosai: *Haycraft, Schallmayer, Gruber* és *Rudin, Plötz*; embergazdálkodás: *Gold scheid*, nálunk *gróf Teleki Pál*; az egész problémára: *Müller-Lyer*): végül *d)* az *osztályharc-elmélet* (megalapítója: *Gumplowicz*, ki szerint nem az egyén, hanem a csoport a szociális elem; az egyén csak passzív atom a csoportban; a szociális tevékenység a csoport öniertartásában, erőinek szaporításában, uralomra törekvésében, társadalmi s állami helyzetének megalapozásában merül ki; ez az u. n. osztályharc, melynek alaptörvénye, hogy minden etnikai és szociális elem arra törekszik, hogy a hatalmi körébe eső gyengébb elemet saját céljainak szolgálatába állítsa; így míg: *Ratzenhofer, Oppenheimer, Nietzsche, Bagehot*).

2. A *pszichológiai irány* hívei a társadalomban emberi összműködést látván, a cselekvésre és illetőleg ennek lelki okaira helyezik a súlyt, minélfogva nem a biológiát, hanem a *pszichológiát* veszik a szociológia alapjául.

A pszichológiai iskola árnnyalatai: *a)* a *bio-pszichológiai szociológia*, mely annálfogva, mert az emberi cselekedeteket nemcsak a tudatos belátáson alapuló rugókkal, hanem öntudatlan természetes ösztönökkel is magyarázza, alig különbözik az organikus szociológiától (így *Lester Ward*: a szociális erők pszihikusak, miért is a szociológiának a lélektan az alapja: „The social forces are psychic, and hence sociology must have a psychologic basis”; a fejlődés azonban a protoplazmával indul meg s folyamata a fajok harca, a leigázás, a biológiai megtermékenyítéshez hasonló u. n. *szociális karyokinézis* során megy végbe; *Giddings*: a szociológia az élő lények természetes csoportjainak és kollektív magatartásának tudománya; megkülönböztetendő az u. n. „intermental action”, mely létrehozza a szolidaritást, – a hasonneműség tudata: „consciousness of kind” és a társias tikárat: „concert of individual wills”; a társadalom nem organizmus, hanem *organizáció*); *b)* a *racionálisztikus szociológia*, mely a társadalmi jelenségekéi tudatos emberi belátásra vezet vissza (így különösen az *ufilitarizmus*, melynek főképviseelője *Bentham*, kinek alaptétele: the greatest happiness of the greatest number; éhez az irányhoz számít *Ihering*, ki szerint az egész társadalmi élet mozgatója az érdek; így nálunk *Plósz* és a belátásos iskola megalapítója: *Pikler*); *c)* a *voluntarisztikus szociológia*, mely min-

dennek, tehát a társadalomnak is alapjául, tényezőjéül és feltételéül az akaratot tekinti (már *Szt. Ágoston* „voluntas est quippe in omnibus, – majd *Duns Scotus*, voluntas est superior intellectu, *Fomlle* szerint a társadalom akarat-organizmus (organisme contractuel), ezidőszent ez arány főképviseelője *Tönnies*, ki megkülönbözteti a „Wesenwille alapján nyugvó természetes közösségtől, az utána „Gemeinschaft”-tól a merőben különleges, mekanikus, ideáhter összefüggő és a „Willkür”-ből származó társadalmat, a „Gesellschaft”-ot, a közösség oseedeti, benső egység, elő organizmus, mely bent van a társadalomban is a társadalom azonban a közösséget utóbb visszaszorítja s vele ellentétbe jut így meg *Paulsen*), d) az *emocionális szociológia*, mely különösen az érzelmek segítségével igyekszik a társadalmi jelenségek magyarázatot nyújtani (így *Kidd Benjám*in és nemileg *Sidgwick*), e) a népléktan szociológia, mely az eddig ismertett irányokkal szemben nem az egyéni lelek ösztönös, értelmi, rkarirati vagy érzelmi vonalaiból indul ki, hanem az együttélő emberek *lelki kölcsönhatásának* eredményeként fogja fel a társadalmi jelenségeket (így *Wundt*, ki szerint a társadalom pszihikai jellegű kollektív oiganizmus, u. n. „*Gesamtpersonlichkeiten*” melynek öntudata és akarata számos egyeniségre osztódik fel a szocialis fejlődéstörvények a pszihologiai törvények specialitásai, *Tarde* a társadalmi élet alaptényezői a kezdeményezés (invention) és az utánzás (imitation) a társadalom az egymást utánzó emberek egyestülete (la societete est l’imitation), kiknek motívumai egyfelől a meggyőződések (croyances), másfelől a vágyak (desirs) a *tömeglélek* vizsgálata, melynek neves munkásai *Le Bon*, *Sighele Rossi Lamprecht* – v »lammt a *néplélek* tanulmányozása, mely mar *Montesquieu*-nel (l’esprit general des nations) felbukkan majd *Wegelin*, *Herder Lazarus* s legutóbb *Wundt* személyében talál buzgó kutatóra a jogtörténeti iskola kialakulásához vezet, mely minden szocialis képződményt (nyelv, szokás, erkölcs, vallás, jog, művészet, tudomány) a népszellem termékének minősít, *Barth*-hal ki a társadalmat szellemi organizmusnak „ein System von Willensemheite” minősíti, ez irány odavezet, hogy a szociológia azonosíttatik a történetbolcselettel.

3. A *kultúrhistoriai* vagy *ideológiai szociológia*; alapgondolata, hogy a társadalom mozgatója a szellemi erő (így már *Saint-Simon*, ki ugyan a gazdasági viszonyokra helyezi L súlyt a társadalom magyarázatánál, de erős befolyást tulajdonít az ember világfelfogásának is, mely eleinte a teológiai és metafizikai alapokon nyugodott, újabban azonban a pozitív tudomány álláspontjához közeledik).

Ez iskola főbb árnyalatai, illetve ezek képviselői a) *Hegel* az abszolút szellem megnyilvánulásának minősíti a társadalmat, mely fejlődésében három korszakon ment keresztül, ezek a természetben elmerült a szabadságának tudatára ébredt és a teljesen szabadabbá lett szellem korszakai, b) *Comte* az emberi szellem fejlődésére alapítja a társadalmi fejlődést, melyben minden következő helyzet az előzőnek szükségképi következménye s az utánna következőnek szükségképi mozgatója, *Comte* színien három korszakot különböztet meg, ezek a teológiai, metafizikai és pozitív felfogás

korszakai, a társadalom egyébként összorganizmus (organizme collectif), melyet egyfelől álló (statikus), másfelől mozgó (dinamikus) helyzetében kell tanulmányozni, ott a koexistencia, emitt a successio törvényeinek felkutatása a feladat, a statika térben, a dinamika időben vizsgálja a társadalmi jelenségeket, nálunk *Pulszky* áll legközelebb ez iskolához mely tehát főleg kulturális értékeszmék irányító hatására helyezi a fösúlyt, közel áll ez irányhoz meg *c)* az új hegehamzmus és itt *Kohler*, *Berolzheimer* és *L. Stein*, ki szerint a társadalomban ritmusok érvényesülnek, melyeket immanens celratorekves jellemez, idesorozható végül *d)* az *etológiai irány*, melynek főképviselői *Post*, *Backofen* (a „matriarchatus” tanának kifejtője, szerinte a legősibb társadalmi intézmény a Mutterrecht), *Summer Main*, (ellenkezőleg a patriarchátust tartja eredeti formának, különös súlyt kölcsönöz az államnak és tulajdon fejlődés szempontjából a faluközösségnek), *Morgan* (a patriarchális társadalmi szervezet a matrarchalis ősközösségből származott), *Westermarck* (a társadalom az erkölcsi öntudat bölcsője; az erkölcsi értékelés az állandó és változó etnográfiai tényezők befolyása alatt áll), *Steinmetz*, *Lewis*

4. A *gazdasági szociológia*, mely mint *történelmi materializmus* a társadalmat s annak minden jelenségét és intézményét gazdasági tényezőkre vezeti vissza (ez irány gyökerei már *Saint-Simon-nal* megtalálhatók, ki az ember világ elfogása mellett nagy befolyást tulajdonít a gazdasági viszonyok társadalmi alakító erejének, így még *Thompson*, *Rodbertus*, *Lows Blanc*, majd *Lassalle*) A történelmi materializmus tudományképp megalapító *Marx* és *Engels* Ez iskola alaptanítása, hogy a társadalom gazdasági szervezet, melybe beleszületünk, a termelési viszonyok alakítják ki azt a reális alapot, amelyen az összes társadalmi jelenségek, a jogi, politikai és szellemi életfolyamatok mint ideológiai felépítmény (Überbau) létrejön; nem az emberek öntudata az, mely létüket, hanem fordítva társadalmi létük az, mely öntudatukat meghatározza; – a gazdasági alap változása ellentétbe jut a magukat kiélt ideológiai formákkal a jogi, politikai, vallási, művészi intézményeikkel, – az ellentét osztályharcra vezet, melynek során lassabban vagy gyakrabban átalakul maga a felépítmény is.

Ehhez az irányhoz számít egyebek között *de Greet* (a gazdaság szociális alapjelenség, a társadalom alapjait a terület s a népesség alkotja), *Loria*, *Sombart*, *Lamprecht*

5. A *természettudományi iskolák*; jellemzőjük, hogy természettudományi alapon, különböző fizikai törvények segítségével igyekeznek a társadalom lényegét megmagyarázni.

Így *Carey* szerint a társadalom mechanikus törvényeken (gravitáció stb.) alapul *Waxweiler* a szociológiát energetikai alapokra helyezi, a szociológia tárgyai azok a reakciók, melyek ugyanazon faj individuumainak

kölcsönhatásából származnak, ugyan energetikai irányban építi ki tanait *Ostwald*, ki szerint minden történés vagy energiavándorlás a térben, vagy a különböző energia formáknak egymásba való átmenetele, az élet, a psziche, a társadalom is energiaáramlás, a társadalom kultúrtényező, mert célja, hogy a nyers energiáknak az emberi célokra szolgáló átalakításánál az u. n. Güteverhältnis-t megjavítsa, a társadalom haszna a tapasztalatok felhalmozásában nyilvánul meg, *Quetelet* szerint a szociológia az átlagember („homme moyen”) tana, a társadalomban szigorú törvények uralkodnak, melyeknek létezését a szociális jelenségeknek a statisztika útján megismerhető kérlelhetetlen szabályszerűsége (az öngyilkosságok, bűncselekmények, elvadások számának állandó volta) bizonyítja, így meg *Comte*, *Mayr*.

6. A *formalisztikus szociológia*, mely főleg a társadalmi formák leírására és egy bevetésére hegyezi a súlyt; így *Simmel* és *Bougle* ki szerint a szociológia a társulás alakjainak, az emberek egymáshoz való vonatkozásformáinak tudománya; a szociológia tárgyai azok az erők, vonatkozások és formák, amelyek során az emberek társulnak, azok az okok és célok, amelyek nélkül társulás nem jöhet létre, adják a szociális alakulás *anyagát*; az okok eredménye és a célokra törekvés, mely a társulást létrehozza az a *forma*, mely az anyagot felöleli, ily formák a föl- és alárendeltség, a verseny, a munkamegosztás; a *szociális kapcsolatok* meghatározott ösztönökből és akarattípusokból származnak s így erősen *pszichikai jellegűek*; – *Stammler* szintén a formákra helyezi a súlyt, a szocialfilozófia feladata annak megállapítása, hogy az emberiség szociális élete minő alapvető formális törvényszerűségeken nyugszik, a társadalom nem egyéb, mint az embereknek külső összefűző normák (jog, konvenció) által szabályozott együttélése; anyaga, a gazdaság, – formája a jog, – lényege a célok akarása és megvalósítása; a végső cél, melyhez viszonyítottan lehet csak az egyes célok helyességét megállapítani: a szociális ideál („die Gemeinschaft frei wollender Menschen” vagy „die Menschengemeinschaft, in der ein jeder die objektiv berechtigten Zwecke des ändern zu den seinigen macht”).

Így meg *Natorp* s újabban *Kracauer*, ki szerint a szociológiának mint objektív s értékeléstől ment tudománynak feladata a társiasult emberek életének tanulmányozása, az itt észlelhető szabályosságok s mindazon jellemvonások megállapítása melyek a társiasultság tényével összefüggnek idetartozik meg *Durkheim*, ki a társadalmi tényeket speciális alakulatoknak tekinti, azokat mint objektív valóságokat, menten minden hasznossági szemponttól vizsgálja s kutatja az energiákat, melyek azokat létrehozzak.

Szemben az *elméleti* szociológiával, a gyakorlati vagy u. n. *alkalmazott szociológia* értékelő nézőszögből tárgyalja az

anyagot, melyet mint *szociálpolitika* és *szociáletika* a szociális idea kivetítésével (v. ö. idevágólag az utópiák birodalmába vetető írókat, így *Platón*, *Morus Tamás*, *Bellamy* vonatkozó fejtegetéseit) kritikai és normatív irányban tár elének (normatív szociológia).

Ennek körében mint ellentétek jelentkeznek *a) az individualizmus*, mely az egyén öncélúságát hangsúlyozza s a társadalmat és államot csak mint az egyeni célokat szolgáló eszközt fogja fel (*Humbolt*, *Spencer*, *Ibsen*, *Tolstoj*), különleges alakjai a liberalizmus (manchesterizmus) s az *anarkizmus* (az egyen akarata egyedül mérvadó, minden szociális jogrend, allomrend és felsőbbseg elvetendő *Stirner*, *Kropatkin*), melynek egyik válfaja a *kommunizmus* (*Baboeuf*, *Bakunn* stb), és a *szindikalizmus* (a proletariátus osztályharcának alpjául a csupán bérmunkásokat felölölő szakszervezet, az u. n. *syndicat* szolgáljon, ez irány alapja a Bergson-fele pragmatikus felfogás így *Sorel*, *Berth*, nálunk *Szabó Ervin*, – a szindikalizmusnak legújabb hajtása a *bolszevizmus*, mely a proletárdiktatúra illetőleg a *szovjetrendszer* és *tanácsköztársaság* útján óhajt eljutni az állam nélküli kommunizmushoz – így *Lenin*, *Trotszkij*, *Bucharin* és *Radek*), – *b) a szocializmus* mely az egyen cselekvések összefoglalásával a gazdasági életet kifejleszteni s ezúton az emberiséget munka- és érdekközösségbe fűzni törekszik, válfajai a *jogszocializmus* (*Menger*, *L. Stein*, *Schroeder*, a *szociáldemokratizmus* (*Marx*, *Engels*), az *agrárszocializmus* (*Kautsky*, legújabban *Ballod*), *keresztényszocializmus* (*Saint-Simon*, nálunk *Giesswein*, *Komocsy*), ez irányok közül főleg a szociáldemokrácia emelkedik ki, mely a társadalmi élet fejlődésének a gazdaságtól függő szigorú kauzális törvényszerűséget hangsúlyozza, a gazdasági erőknél osztályharc útján való érvényesülését hirdeti azzal, hogy ezúton a termelési tényezők kollektív tulajdonba veendő s a termelés centrális szervezése biztosítandó, ami végül is a hatalmat megszerző politikai forradalom után kizsákmányoló burzsoáosztály és illetőleg a kapitalista rend összeomlásához fog vezetni, ettől az *orthodox marxismustól* több tekintetben eltér az u. n. *revizionizmus* (*Bernstein*) mely a gazdasági tényezők mellett az eszmék jelentőségét is elismeri – nem híve az erőszakos forradalmi átalakításoknak annál kevésbé mert a szocializmus megvalósulását csak fejlett gazdasági és kulturális rend kialakulása után képzei, miért is a fokozatos fejlődés híve „S a munkásosztály helyzetet *szociális reformtörvények* útján igyekszik megjavítani *c) az összekötő irány a szociáldividualizmus*, másként *euforizmus* melynek alaptanítása, hogy egyfelől az egyén csak jól szervezett társadalomban s államban fejtheti ki s tökéletesítheti egyéniséget, – másfelől csak az ily egyéniség kifejlés és tökéletesülés rakhatja le a tökéletes állam alapjait végső cél tökéletes egyén, tökéletes államban (*Goldscheid*, *Muller-Lyer*) Idevágólag csak annyit, hogy éppen a szociológia bizonyítja, hogy az egyén semmi elődjeinek s kortársainak kulturmunkája nélkül, viszont a szociális Itt kultúrfoka és előrehaladása az egyének kultúrfokától és fejlődöttségétől függ s itt nem lehet eléggé hangsúlyozni *Cohen*-nel, hogy az egyénnek csak az a törekvése erkölcsös, mely az ő harmonikus kulturerejét növeli s ezzel az erkölcsi világregend összértékét fokozza.

3. §. A szociológia módszere.

A módszer kérdés körül éppoly szembeállításokkal találkozunk, mint a szociológia lényegére vonatkozó problémánál. Az ellentétek a) egyik oka az a körülmény, hogy a kutató már munkája kezdetén módszert választ és pedig azt, mely a szociológia prekoncipiált lényegének megfelel; ez eljárás alap-hibája, hogy előre foglal állást oly kérdésben, melyet csak utóbb dönthet el, mert hisz¹ a módszernek a tudományos kutatás *folyamán* kell kialakulnia (előbb volt a nyelv, csak utóbb jött a grammatika; művészet már rég létezett, csak később fejlődött ki az esztétika); b) az ellentétek további oka, hogy a kutató a módszeres vizsgálatba többnyire beleviszi egyéniségét, holott a módszer nyilván *superindividuális*; c) nem csekély mértékben idézi elő végül a módszer-eltéréseket a szociológusoktól sem ment az a törekvés, hogy aktuálisabbá tegyék tudományukat, hogy értékeljenek s az elméleti térről nyomban gyakorlati irányba csapjanak át, hogy a szociológiát egyben valamely politikai irány szolgálatába állítsák, holott nem fér kétség a módszer *superaktuális* voltához.

Mint *speciális módszerek* és pedig az ismertetett főbb szociológiai irányoknak megfelelően a következők alakultak ki:

1. A *biológiai vagy organikus módszer* a szociológia bölcsőjénél jut szerephez és pedig azoknál a kutatóknál, kik a társadalmat mint organizmust veszik bonckés alá (*Spencer*). E módszer a társadalmi jelenségeket analizálva induktív úton indul meg s az indukciót és ennek különböző eszközeit (megfigyelés, leírás, kísérlet stb.) annál is inkább nagy előszeretettel alkalmazza, mert ereszben erős ösztönzést nyer a biológusoktól s általában a természettudósoktól, kik mind tökéletesebb eszközeikkel s eljárási módjaikkal (mikroszkóp, baktériumtenyészet stb.) tényleg meglepő eredményekhez jutottak, – mindazonáltal e metódus tételeinek megállapításánál inkább dedukcióval dolgozik, mert a társadalmat analógia vagy identitás, illetőleg a-priori megállapítás alapján az organizmussal hasonlítván össze, abban a biológia terén érvényes természeti kauzalizmussal azonos szociális kauzalitást ismer fel s a társadalomra átvitt biológiai tételekből ugyanoly jellegű (szükségképi) szociális törvényekre következtet, aminők a természet világában érvényesek.

2. A *pszichologia módszer*, mely ellentétben a fizikomonisztikus nézetten nyugvó biológiai nézettel pszichomonisztikus felfogáson alapul: a társadalmi jelenségek körében a lelki tényezőket rehabilitálja (*Fouilleé*) s a társadalmi tudományok középpontjává a pszichológiát teszi (*Bouglé*); ez a módszer a társadalomban nem vitalitást, hanem szellemiséget lát (*Baldwin*) s ezt majd a történelmi távlatban (historical perspective) vizsgálja, nehogy a megtévesztő közelség (the illusion of the near) hibás utakra vezesse s így az aprólékosságok mellőzésével generalizációra törekszik (*Ward* pl. az u. n. takarékoság törvényét: the law of parsimony ismeri fel legáltalánosabb alaptörvénynek), – majd a racionalista pszichologia eszközeivel dolgozik s a tudatos belátásból vezet le de-dukctíve az összes társadalmi jelenségeket, – majd az emberi léleknek tulajdonságait veszi alapul s az egyéni lelkek kölcsönhatásával (interpszichologia, társadalmi lélektan) magyaráz meg mindent (a társadalom szintézis, teremtő folyamat eredménye, mely az elemekből, az egyénekből éppúgy nem érthető meg, mint egyéb szintézist sem lehet alkotó elemeivel megmagyarázni: a 8-at a 3 és 5 nem világítja meg mert új van benne, 2-vel osztható, – a vizet a hidrogén és oxigén nem teszi megérthetővé, mert egész más tulajdonságokkal bír, mint elemei, – az inorganikus anyagokból előálló élet azokkal nem magyarázható meg, – éppígy a tömeg és általában a társadalmi jelenségek – bár egyéni lelkek szintézisei – nem ezeken keresztül, hanem mert újszerűek, külön *kollektív pszichológiai* úton, sajátos módszer eszközeivel tanulmányozandók (*Tarde, Wundt*).

3. A *történet-genetikai módszer*, mely eredetileg a kozmikus kialakulás magyarázatánál (*Kant-Laplace*), majd a biológiai fejlődés értelmezésénél (*Darwin-Haeckel*) jut vezetőszerephez, mind nagyobb erővel érvényesült a szociológiai jelenségek vizsgálatánál is. A szociológia rendszeres feladatai közé történelmi problémák ékelődnek be s a társadalomtudomány (már Comte-nál, de legélesebben *Barth*-nál) a történetfilozófiához közeledik s legfőbb feladatául a fejlődéstörvények felkutatását ismeri fel. E módszer egyes iskolák képviselőinél társul az *összehasonlító-történelmi* illetve *néprajzi módszerrel*, mely a társadalmi jelenségeket úgy amint különböző időben és területen feltűnnek megállapítja, egybeveti, ismétlődésükből szabályszerűsége, törvények létezésére következtet,

szóval a létezett és létező társadalmak és ezek jelenségeinek analizálásával induktíve jár el (*L. Stein*).

4. A *dialektikus módszer*, melynek alapja a *hegeli* bölcseletben van lerakva, a szociológia terén a *Marx* által inaugurált történelmi materializmus keretében érte el tetőpontját. Amint Hegel a fogalmak logikai kifejlődéséből magyarázza a világot (minden fogalom egyoldalú s magában hordja saját magának tagadását pl. a fehér a fekete negációja, – amely azután egy magasabb, átfogóbb egységben egyenlítődik ki; az az illetéknép kialakuló új fogalom ismét ellenmondásra s ezután újabb magasabb egységhez vezet; a világ az abszolutumnak, az eszmének e dialektikus mozgás útján önmagából való kifejlődése), éppúgy Marx a történelemben is bizonyos egyoldalúságot és túlzást ismer fel, mely létrehozza a vele ellentétes egyoldalúságot, amire az ellentétnek egy magasabb szintézisben való kiegyenlítődése következik be (a céhek uralmát s a régi gazdasági rendet ledöntötték az új munkagépek s a termelési eszközök változása, s így létrejött az ipari szabadság és a szabad verseny, ez a *tézis*; – ez az alapot azonban létrehozza a maga ellentétét; a kis tőkék koncentrálnak s felhalmozódnak s uralmi polcra jutva kizsákmányolják a munkásokat, szóval kialakul a kapitalizmus; ez az *antitézis*; – ennek az állapotnak ellentétésképp kifejlődik a kapitalista monopólium megszűnése s a szocialista szervezetnek kialakulása; ez az ellentétnek egy magasabb *szintézisben* történő kiegyenlítődése).

5. Az *objektív módszer*, mely az egyoldalú pszichológiai reakciójaként fejlődött ki úgy a természettudományi, mint a formalisztikus szociológia körében jut *szerephez*. Alaptétele, hogy a társadalom olyan, mint egy törvénynek hatása alatt mozgó tárgy (objektum), a valóságnak spontán eredménye; az ember egy rajta uralkodó természetes erővel áll szemben; a szociológusnak nem az eszméket, hanem a dolgokat, a társadalmi tényeket kell vizsgálnia, melyeket legobjektívebb sajátosságai alapján ragadjon meg s az ezeket létrehozó társadalmi tényezőkkel magyarázzon; nem azt kell kérdezni, mire valók a társadalmi intézmények, hanem hogy honnan származnak; a társadalmi tény létrehozó okok ugyanis függetlenek azoktól a céloktól, melyeket a kérdéses tény szolgál; a társadalmi tények objektív eszmék rendszerének tekintendők, miért is logikus rendben való átgondolásuk magyarázatukat s egyben bizonyí-

tásokat nyújtja; a társadalmi tények között meglevő okozati összefüggésnek kimutatása legegyszerűbben az *együttjáró változások* módszerének segítségével eszközölhető (mihelyt a történelem, néprajz vagy statisztika segítségével megállapítható, hogy két társadalmi tény az esetek bizonyos számában egymással kapcsolatban változik: társadalmi törvényhez jutottunk; *Durckheim*). Az objektív módszer kiindulásában ugyan eltérő a biológiától, eljárásában azonban ahhoz áll legközelebb.

6. A *formalisztikus módszer*; mintegy szvxriális geometriát akar nyújtani; megállapítani igyekszik a társulás absztrakt formait (*Simmel*), illetve azokat az alapviszonyokat, melyek minden társas viszonyban fellelhetők s a melyekre az összes társadalmi jelenségek visszavezethetők (*Vierkandt*), egyben rákövetkeztet a jövő kialakulásában a relatíve legtökéletesebb társadalmi formákra (*Stammler*); újabban a lényegszemlélet (*Wesen s schauung*) útján törekszik eredményekhez jutni, s mint a *Bolzano* és a *Husserl* által megalapított s *Meinong* és *Windelband* által továbbfejlesztett fenomenológia (minden valóságias van oly időtlen lényege – *Wesen* – mely a realitástól függetlenül vizsgálat tárgyává tehető; a lényegszemlélet a valóság egyéni vonásait törli s intuitive, reductiv úton, abban csak azt fogja fel, ami benne állandó, azonos lényeg; a fenomenológia, így a „létező világ” „zárójelbe tétele” után a világra mint lényegre irányuló tiszta leíró tudomány), a szociológiában olyaénképpen érvényesül, hogy a társadalmi tényeket egyéni vonásaiktól megszabadítva, azokban az időtlen (örökkévaló) lényset vizsgálja, szóval a szociológiát nem tény tudományként, hanem mint lényegtudományt műveli; módszere az eidetikus redukció (v. ö. különösen *Kracauer* fejtegetéseit).

E különböző módszerek közül – attól függőleg mely irányban folyik a kutatás s a tudományos vizsgálat, továbbá, hogy mi a közvetlen cél – egyik sem mellőzhető teljesen, így midőn a társadalmi jelenségeknek a társadalomalkotó tényezőkön keresztül való átértése és tipizálása a feladat (ontológiai szociológia), főleg a pszichológiai és az összehasonlító történeti, illetve néprajzi módszer jut szerephez, de érvényesül a formalisztikus módszer s ennek körében s eidetikus redukció is, – már abban a kérdésben, hogy miként fejlődtek ki az egyes társadalmi jelenségek, mely szociális kauzalitás hatja át azokat (históriai szociológia), különösen a biológiai, valamint az objek-

tív, továbbá a történet-genetikai módszer juttat megfelelő eredményekhez, – végül amikor a szociális finalitás, a célkitűzés, a jövő fejlődés irányítása a probléma központ (normatív szociológia), nem lehet kizárni a spekulációt s különböző változatban szerephez jut a dialektikus módszer.

Részemről a szociológiát mint elméleti tudományt fogom fel, melynek feladata a társadalmi jelenségek meghatározása az azokban uralkodó egyetemes törvényszerűségnek felderítése útján, miből folyólag az eidetikus módszer szerint vélem a szociológiát művelendőnek anélkül azonban, hogy kiegészítőleg a többi metódus teljességgel kizáratnék.

4. §. A szociológia haszna.

Minden tudomány, tehát a szociológia is *öncél*, tudásvágyunk kielégítésére törekszik, oly dolgok iránt is érdeklődik, melyek a gyakorlati életben közvetlenül nem jelentősek, de a szellemi élet nézőszögéből értékesek, mindazonáltal kétségtelen, hogy mint minden tudományos munkálkodásban, a szociológiában is bent lappang az a remény, hogy az elért tudományos eredmények idők múltán az emberiség javát fogják szolgálni. Amint az asztronómia haszna a hajózásnál, a fizikáé a természeti erőknek emberi célokra való alkalmazásánál, a kémiáé a táplálkozás, gyógyszerek készítése, ipari munkák terén, a biológiáé a növény- és állattenyésztés, az egészség óvása s az orvoslás körében, a lélektané és erkölcsstané a nevelésnél, a jogtudományoké a külső rend biztosításánál stb. érvényesül, – úgy nyilván a szociológia sem nélkülözi e praktikabilitást.

Eltékintve azoktól az *elméleti hasznosságoktól*, melyek különösképen annyiban mutatkoznak, hogy a szociológia: 1. rávezet a társadalom és társadalmi intézmények tiszta ismeretére, 2. bevilágít lényegébe, azokba az összefüggésekbe, melyek az emberek, valamint a társadalmi csoportok között mutatkoznak, 3. kézre adja a szociális előfejlődés törvényeit s így kielégíti arra irányuló tudásvágyunkat, mely az eredet s a jövő problémáival kapcsolatban minden mélyebben gondolkodó embert eltölt; – *gyakorlatilag* főleg erkölcsi és politikai irányban jelentkezik a szociológia haszna; 1. *erkölcsi haszna*, hogy mim minden filozofikum világnézetet nyújt s hacsak nem téved szél-sóségekbe (túlzó individualizmus vagy túlzó szocializmus): ki-

emeli az embert a merő önzés világából, a monasztikus ridegségből s átvezeti a szociális altruizmus, a felebaráti szeretet nemes régióiba, – kifejleszti a szolidaritás és a tolerancia érzéseit s ezzel azokat a készségeket, melyek a nyugodt és boldog egyéni és társadalmi élet szubjektív előfeltételei, – 2. *politikai haszna*, hogy midőn a fejlődés törvényeit megállapítja, egyfelől feltárja a jövő lehetőségeit és valószínűségeit s így segítségére siet úgy a magánegyénnek, mint az államférfiúnak a legközelebbi feladatok miként való megoldásának módozatait illetően, – másfelől kijelöli azokat az irányokat, amelyeknek vonalán haladva az emberiség erkölcsi, gazdasági és kulturális iialadása terén jelentkező akadályok (bűnözés, nyomor, alkoholizmus, nemi visszaélések stb.) fokozatosan eltávolíthatók és megteremthető egy oly társadalmi rend, mely az emberi nek a földön mind boldogabb életét készíti elő („a social order that will bring vigor and happiness to mankind”, *Dealey*).

Hasznos végül a szociológia annyiban is, mert megteremti a kultúrtudomány ok (pedagógia, esztétika, társadalmi gazdaságtan) és a jogtudományok (jogbölcsezet, politika s az összetételes jogtudományok) tanulmányozásának alapjait. Jó juristává csak az lehet, ki mindenekelőtt elsajátítja azokat a szociológiai alapvetéseket, amelyeken a társadalomtudomány specializálódott ágazatai (magánjog, közjog, büntetőjog, perjog stb.) felépülnek.

5. §. A szociológia felosztása.

Az *elméleti* szociológia, mely mint említettem: ontológiai, históriai és nomológiai nézőszögből s értékeléstől mentesen tárgyalja az anyagot a következő részekre osztható:

I. A társadalom fogalma, lényege, alkotó eleme és nemei.

II. A társadalomalkotó és a társadalom fejlődését irányító tényezők.

III. A társadalom alapintézményei.

IV. A társadalom törvényei.

Az *alkalmazott* vagy gyakorlati szociológia mint külön tudomány ezidőszert még kiforratlan állapotban van, aminek magyarázata egyfelől az irányzatosság túltengése (*Marx* és követői), másfelől az a körülmény, hogy egyes még csak kiforrásban levő értékelései és irányító elvei rendszeres összefoglalás helyett a szociológia specializálódott ágazataiban nyernek el-

helyezést s mint kultúr-, gazdaság-, kriminál- stb. politika jelentkeznek.

Jelen összefoglalás a szociológiának csupán elméleti alapvetéseit nyújtja.

I. RÉSZ.

A társadalom fogalma, lényege, alkotó elemei és nemei.

6. §. A társadalom fogalma.

Evidencián alapuló tételként állapítható meg, hogy a szociológia alapfogalma: a társaság vagy társadalom (e kifejezések változtatva használatosak; elvi különbségük nem éleződött még ki; v. ö. *Pulszky*, *Pikler*, a német irodalomban a *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* megjelölések differenciájára v. ö. *Tonnies*. *Stammler* fejtegetéseit) *emberhalmaz*; tehát nem esik e fogalom körébe: *a*) egyfelől a szerves anyagok s más szerves lények halmozódása (az u. n. állati társadalmak sok rokon vonásuk s analógia-vonás nézőszögéből jelentős voltak *ellenére* nem társadalmak; v. ö. *Espinás*), másfelől *b*) az izolált ember (a társadalom szó gyöke: „a társ” feltételez legalább még egy valakit; *two is company, three none*).

A több ember halmaza egymagában azonban még nem társadalom, ehhez az szükséges, hogy az emberhalmaz egyetemes fogalmat, bizonyos egységet alkosson. Ehelyütt első kérdés, vajjon megfelel-e a társadalom szónak valami reális valóság, avagy nem csupán az emberek bírnak realitással, s a társadalom csupán spekulatív abstrakció. Anélkül, hogy elmélyednénk az u. n. *universalialia-kérdés* szövevényébe, melynek keretében vitás, vajjon az egyetemes fogalmak, mint pl. a szikla, növény, állat stb. csak nevek, szavak: „*flatus vocis*”, tehát mérőben absztrakciók-e, melyek csupán az absztraháló elmében léteznek s a gondolkodáson kívül nem is állanak fenn: *universalialia post rem*; – így a *nominalizmus*: *Roscellinus*, – vagy hogy azok igazi, eredeti valóságok, az egyes dolgok létezésének előfeltételei, az eredeti dolgok előtt és az emberi tapasztalástól függetlenül léteznek: *universalialia ante rem*; így a *realizmus*: *Platon*, – vagy, hogy az univerzálék valóságosan létező tárgyaknak felelnek meg, de e tárgyak csak az egyes dolgokban *léteznék*: *universalialia in re*; így a mérsékelt realizmus vagy

konceptualizmus: Aristoteles, Aqu. Szent Tamás, ki szerint az egyetemes fogalmak ugyan nem önálló valóságok, hanem az egyes dolgokban léteznek: „universalia . . . non sunt res subsistentes, sed habent esse solum in singularibus”, amelyekből az ész azokat absztrahálja: „intellectus agens causat universale abstrahendo a matéria individuali”; az egyes dolgok előtt az univerzálialik, mint a dolgok ősképei, mint az isteni „intellectus aeternus”, tehát mint Isten elméjének – conceptus mentis: *Abaelard* – fogalmai, örök isteni eszmékként léteznek; – újabban *Husserl* szerint: az egyetemes fogalom oly gondolat-tárgy, mely a gondolkozástól független, ideális létezéssel s objektív érvényességgel bír) csupán érinteni kívánom az egész problémát. A „társadalom” nyilván absztrakt fogalom, mely bizonyos konkrét valóságoknak (aminők Fehér Péter családja, a Szabóipari r. t., Balatonszemes nagyközség, a M. Tud. Akadémia, a Magyar Állam stb.) egybehangzó, egyetemes és általános elemeit összefoglalja (igaz ugyan, hogy a konkrét társadalmak is csak az ezeket alkotó emberek szintézisei, ámde illetéknép a végtelenig mehetnének vissza, mert hisz az „ember” sem végső elem, hanem egyes tulajdonságok, további elemek összetétele, s akkor nincs könyv, hanem csak betűk, nincs festmény, hanem csak festékmolekulák stb.) Az általános fogalomnak nem felel meg *különálló* realitás, az egyes valóságok azonban magukon hordják különös tulajdonságaikon (pl. hogy a Magyar Állam ezer év óta királyság) kívül az általános fogalmi elme- ket (pl. minden társadalomban van föl- és alárendeltség), szóval egy-egy valóságban együtt vannak adva a különös és általános ismérvek s ezeknek mindenike reális; egy adott valóságon az „általános” különössé lesz s a „különös” nem egyéb, mint az általános modifikációja. Az általános tehát sem nem csak szubjektív valami (nominalizmus tévedése), de nem is önálló realitás (a realizmus tévedése), hanem a valóságokon létező reális tulajdonság, mely izoláló indukció útján abstrahál-taik, pszichologiailag úgy jön létre, hogy a valóságot bizonyos *távlatból szemléljük*, mikor is a specialitások elmosódnak s az általánosságok lesznek a felismerés tárgyai. A valóságoknak közletről eszközölt vizsgálata elzárja előlünk az igazi meglátásokat („the illusion of the near”: *Ward*); a hegyvidék, ha benne járunk, csak szakadékait mutatja, szép csupán távolról. A társadalmat is megfelelő távolságból (historical perspective) kell

szemlélnünk, mikor is meglátjuk általános ismérveit s törvényeit (Simmel).

A társadalom általános fogalmához jutandó, a konkrét társadalmaknak megfelelő távlatból eszközölt szemlélete alapján, mindenekelőtt mint *negatívum* állapítható meg, hogy a társadalmat kitevő egyes emberek halmozódása nem azok számától, térbeli vagy időbeli együttlétüktől függően vezet a társadalom egyetemes fogalmához *f. M. E. Mayer, Rechtsphilosophie*); *a) a szám* fogalmi nézőszögből teljesen irrevelans; a férfi és nő nemi együttélése, két jóbarátnak társulása éppúgy társadalom, mint a milliókból álló nemzet; *b) a térbeli együttlét sem* fogalmi elem; így a részvénytársaság, egy nemzetközi tudományos egyesület társadalom, jóllehet a tagok területileg távolesnek egymástól; *c) végül az időbeli együttlét is* közömbös; a kor-szellem társadalmi megnyilatkozás, bár abban a már nem élők is tevékenyek; egy nyaralótelep fejlődését biztosítani hivatott fürdőegyesület társaság télen is. Pozitívumként a távlat szemlélet alapján mindazokban az emberhalmazokban, melyeket a társadalom kifejezéssel jelölünk meg, a következő négy jellemző vonás ismerhető fel: a kölcsönhatás, az összműködés, a közös érdek és a szervezettség.

a) A kölcsönhatás, mely tartalmilag az egymás iránt megnyilatkozó figyelemtől vagy figyelmetlenségtől kezdve az alávetésig, illetve uralmi fölérendeltségig menőleg számtalan változatot mutat; hogy e kölcsönhatás pillanatnyi-e, avagy tartós, tudatos-e, avagy tudaton kívül eső, átmeneti-e, avagy folytatólagos, az irrevelans (kölcsönhatás nyilvánul meg a szembejövő két ember között, kik egymást kikerülik, éppúgy, mint az együtttétkező, egymásnak levelet író, illetőleg a kijegecesedett társadalmi alakulatokban, mint a családban, egyházban, államban együtttélő emberek között); a kölcsönhatások ezernyi és milliónyi vonatkozást teremtenek az emberek között, kik ennek során mind szorosabb kapcsolatba kerülnek egymással; azok a formák, melyeket közönségesen társadalmaknak nevelünk, nem egyebek, mint a tartósabb vagy jelentősebb kölcsönhatásoknak megszilárdult nemei (ám a társadalom-fogalmat csak ez utóbbiakra korlátozni éppoly helytálló lenne, mint aminő hiányos és téves volt a korábbi anatómia eljárása, mellyel az emberi testnek csupán szembeötlő s a népies

nyelv járásban megnevezett szerveinek – mint a szív, tüdő, gyomor stb. – leírására szorítkozott; *Simmel*).

b) Az *összműködés* mely a kölcsönhatás funkcionális következménye; a körülötte élő embertársai részéről hatást érző s azokra hatást gyakorló ember cselekvéseivel, illetve ezeknek kisebb-nagyobb részével akarva nem akarva bekapcsolódik társainak tevékenységébe (az izolált ember, így Robinzon vagy egy remete szintén fejt ki együttműködést, de csak a kültermészet erőivel) és pedig majd ezzel egyirányú, majd elletétes vonalon; a társadalomnak nevezhető emberhalmaznál mindenkoron észlelhetünk valamiféle *összműködést* (a Stirner-féle „Der Einzige” társadalmon kívüli lény, ki semminemű cselekvését sem fűzi másokéhoz, – viszont a Maeterlinck „Esprit de la ruche” mentalitása által áthatott ember annak az utópisztikus társadalomnak tagja, melyben minden cselekvés harmonikus *összműködés* része; a közönséges társadalmi életben az egyes tevékenységének csupán egy része izolált, – a többi pro vagy contra, de valamiként kapcsolatos az embertársak tevékenységével); ez az *összműködés* igen gyakran felismert cél által vezetett, tehát belátáson nyugvó és öntudatos, de van számtalan társadalmi alak, melynél ez a tudatosság hiányzik, melynél csupán az ösztön váltja ki az együttcselekvést (*M. E. Mayer, Moor*).

c) A *közös érdek*, mint amely majd felismerésen alapul [mikor is célnak nevezzük), majd ösztönszerűen érzett; ehelyütt erős súllyal kell kiemelni, hogy az érdek kérdésénél nem az egyéni érdekekhez járuló valami többlet vagy kvalitatív különbség a lényeges, hanem az a körülmény, hogy az emberhalmazban levő egyesek érdekei *találkoznak*; az ilyenképp közönsnek nevezett érdek szolgálata eredetileg nem kíván mást, mint csak azt, hogy mindenik érdekelt megtegye azt, amit saját érdeke kíván, mikor is kiki a másik érdekét is szolgálja (a tartlit játszóké egyike úgy mint másika a saját élvezetét keresi, de ugyanakkor mindenik hozzájárul társa élvezetének megteremtéséhez)

A *közös érdek* az az *alaptényező*, mely a különben izolált egymásmellettiségben élő emberek között *összműködést* kiváltó kapcsolatot teremtve azt a formát *létrehozza*, melyet társadalomnak nevezünk. E formát illetően közömbös, vajjon az érdek materiális-e vagy ideális, pillanatnyi-e avagy tartós, felémért-e vagy ösztönszerű, kauzálisán ható-e avagy teleologic

irányító; a lényeg, hogy az érdek összefüzi az egyéneket egységé, melyen belül ez érdek megvalósulása helyt foglal.

Az érdek, mely több egyénben találkozza, mint közös érdek illetéknép társadalmi alakhoz vezet igen sokféle s tartalmilag is különbözö; ez a magyarázata annak a körülménynek, hogy az ember egyidejüleg többrendbeli társadalomnak tagja, amire már *Cicero* figyelmeztet „*De officiis*” címü művének első könyvében (emberiség, nemzet, község, rangbeli kötelék) s amit újabban *Bougle* emel ki (a civilizáció haladása meggyarapítja azokat a csoportokat, amelyektől az egyének függnek; az egyes számos társaságnak tagja; az egyháztól kezdve, melynek hű fia a részvénytársaságig, melynek titkára, – a családtól kezdve, melynek feje a hadseregig, melynek katonája).

Figyelmeztetnünk kell itt még arra a körülményre, hogy a közös érdek *extenzivitása* és *intenzitása* nem lényeges és állandó ismérve a társadalomnak, mert egyfelöl a kevés számú egyént felölélő és kisebb súlyú érdek is összefüzi az egyeseket, másfelöl az érdek extenzív és intenzív minősége a történetiem folyamán váltakozik (példa erre a rendi tagozottság; *M. E. Mayer*) anélkül, hogy a társas egységet társadalmi jellegétől megfosztaná. E módosulás azonban annyiban bizonyos törvényszerűségre mutat, hogy a közös érdek az elnyomási törekvések idején az önfentartási ösztöntől üzelve intenzivításában mindig erősödik (a keresztényüldözés csak fokozta a kereszténység erejét a „gyözők” nemzetgyengítő erőszakosságai irredentizmusra vezetnek).

d) A *szervezettség*. Az érdekintenzitásnak bizonyos fokát elért társadalom mind erősebben szervezkedik; a közös érekre irányuló tevékenységet szabályozza, e célból orgánumokat létesít, mert nyilvánvaló, hogy az érdekmegvalósulás mindenestre több reménnyel kecsegtet, ha a vonatkozó öszmüködés kellően szervezve van, mintha csak az érdekeltek találkozó egyént tevékenységére van bízva; a szervezettség abszolút hiánya a társadalmi egység felbomlására vezet (téves tehát úgy *M. E. May ér*, nézete, mely szerint organizált társadalom csak az érdekintenzitásnak relative magas fokát elért emberhalmazban jön létre, – illetve *Moor*-nak az a tétele, hogy jog nélkül is képzelhető társadalmi élet, mire az anarkista ideált *höz* fel például; a/ öszmüködés, a közös érdek valamiféle – bármily halvány – organizációt okvetlen feltételez, ellenkező esetben kaotikus

összevisszaság áll elő; organizáción természetesen nem éppen szemmel látható szervet – vezetőt, gyűlést, fenyítő közeget stb. kell értenünk, hanem első sorban azt a *tekintélyt*, mely legalább is az egyéni cselekvést korlátozó, irányító, meghatározott rendre fogó *szabály* alakjában érvényesül; amely emberhaliivazban közös érdek, kölcsönhatás és összműködés van, ott egyidejűleg – önmagától vagy az érdekelték megfontolásából és akaratából – valamiféle szabály is adva van, s lévén a szabály nem más, mint szervezettségének feltétlen velejárója, nyilvánvaló, hogy szervezetlen társadalmi alak fogalmi képtelenség, de a valóságban nem is létezik). A *szervezettség* (mely természetesen fokozatokat tűrő, mennyiségi ismérv) tehát éppoly jellemvonása a társadalomnak nevezett emberhalmaznak, mint a kölcsönhatás, az összműködés és a közös érdek.

Összefoglalva a távlatszempléttel nyert jellemvonásokat, megállapíthatjuk, hogy *a társadalom közös érdek által egybekapcsolt egymásra kölcsönhatást gyakorló és összműködési kiéjtő szervezett emberhalmaz.*

7. §. A társadalom lényege.

A szociológia főbb irányainak s módszereinek ismertetése sc-rán már utaltunk a társadalom lényegét érintő eltérő felfogásokra. Ehelyütt azok rövid kritikáját nyújtva saját álláspontunk körvonalozására szorítkozunk.

1. Az *organikus iskola*, mely a társadalmat a szerves lényvel azonosnak, illetve ahhoz hasonlóknak mutatja annyiban helyes úton jár, amennyiben reámutat arra a tényre, hogy a társadalmak alakulása, fejlődése, felbomlás sokban oly törvények szerint megy végbe, mint amelyek a szerves lények életfolyamata tekintetében irányadók, de viszont téved akkor, amikor kizárólag ezen az alapon magyarázza a társadalom lényegét. A szerves lényeknél ugyanis a részeknek kölcsönhatása és összműködése merőben fizikai, kémiai és fiziológiai erők szerint igazodik, a társadalomban ellenben ezeken kívül sajátos szellemi (értelmi, érzelmi és akarat) erők is érvényesülnek s úgy keletkezésénél, mint életének további folyamán jelentős szerepet tölt be az egyeseket társas egységgé összefűző érdek, mely intellektuális, emocionális és voluntarisztikus vonatkozá-

saival a társadalomnak a szerves lényekétől eltérő lényegére enged következtetést.

2. A *pszichológiai irány* a társadalmat lényegileg különös pszichikai valóságnak tekinti, oly szellemi lénynek, mely ugyan az egyes emberek lelki mozzanataiból alakul, de szintetikus módon olyképen, hogy mint kollektív személy az őt alkotó egyénekétől minőségileg különböző értelemmel, érzelmekkel és akarral bír; lényege tehát csak interpszichologicé, a társadalmi lélektan sajátos törvényeinek ismerete útján közelíthető meg. A pszichológiai iránynak nagy érdeme, hogy a társadalomban egységesült egyéni lelkeknek egymásra gyakorolt kölcsönhatását vizsgálva, felhívja a figyelmet a pszichikus tényezőkre ama tagadhatatlan szerepére, melyet ezek a társadalom életében betöltenek, de hibás akkor, amikor (eltekintve az egyes különleges irányok tévedéseitől) minden szociális jelenséget merőben pszichikusnak minősít; a társadalomban a tényezőkre rendkívül nagy száma hatékony; a pszichológiaiak mellett ott találjuk a fizikai, fiziológiai, geográfiai, gazdasági és sok más erőt, melyek úgy az egyéni és tehát nyilván a feltételezett kollektív lelekre is erős befolyást gyakorolnak.

3. A *kulturhistoriai vagy ideológiai szociológia*, mely egyes tanításaival közel jut egyfelől a biológiai, másfelől a pszichológiai irányhoz, a társadalomban lényegileg eszme fejlődési lát. Az evolúció gondolatának érvényesítése kétségtelenül sok tudományos előnnyel jár, mindazonáltal ez az iskola sem ment az egyoldalúság vádjától, mert midőn kizárólag a vallási, erkölcsi, tudományos, illetve jogi eszmék fejlődésével magyarázza a társadalmi alakulást, figyelmem kívül hagyja egyebektől eltekintve a gazdasági erők hatását.

4. A *gazdasági szociológia* a társadalmi alakulás mélyebb gyökereihez vél jutni akkor, amikor minden ideológiai tényezőt a gazdasági *tényezők* függvényének minősít, – szóval a társadalom lényegét a gazdasági erők összhatásának szükségszerű, az emberek akaratától független eredményeként fogja fel. Ezzel a szociális determinizmussal a történelmi materializmus ugyanazt a kritikát hívja ki maga ellen, mint a filozófiai determinizmus; az ember a világfolyásban nem merőben vak eszköze az ökonomikus erőknek, hanem maga is mozgató tényező s bár sokat magával többnyire csak statisztá, de nem ritkán vezető szerepet játszik, s amint a társadalmi alakulatok fejlődésénél

általában, úgy maguknál a gazdasági viszonyok módosulásánál különösen is legtöbbször az egyéni kezdés a forrás, melyből a nagy átalakulásokat végrehajtó tömegmozgalmak fakadnak (példa erre maga a marxizmus, mely nem a fatalista várakozásával szemléli, hanem a rendező agilitásával irányítani törekszik a fejlődést).

5. A *természettudományi iskolák* alapfelfogása szerint a társadalom a természeti erők merő játéka, benne mechanikus kauzalitás érvényesül; az emberi akaratnak, mely különben szintén alá van vetve szükségképi törvényeknek, egyáltalában semmiféle szerepe nincs. Ez a nézet, mely együtt bukik a determinizmussal, ellenmondásban van a társadalmi fejlődés egészének teleologikus felfogásával, mely az embert a maga célkitűzésével aktív alanyként, az isteni szikra hordozójaként fogja fel.

6. A *formalisztikus szociológia* a társadalom lényegét csupán formának véli; a legkülönbözőbb eredetű és célú társadalmaknak vannak közös vonásai, mint a hierarchia, a kölcsönös függés, a differenciálódás stb. s minden társulás már formájánál fogva különleges hatást gyakorol a társuló egyénekre. Nézetem szerint ez az irány a leghelyesebb, mert a társadalom anyaga, mint valami változó, nem lényegi elem.

Attekintve a társadalom lényegének e különböző magyarázatain és azok kritikáján, ahhoz az éppen nem vigasztaló eredményhez jutunk, hogy a formalisztikus felfogástól eltekintve az eddigi megoldási kísérletek egyike sem juttat kielégítő eredményhez. E negatívum főleg abban a körülményben leli magyarázatát, hogy a szociológia mint önálló tudomány abban a korszakban alakult ki, melyben a lényegkutatás problémája töbcékevésbé háttérbe szorult, amikor a XIX. század pozitívizmusa lemond az abszolútumról, az egész átfogására irányuló törekvekről – ehelyett a tények, a tapasztalati adottságok, a részletek vizsgálatában merül el. Ennek az iránynak, mely a filozófiában Bacon-nal kezdődik és *Hümé Dávid* személyében nyeri el igazi megalapozását (*Hümé* hirdeti úgyszólván elsőként azt a nagy elvet, hogy az ember hivatása nem az elméleti megismerés és töprengő elmélkedés, hanem első sorban a cselekvés s mely a szociológiáiban *Comte*-ot vallja mesteréül, természetszerű következménye a szaktudományok kialakulása s egyben a lényegre, az „egész” értelmére vonatkozó kutatásnak

mellőzése s ha mégis egyeseket nem hagy nyugton a szintézis vágya, ezek kizárólag a maguk szaktudományuk szellemében igyekeztek a társadalommagyarázat problémáját megoldani. Így érvényesült a szociológiában is a maga egyoldalúságaival a biológizmus, pszichológizmus és historizmus, a történelmi materializmus és a naturalizmus; már az utolsó helyen ismertetett formalizmus, főleg amennyiben fenomenológiai alapokra helyezkedik (v. ö. *Kracauer* mélyreható fejtegetéseit) a legszebb reményekre jogosít.

Többen kétségbe vonják a szociológia tudományjellegét azon az alapon, mert tárgyának lényegére mindeztideig nem sikerült megfelelő világosságot vetni. Ám ily okoskodással a jogtudományok, de a lélektan, sőt a természettudományok is a szociológia sorsára jutnának, mert hisz' a jog fogalma éppoly ködös ma, mint századokkal ezelőtt, – s vajjon megoldott probléma-e a lélek vagy az anyag, illetve az energia problémája. Az emberi szellemnek mindenesetre különös sajátossága, hogy a lényegismeret nézőszögéből ingatag alapra szilárd épületet képes emelni. Ha az elektromosság lényegi átértésének hiánya nem akadályozott a villamos erőnek szinte a csodák világába történő alkalmazásában, akkor a szociológusnak sem szabad visszariadnia s nem csekély reménnyel nézhet a jövőbe, mely talán mindörökké homályba burkolja a társadalom lényegét de elsajátíthatóvá teszi azoknak a törvényeknek ismeretét, melyek szerint a társadalom alakul, fejlődik, változik.

Részemről, anélkül hogy álláspontomat véglegesnek minősíteném, úgy látom, hogy a társadalom lényegében oly *forma*, mely a legkülönbözőbb egyéni közös érdekek mind tökéletesebb megvalósulásának lehetőségét biztosítja attól függően, hogy e formát betöltő emberhalmaz mily fejlettségű szervek segítségével s mily összműködést kifejtve tevékenykedik; tehát oly forma, mely az azt betöltő *egyének fölött álló organizációban* jelentkezik. Ily organizációk majd minden különösebb meggondolás nélkül, többnyire ösztönszerűleg vagy érzelmi alapon jönnek létre (a barátság, család, szociális szokások, erkölcsi szabályok, nyelv, némely állam stb.), majd annak a körü^l menynek felismerése folytán, hogy bizonyos célok csak meghatározott szervezkedéssel vagy legalább is így könnyebben érhetőek el, mint az izolált ember részéről, mikor is az ily organizáció értelmi alapon nyugvó akarati tény (kiránduló társaság, iskola, jogi szabály, pénz-

rendszer, némely állam stb.). De bármilyen legyen is az ily szervezkedés, az mindenkoron az egyének felett áld, azaz már keletkezésében, de fennállásában mindenesetre az abban résztvevő illetve részesedő egyénektől független forma (pl. a nyelv vagy pénzrendszer önálló létezés, mely azoktól, kik azt beszélik vagy annak eszközeivel ügyleteiket lebonyolítják függetlenül, sőt ezek felett állóan exisztens). Ezek az organizációk mint *szociális tormák*, azaz mint az anyagként minősülő emberhalmaz összefüggésrendjének, mint a társadalmat egészként alkotórés/ minőségben kitevő emberek kapcsolatának mikéntjei s fajtái jelennek meg előttünk. Ugyanaz a forma felölelhet teljesen eltérő érdeket szolgáló materiát (pl. a papucskormány a házasságban formailag ugyanaz, mint az államban az abszolutizmus), viszont ugyanaz az érdek eltérő szociális formákban keresheti érvényesülését (a nemi élethez fűződő érdek a férfi és nő kapcsolatainak szinte alig áttekinthető számú különböző formáit hozta létre).

Minden ily szuperindividuális organizációban megnyilatkozó forma egyszersmind azzal az immanens sajátossággal bír, hogy *alkalmas terezenumát nyújtja a közössé vált egyéni érdekek megvalósulásának*, mit annál fogva ér el, hogy mindazokra az egyénekre, kiket felölel, elhatározó befolyást gyakorol, azaz az egyéni értelmet, érzelmet és akaratot mintegy szocializálja, az egyesek gondolkozását, általános lelki állapotát, cselekvését áthangolja olyképp, hogy abban az egyéni vonások rovására a Közösségi harmóniát megteremtő hangok erősödnek. Az ily befolyás némelykor alig érezhető és tehát észrevétlenül váltja ki az alkalmazkodást (pl. a divat), máskor önsúllyal nehezedik az emberekre (pl. az adórendszer), de valahányszor ellenkezésre talál, mindannyiszor megfelelő kényszerítő erővel lép fel (ez ily kényszer majd megakadályozni törekszik a készülő ellenszegülést, majd megsemmisíti a létrejött ellentétei, majd büntet, amikor is a közvélemény-büntetéstől kezdve az állami büntetésig a legkülönbözőbb eszközöket veszi igénybe).

A szociális formák tehát mint rendező princípium szerepelnek; az emberhalmazban levő egyesek között természetesen mutatkozó diszharmóniát feloldják, a különben kikerülhetetlen kaotikus összevisszaságot rendd é alakítják át s midőn – szabályok, intézmények, szervek működésének stb. közbejöttével – az említett regulatív hatások útján eszközlik,

mindenkoron a célok birodalmában mozognak. Teleologikus rendeltetésük, hogy a több ember egyező érdekének, tehát a közös érdekeknek megvalósulásait biztosítsák, vagy legalább is a megvalósulás lehetőségének útját megnyissák.

A társadalom lényege mindezeknél fogva forma, és pedig: *emberi közös érdekek megvalósulását regulatív hatások útján biztosítani alkalmas szuper individuális organizációban megnyilatkozó forma.*

8. §. A társadalom alkotó elemei.

A társadalom – bár lényegében forma, mindazonáltal tekintettel arra, hogy e forma természetszerűleg tartalommal és pedig változásnak alávetett tartalommal van betöltve – tartalmi elemeiben is vizsgálat alá veendő. E tartalmi alkotó elemek, a társadalomnak: *a) anyaga és b) széliemé.*

a) A társadalom anyaga az az emberhalmaz, melyet a kérdéses szociális forma magába zár. Mint már említve volt – fogalmi nézőszögből – közömbös, hogy a kérdéses emberhalmaz hány egyedből áll és illetőleg együtt van-e térben és időben.

Vitás kérdése a szociológiának, vajjon az ily emberhalmaznak melyek a végső alkotó elemei? Az uralkodó felfogás szerint *a társadalmi sejt az egyén. Ezzel szemben Comte: a férfi és nő egyesülését, az u. n. androgin párt, Le Play: a családot, Gumplowicz: a hordát, Bauer: a társadalmi osztályokat tekintik a társadalom tovább nem elemezhető atomjainak; ereszben egyfelől a szociális alakulatok természete, másfelől azoknak fejlődöttségi foka szerint lehet csak állást foglalni. Így nyilvánvaló, hogy magának a családnak, egy baráti összekövetségnek végső eleme az egyén, viszont nem kétséges, hogy a fejlődés kezdeti fokozatán az egyén annak a nagyobb közösségnek, amelyhez hozzátartozik, így a törzsnek, népfajnak, nemzetnek, államnak önállósággal nem bíró része, mint *Ratzenhofer* mondja: nyájállat, „Herdenthier”; ily viszonyok között az egyén a társadalmi kapcsolatban nyom nélkül elmerül, s így a társadalomnak valóban nem ő, hanem azok a kisebb csoportok – család, clan, nemzetség, horda stb. – az elemei, melyekben az egyén elhelyeződik. A magasabb és illetőleg már fejlődöttségi fokon is számos alakulat tagja az egyén, de immár*

nem mint ezeknek felszívott része, hanem mint önmagának is elő egyéniség. Szóval: az egyszerű társadalmi alakulatnak nyilvánvalóan az *egyén*, – az összetettnek – kisebb csoportokból állónak – a fejlődés kezdeti idején az önállósággal bírós az egyént felszívó *kisebb csoport* (többnyire a horda: *Dürkheim* szerint a társadalmi szervezet protoplazmája), – az evolúció magasabb fokán, midőn az ember annak ellenére, hogy csoporttag mint egyéniség is érvényesül: az *egyén* a végső eleme.

A társadalom anyagát tevő emberhalmaz mindenkoron több-kevesebb *szervvel* rendelkezik. Ily szerv lehet az egyes ember, ezeknek csoportja, intézmény, szabályösszesség stb., amelyek tekintet nélkül arra, vajjon állandó avagy csupán időleges jellegűek-e, természetes képződmények avagy mesterséges alakulatok-e, *a kérdéses társadalom érdekeinek megvalósításáért irányuló funkciókat végezni hivatott közegek*.

E szervezetek, minél összetettebb s minél több és jelentősebb érdekeket szolgáló a társadalom, annál bonyolultabbak és nagyobb számúak. Míg a családban úgyszólván egyedüli szerv a családfő (bár itt is előfordul a szervek többsége, így az anya, cseléd), addig egy nagy társadalomban ott találjuk többek között: a *jogi és politikai intézményeket* (állam, kormány, jogszabályok), a *gazdasági szervezeteket* (háztartás, műhely, gyár), a *letelepülés intézményeit* (falú, város, főváros), a *fajfentartás szervezeteit* (család), a *vallás orgánumait* (egyház, papság), a *szellemi és erkölcsi fejlődés szerveit* (iskolák, tudományos egyesülletek, jótékonyági intézményeik), a *közegészségügy intézményeit* (orvosok, gyógyszertárak, kórházak) stb.

b) A társadalom *szelleme*: a társadalmi lélek, azaz a társadalom fogalma alá eső emberhalmazban jelentkező pszichikai folyamatok összefoglalása.

A társadalmi lélek létezését bizonyítják: *a)* az egyesekre vissza nem vezethető *szellemi képződmények*, aminők a nyelvi, szokás, tudomány stb., amelyek, ha kivételképp meg is testesülnek egyetlen egyénben, ez azoknak csak megindítója vagy szervezője; *b)* azok az *érzelmi megnyilatkozások*, melyeknek nem az egyén, hanem felismerhetően az emberhalmaz a forrása és alanya (népdal keletkezése, társadalmi részvétérzület, egy-egyenemzetben sokszor évtizedeken át élő boszúérvzés); *c)* a félreismertetlenül emberhalmazra visszavezethető *akarati elha-*

tározások, melyek ugyan kiindulásukban egyes egyéntől származnak, de nem ennek akaratát fejezik ki, hanem összhatás eredményei (pl. egy kiránduló társaság megállapodásai, gyűléshatározatok, nemzetakarát stb.).

Több ember pusztá fizikai együttléte éppen annál fogva veszi magára a társias alakulat jellegét, hogy benne ilyenmű kollektív lélek alakul ki (a Delos szigetére szállított rabszolgák sokasága csak emberhalmaz, de átváltozhatik társadalmi csoporttá, ha pl. közös sorsuk nyomorúságának tudatára ébredve, azonos érzelmeiknek kifejezést adva az ellenszegülés, felfielés elhatározására jutnak).

A kollektív lélek különös tulajdonságairól, alakjairól s társadalomalkotó erejéről utóbb, és ugyan ott leszen szó, ahol a társadalomalkotó tényezők problémáját fogom tárgyalni; ehelyütt csupán arra szorítkozom, hogy a társadalmi lélek lényegét és illetőleg azt mint a társadalom szellemi alkotó elemét világosítsam meg.

A társadalmi lélek az egyéni lelki állapotoknak oly szintézise, amelyben a részek immár meg nem különböztethetőleg új egységbe olvadnak ossza. Az ily pszichikai képződmény mindenkoron az emberhalmazban levő egyeseknek *kölcsönös egymásrahatása* folytán jön létre. A kölcsönös egymásrahatás azonban csak ott lévén lehetséges, ahol az egyesek egymást megérthetik, nyilvánvaló, hogy mindenekelőtt a pszihikai kölcsönhatás alapfeltételét kell megállapítanunk, ez pedig nem egyéb, mint az u. n. *hasonneműségérzés* (*Giddings*: consciousness of kind), mely lehet *a) ösztönös* (u. n. organikus rokonszeny, mely a gyermekek között észlelhető) vagy *b) észleli* (u. n. reflektív szimpátia, mely ráeszmélésnek eredménye). Maſit a hasonnaműségérzést mindig valamiféle objektív hasonlóság váltja ki, ami majd *külső* (rokonság, faj-azonosság, bőr színe, ruházkodás hasonlósága), majd *belső* (mikor is a lelki vonások hasonlósága forog fenn, amit előidézhetnek: az egyvidékről való származás, a hasonló foglalkozás, az értelmi színvonal azonossága, a hasonló rang, a speciális érdeklődési iránynak azonos volta, a hasonló helyzet hasonlósága, az u. n. koevolutív csoportoknál a fejlődési színvonal azonossága, ami – *Dékány* helyes megjegyzése szerint – a politikai pártok keletkezésének egyik legfontosabb alapja).

Az adott emberhalmazban meglevő hasonneműségérzés a

körülményekhez képest különböző módon, illetve az egymásra-hatásnak bizonyos fokozatain keresztülhaladva nyilvánulhat meg; e fokozatok: *a) a társias érintés (Giddings: interstimulation),* melynek további természetes folyománya *b) az állásfoglalás,* végül *c) a barátságos vagy ellenséges irányban való cselekvés (Dékány).* E fokozatok bármelyikén az emberhalmazban levő egyesek között okvetlenül valamiféle viszony, átmeneti vagy állandó kapcsolat jön létre (ilyen pl. a térben együttlevő több embernek valamely külső ingerre való egynemű reagálása; aminek folytán az illető emberhalmaz szellemi közösségbe jut: tömeggé alakul; pl. a pánik esetében; – ilyen az értelmi, érzelmi vagy akaratí átsugárzás folytán az egyesek ellenvetés nélküli alávetése valamely gondolatnak, érzésnek vagy meghagyásnak; pl. a tanár hatása az iskolában; – ilyen végül az eszmének, érzelemnek, akaratí jelentésnek értékélő fogadása, mikor is harc, ellenállás fejlődik ki, mely végül is nyugvópontra jut s a megegyezők együttmaradását, az ellenkezők különválásai, vagy ezek leigázását eredményezi; pl. a tudományos vita esete).

A szellemi közösséget létrehozhatja a *végletek találkozása* is (les extremes se touchent), a lelki kollektívitás kialakulásának feltétele azonban ily esetben is a hasonneműségérzés, de – mert a találkozáskor még ellentétek, különbözőségek állanak egymással szemben – nem exisztens, hanem a *potenciális hasonlóság érzése,* azaz annak sej telemszer ü megérzése, hogy a felszínen mutatkozó ellentétek vagy harc, vagy megegyezés eredményeként a mélységekben meglévő objektív hasonlóság erejéből eltűnnek s megnyitják azt a területet, amelyen a lélek mélyebb rétegeinek hasoneműségei immár egybeolvadhatnak (nagy válságok idején az ellenséges pártoknak a mentő gondolat körül való tömörülése). A valóságos ellentétekkel széniben, midőn sem harc, sem megegyezési kísérlet eredményre vezet a távöltartás, illetve kiküszöbölés processzusa áll be, ami végső elemzésben a *különbözőség érzésének* tettekben megnyilatkozó eredménye.

Összefoglalva a mondottakat megállapíthatjuk, hogy *íi társadalmi lélek lényegileg több ember reális vagy potenciális hasonneműségének átérzésén alapuló lelki (értelmi, érzelmi vagy akaratí) mozzanatok szintetikus egybeolvadása.*

A társadalmi lélek – mint szellemi valóság – áthatja az

enberhalmazt – mint materiális adottságot – se két elem együttes létezése az a külön valóság, amelyet társadalomnak nevezünk.

(Álláspontunk a *dualizmus* alapján nyugszik, mely – mint az embernél, úgy a társadalomnál is – a lélek és test különbözőségét tanítja, a kettőt különemű, de egymásra ható szubstanciának vagy folyamatnak tekinti, – *Descartes, Reinke, Wasmann*; ellenkezőleg a *monizmus*, mely szerint a test és lélek egyugyanazon dolog két szükséges oldala, *Spinoza, Leibnitz, Hegel*, és pedig: a *materializmus*, mely a lelket az anyag termékének tekinti, – *Demokritos, Hobbes, Büchner*, a szociológiában különösen *Marx*, – és a *spiritualizmus*, mely viszont az anyagot minősíti a lélek pusztá termékének, objektívációjának *Aristoteles, Fichte, Boutroux*).

A társadalmi lélek mint a társadalomnak szellemi alkotó eleme a társadalmi matériát, az emberhalmazt kitevő egyesek lelki mozzanatainak összelevődése *lévén*, még az a kérdés vár feleletre, hogy az egyéni léleknek minden, avagy csak bizonyos s ez esetben mily tulajdonságú értelmi, *érzelmi* és akaratai pszihikus mozzanataiból tevődik össze a kollektív lélek?

Ehelyütt mindenekelőtt megállapítható, hogy az egyéni léleknek vannak oly állapotai, melyek a társadalmi lélek küszöbét rendszerint nem lépik át; ilyenek az egyén testi érzései (kivételkép előfordulhat, hogy valamely kiemelkedő egyén, pl. uralkodó, nagy tudós stb. öröme vagy szenvedése közfigyelmet kelt), az egyéni önzésből fakadó lelkiállapotok; – vannak viszont oly – eredetileg – individuális lelki mozzanatok, melyek már keletkezésük pillanatában egyszersmind a társadalmi lélek emanációi vagy annak alkotó *részei*, idetartoznak az emberi léleknek alacsonyabb, primitívebb, immár régóta gyökeret vert s ennélfogva általános, úgyszólván minden emberben meglevő mozzanatai (*Simmel*). E két réteg közé esik a harmadik, mely az egyéni léleknek a társadalmi lélek küszöbe alatt elhelyezkedő értelmi, érzelmi s akaratirányait foglalja át, de amely irányok – mert bizonyos közössé válható *érdek* vetületei – különböző módon (rábeszélés, átsugárzó hatásgyakorlás, meggyőzés, harc, félelemkeltés stb. útján) a társadalmi lélek küszöbe fölé törekszenek; – pl. a lángész teremtő munkájának eredményei,

Ilyeténképen vesz részt az egyén a társadalmi lélek kialakításában, mely a közös érdekek irányában a társiasulás hajlamát váltja ki az egyesekben, de viszont megállapítható, hogy ez a kollektív lélek – mint az egyént állandóan körülvevő –

annak lelkivilágát erősen szaturálja és illetőleg éppúgy alimentálja, mint az anya csecsemőjét (*Bourgeois Leon*).

9. § A társadalom nemei.

Szemben *Worms*-nak nézetével, mely szerint a társadalmak osztályozása mindaddig mellőzendő, míg a társadalmi kapcsolatok természetét meg nem ismerjük, *Steinmetz* véleményét követjük, aikinek az az álláspontja, hogy a több szempontból keresztülvitt osztályozás teremti meg a lényegkutatás lehetőségeit.

A különböző alapelveken nyugvó osztályozások közül jelentősek a következők:

1. *Morfológiai osztályozás*, melynél a társadalmak bonyolultságának s differenciálódásának foka nyújtja a megkülönböztetés princípiumát. Ezen az alapon különböztet *Spencer*: a) egyszerű, b) egyszeresen, c) kétszeresen és d) háromszorosan összetett társadalmak között (a társadalmi élet primitív fokán apró, egymással nem érintkező csoportokat látunk, – utóbb a szétszórt s bolyongó csoportok törzsekké egyesülnek, – majd az erősebb törzs leigázza s magába olvasztja a gyengébbeket, – végül az illetéknép kialakult társadalmak egy nagy szövetségiben találkoznak, ugyanígy: *Pikler*). Ugyan *Spencer*-tői ered a társadalmiaknak *katonai* és *ipari* típusra való felosztása, melynél a szembeállítás azon a jellemvonáson fordul, hogy míg az előbbinél az egyénre nehezedő kényszer szorít az együttműködésre (compulsory cooperation), addig az utóbbiban az egyének szabadsága úgyszólván teljes s az együttműködés szabad elhatározáson alapul (voluntary cooperation). Ez utóbbi osztályozás nem megfelelő, mert a militarizmus kisebb-nagyobb mértékben minden társadalomnak jellemvonása (*Steinmetz*).

Felismerhetően *Spencer* befolyása alatt osztályoz *Durkheim*, ki szerint a társadalmak összetételük fokozatainak alapulvétele mellett imígyen klasszifikálhatók: a) egyszerű monosegmentaire társadalom, mely nála egyszerűbbet nem foglal magában, mely korábbi rétegződésre nem vezethető vissza, mely tehát közvetlenül az atom módjára összetevődő egyénekre bomlik szét (ilyen a horda és clan); b) egyszerű polysegmentaire társadalom, mely az alapelemeknek egyszerű összekeveredéséből származik (pl. irokéz és ausztráliai tribusok, valamikor a római curia és az athéni

c) egyszerűen összetett polysegmentaire társadalom, mely az lobbí típusok összetevődéséből áll elő (pl. az irokéz szövetség, a római

község, mely nem egyéb, mint a három őstribus egyesülése); *d) kettősen összetett polysegmniatre társadalom*, mely az előbbi osztályhoz tartozó társadalmak fúziójából ered (ilyen a germán törzs, mely grófságokra, ezeken belül századokra oszlik, mindenik század viszont a faluvá alakult clan vcsó egységeit tartalmazván).

2. *Ökonómiai osztályozás*; ennél a társadalmak gazdasági szervezkedésének minősége a megkülönböztetés alapja.

Hildebrand felosztása szerint a következő típusok ismerhetők fel: *a) természetes cseregazdaság* (Naturalwirtschaft); *b) pénzgazdaság* (GeldWirtschaft) és *c) hitelgazdaság* (Creditwirtschaft).

Bucher klasszifikációja így fest: *a) egyéni gazdálkodás* (melyben mindenki maga gondoskodik szükségleteinek kielégítéséről); *b) zárt házigazdálkodás* (geschlossene fiauwirtschaft, melyben az egyes család mint izolált háztartás jelentkezik); *c) városi gazdálkodás* (Stadt Wirtschaft, melynél egyes letelepülési központokra szorítkozik az ahhoz tartozók szükségleteinek kielégítése) *d) a nemzeti gazdálkodás* (Volkswirtschaft, melynek jellemzője, hogy a javak több kézen mennek keresztül, mielőtt a fogyasztóhoz jutnának).

3. *Antropo-geographia osztályozás*, mely egyfelől faji, másfelől földrajzi tényezők figyelembevételével kísérli meg a társadalmakat kategóriákba osztani olyképp, hogy a civilizációnak egyes öveit különbözteti meg (így *Ratzel*). *Gobineau* szerint az osztályozást a fajok kémiaja dönti el; a sorrend a következő: *a) az ősember (adamita) kora*; *b) a fehér, sár g és fekete faj társadalmi*; *c) a nagy fajták kialakulása a ha m faj kebelé- ben*; *d) a nagy fajták egyszerű vagy bonyolult keveredése*.

4. *Pszichológiai osztályozás*; ez a klasszifikálás annak az általános lelkiállapotnak alapulvételével állapít meg különböző kategóriákat, mely tipizálásra alkalmasnak tetsző módon a társadalmat jellemzi.

Így: *Nietzsche* megkülönbözteti: *a) a rabszolgaerkölcsre* (Sklavenmoral) és *b) az úrierkölcse* (Herrenmoral) alapított társadalmat; az előbbit, mely szerinte a demokratikus társadalmakkal azonos, az u. n. csordaszellem jellemzi; a tömeget kollektív gyávaság, az uralkodókat kegyetlenség tölti el, – az utóbbiban, mely az arisztokratikus társadalmi alakulatokkal mutat egyezőséget, az értelem és érzelem független s bizonyos hősi és megvető viselkedés nyilatkozik meg. *Nietzsche* a modern származástan talaján sarjadt optimizmusával hiszi az

Übermensch elérkezését, kiben az életnek (mely nem mint örökös előretérés, „Wille zur Macht”) teljessége üli diadalát.

Sighelele szembeállítja *a) az erőszakon és b) a ravaszságon* alapuló civilizációt, illetve társadalmakat; amoda a kezdetleges, ide a mai (burzsoa, kapitalista) társadalmak tartoznak.

EZ erősen irányzatos jellegű – osztályozások mellett teljesen objektív *Steinmetz* kategorizálása. Szerinte négy típus különböztethető meg; ezek: *a) az ősember* (Urmensch) kora, mely prehisztorikus és tehát hipotetikus; ebben alig különbözik az ember az állattól; ismeretlen dolgokról *mem* alkot fogalmat; nincs vallása; mit sem tud a leiekről; materialista a maga egész valójában; *b) a primitív társadalmak* kora; az ebben élő embereket a naivitás jellemzi; csak asszociative gondolkodnak; értelmi erejük szerfelett gyenge; a fogalmaik világában rendszer alkotásra képtelenek; *c) a kötött szellemű társadalmak*, melyeknek emberét már a szintetikus és rendszerezésre iképes gondolkodás jellemzi, az a szellem még nem szabad s mihológiákban, theogoniákban, filozófiai költeményekben éli ki magát; *d) a szabad szellemű társadalmak*, melyekben szabad kritika érvényesül minden irányban; a fejlődő értelem embries erkölcsnek, átgondolt társadalmi reformoknak s tudományos haladásnak kapuit nyitja mag.

5. *Fejlődéstani osztályozás*; jellemzője az evolúció gondolatának alapulvétele a társadalmak különböző nemeinek megállapítása terén. Láttuk, hogy a pszichologiai osztályozás is ezsn a síkon állítja fel kategóriáit, mégis míg az csak a szellemi fejlődést veszi alapul, addig ez a különböző tényezők figyelembevétele mellett a részek változékonyságára s az előnyös variációk fenmaradására, az átöröklődésre és utánzásra visszavezethető általános evolúcióra alapítja típusait.

Ideszámítható már *Aristoteles*-nek korfolyamos osztályozása. Szenté a társadalmi fejlődés kezdő szakában, amikor az erők irányítása egységes vezetést kíván *a) a monarchikus alakulat* felel meg a társadalom igényeinek; *b) utóbb*, az uralkodó érdeket egy-egy kiváltságos osztály szolgálja s kialakul az *arisztokratikus forma*; *c) majd* az érdek átmegy a köztudatba s a társadalom *demokratikussá* válik, végül *d) ennek* elfajzásaként a *despotizmus* lesz uralkodóvá miglen ismét uralomra nem jut az új társadalom, mely megint monarchikus formájában indítja meg az újabb *Pulzsky, Tegze* a társadalmak evolucionális egymásutánaz érdekharc eredményeként fogják fel. Egyugyanazon te-

rületen az érdekek különbözősége szerint mindig több társadalom alakul, melyek közül *a)* az egyik – az uralkodó érdeket képviselő – az u. n. *uralkodó társadalom*; ez kétféle alárendelt társadalmat ölel fel; egyfelől *b)* az alsóbbrendű érdeket képviselő: *uralomról aláhanyatlott*, *c)* másfelől a magasabb érdeket átfogó *fejlődésben levő* társadalmakat (amazok a lennálló rendbe beleilleszkednek, – emezek ellenlábasai az uralkodó társadalomnak s – ha az általuk képviselt érdek valóban magasabb rendű – előbb-utóbb el is érik az uralmi polcot). A társadalmak keletkezése, fejlődése s megszűnése folytonos harc és átalakulási folyamat eredménye (küzdelem folyik egy-egy társadalom kebelén belül is részint az uralmat gyakorló személyek részéről, hogy minél több egyént vonjanak szolgálatukba, – részint az egyes tagok között a minél jobb életmód biztosítása érdekében, – de harcot folytat az uralkodó társadalom az idegen társadalmakkal is); ennek az állandó harcnak hosszmetzetben való vizsgálata teszi lehetővé a társadalmak egyes nemeinek megkülönböztetését, melyek a következők: *a)* a *vérségi vagy nemzetségi társadalom*; összekötő kapcsa a rokonság, mely eredetileg – lévén az atya bizonytalan – nőágon számított; utóbb kifejlődik az atyai hatalom, mely a legidősebb férfitagot, a családfőt illeti, ki iránt *vak engedelmességgel* viseltetnek az alávettettek; *b)* a *törzsi vagy községi társadalom*; a vérségi társadalmak egyesülése, illetve idegenek felvétel-e folytán keletkezik; kapcsa a helyi együvértartozás; eszménye a szabadság „a hatalom gyakorlásában résztvesznek a főnökök mellett a kiemelkedő egyének (arisztokrácia), majd mind szélesebb néprétegek (demokrácia); *c)* a *hódító társadalom*, mely a hatalmasabb részről a többinek leigázása s az ezekkel való egyesülés folytán jön létre; kapcsa merőben anyagi érdek; eszménye az egyenlőség, mely vagyoni eltulódásokra vezet; *d)* a *vallási társadalom*; összekötő kapcsa a túlvilági éleibe vetett hit s a megnemesült szeretet; eszménye a testvériség; legerőteljesebbé fejlődött a kereszténység kezében, melynek világi hatalma azonban utóbb hanyatlásnak indul, mert az ídeeső teendőket kevésbé fegyelmezett elemek látják el; *e)* a *nemzeti társadalom*, melynek tagjait a részint természeti (fajazonosság), részint történeti (a múltban átélt közös viszontagságok emlékei) alapokon nyugvó nemzeti érzés fűzi össze; célja az összes polgárok egyező akaratát megvaló-

sítani; eszménye a népfelség; *i) a kapitalisztikus társadalom*, amely minden intézményével a vagyon védelmét szolgálja; a termelési erők fokozott kihasználására törekszik, mi a szomszédos társadalmakkal való viszonyát is befolyásolja (védővámok, gyarmatosító törekvések, hódító hadjáratok); *g) a szociális társadalom*, mely a javak egyenletesebb elosztására törekszik, miért is közhatalmi úton a termelésnek, fogyasztásnak s jövedelemeloszlásnak szabályozására helyezi a súlyt; *h) az eugenikai társadalom*, mely az evolúció záróköveként tekinthető; végső célja és eszménye a mainál testileg és szellemileg nemesebb emberiség kifejlesztése (*Müller – Lyer, Teleki Pál gróf*).

II. RÉSZ.

Társadalomalkotó és társadalmi fejlődést irányító tényezők.

10. §. Rendszer- probléma.

A szociológiának alapvető problémája (*Ross: the cornerstone of sociology*) azoknak az okoknak, tényezőknek, erőknek kérdése, melyeknek következménye, hatása az emberek társias kapcsolatai, ezeknek differenciálódása és fejlődése.

A tudományos irodalomban idevágólag a megoldás és rendszerbefoglalás nagyszámú kísérleteivel találkozunk.

Ezeknek jelentősebbjei (*Palante és Dékány* ügyes összeállítása nyomán) a következők:

1. *Etnográfiai* alapon: *Haberlandt* szerint e tényezők két főcsoportra oszlanak: *a) külső fejlődési erők* (földrajziak és történetiek), *b) belső fejlődési erők* (a fajjal járó testi és lelki tulajdonságok).

2. *Historikus* irányban: *Bernheim* csoportosítása: *a) külső fizikai*, *b) belső pszichikai* (és pedig egyéni és szociálpszichikai) és *c) kulturális* (emberi tevékenység által létrehozott és átszarmaztatott) tényezők.

3. *Társadalomgazdaságtani* irányban: *Philippovich*, kinek rendszere imígyen test: *a) természet* (és pedig külső természet és népesség), *b) társadalmi szervezet* (állam) és *c) személyes erők* (a gazdasági és technikai tudás), – *Wagner* a következő csoportokat veszi fel: *a) a nép*, *b) a földrajzi tényező*, *c) a technikai tényező* (így a termelő és közlekedő eszközök), *d) Jogi tényező*; – *Conrad* rendszere: *a) természeti tényező*, *b) emberi munka* (fizikai, erkölcsi és intellektuális), *c) a tőke*, *d) a jog* (mint szervezeti tényező); – így még *Marschall* (föld, munka, tőke, szervezés) és (föld, munka, tőke).

1 A *szociológiai irodalomban* figyelemreméltó rendszereket alkalmaz meg:

Comte, ki u. n. élettani környezeteket („les milieux biologiques”) különböztet meg, melyek mint egy bizonyos szervezet létezésének külső feltételei szerepelnek; ilyenek *a)* az *éghajlat*, *b)* a *talaj* és *c)* a *faj*; kiemeli a *népnövekedés tényezőjét* („l'accroissement de la population”, mely a munkamegosztást magyarázza) és mint tulajdonképeni irányító tényezőt a *szellemet* („l'essor superior des facultés d'abstaire, de gtnéraliser et de coordonner”),

Renard miliő-felfogása szerint az ember három környezetben fejlődik, ezek: *a)* az *egyéni környezet* (milieu psycho-physiologique). *b)* a *külső természet* (milieu terrestre ét cosmique) és *c)* a *társadalom* (milieu social), mely mint az emberi civilizáció összege, felöleli a gazdasági, politikai, jogi, családi, társasági, vallásos, erkölcsi, tudományos és művészi miliőket.

Spencer tényezőrendszere a következő: 1. *eredeti külső tényezők*, úgymint az *éghajlat*, *talaj*, *felszíni alakulat*, a *flóra* és *fauna*, 2. *származékos külső tényezők*; ezek: *a)* a természeti környezet módosulása (erdőirtás, erdősisítés, mocsarak lecsapolása, hasznos növények és állatok szaporítása, a károsak irtása stb.), *b)* a társas csoport növekvő nagysága (sok társadalmi változás oka, kifejleszti a munkamegosztást, az összműködés fejlettebb formáit), *c)* a társas kölcsönhatás (azaz a társas egészségnek és egységeknek egymásra való hatása), *d)* maguknak a társadalmaknak egymásra gyakorolt hatása (így a háború is), *e)* a szuperorganikus termékek felhalmozódása (ilyenek az eszközök, találmányok, fegyverek, lakás, nyelv, ismeretek, tudomány, szokás, jog, művészi stb.); – 3. *eredeti belső tényezők*: a primitív embernek fizikai, értelmi és érzelmi tulajdonságai; 4. *származékos belső tényezők* (a társadalmi hiűdással karöltve kifejlődő magasabb értelmi és érzelmi tulajdonságok). /W

Ward tényező elmélete imígyen alakul ki: 1. *fizikai erők* (testi funkciók), melyek egyfelől *aj ontogenetikus* (fentartó) erők (és pedig a pozitívek, attraktívok, azaz élvezetkeresők, és β) negatívek, protektívek, azaz fájdalommentesítők), – másfelől *b) filogenetikus* (reproduktív) erők (melyek vagy α) direkték, mint a nemi ösztön, vagy β) indirekték, mint a rokoni szeretet); 2. *szellemi erők* (pszihikus funkciók), melyek mint *sociogenetikus erők* érvényesülnek, s e minőségükben vagy α) morálisak (a jót), vagy β) esztétikusak (a szépet), vagy γ) intellektuálisak (az igazat és hasznosat keresők).

Giddings a társadalmi összefüggések tulajdonképeni alkotó erejét 1. *a hasonneműség tudatában* – („consciousness of kind”) keresi, amely pszihikai tényező mellett kiemeli mint fizikai *tényezőt*: 2. *a nap energiámenntiségét*.

Baldwin szerint a szociális erők kétfélék: 1. *intraszociálisok* (az egyénből kiinduló pszihikai halások, melyek a társadalomban generalizálódnak; az egyén önállósulása, partikulárizálódása); 2. *extraszociálisok* (a kozmoszból kiinduló s a társadalmi folyamatokba csak az egyéni szervezeteken keresztül belépő, tehát másodlagos erők).

Ross kategóriái: 1. *természeti erők* és ugyan: a) megkívánóok (étvágy, szomjúság, szerelmi vágy), b) élvezetszerzők (fájdalomkerülés, kényelem, érzéki vágy), c) önzők (hiúság, büszkeség, szabadság, hatalomszeretet, ambíció), d) érzelmi (rokonszenv, szeretet, gyűlölet, társas érzelem), e) felüdítő (játékszenvedély); 2. *kulturális vágyak* és pedig: a) vallásos, b) etikai, c) esztétikai és értelmi vágyak.

Ellwood megkülönbözteti: 1. a *fizikai tényezőket* (emberfaj, gazdaság, terület stb.) és 2. a társadalmi alakulást tulajdonképpen biztosító *pszichikai tényezőket*; ezek: a) elsődleges erők (impulzusok), b) másodlagos erők (ösztönök, szokások) és c) harmadlagos erők (megismerés, észrevétel, ráismerés, emlékezel, értelem stb.).

Az *érdek-elmélet* tényező rendszere és ugyan: *Small* („in the beginning were interests”), ki szerint minden társadalmi jelenség az érdekek fejlődésének, alkalmazkodásának és kielégülésének folyamata; mint társadalmat alkotó érdekek figyelembe jönnek: 1. az egészség, 2. a gazdaság, 3. a társaság, 4. az ismeret, 5. a szép és 6. az igazság; – *Ratzschhofer* az érdekekben megnyilvánuló és léletté differenciálódó *őserőből* indul ki, melyből sorozatosan alakulnak ki: 1. a *fajérdek* (fajfentartás), 2. a *fiziológiai érdek* (az egyén testi életének fentartása), 3. az *egyéni érdek* (az egyén önkifejlesztése), 4. a *szociális érdek* (a társadalom fentartása) és 5. a *franscedens érdek* (világszemléleti tényező).

Tönnies tényezőrendszerében három „közösségi fundamentumot” különböztet meg, melyek egymással genetikus viszonyban vannak, ezek: 1. a *vérbeli közösség* vagy rokonság, 2. a *területi közösség* vagy szomszédság 3. a *szellemi közösség* vagy barátság.

Schäffle következő osztályozást ad: 1. *külső környezet*, azaz a természet. 2. *passzív-objektív elem*, minő a népvagyon, 3. *aktív személyes elem*, így az egyén s a népesség; – utóbb újjalakította rendszerét, melyben a tényezők imígyen sorakoznak: 1. *világhelyzet*, 2. *társadalomtudat*, 3. *külső berendezések* és pedig: a) a föld, b) a népvagyon, c) és a ncpí.-sség.

Gumpowicz u. n. „társító mozzanatai” 1. *anyagiak*, mint a közös lakás és közös rokonság, 2. *gazdaságiak*, minők a birtok és hivatás, 3. *mórálisak*, mint a hasonló rend: azaz nemesség, polgárság, művész és tudós pálya, – hasonló nyelv, vallás, nemzetiség, állami hozzátartozás.

Wundt szerint a társadalmi élet alapfeltételei: 1. a *külső természeti feltételek*. 2. a *nemzeti típus* és 3. a *társadalmi szerveződés*.

Simmel rendszere: 1. a *f ölti*, 2, a *nemzedékek fiziológiai összefüggése*, 3 az *objektív szellem* és 4. a *gazdasági kérdések*.

De Greet szerint a társadalom alkotó erői: 1. *szervetlenek*, 2. *szervek* és 3. *pszichikaiak*.

Izoulet szerint a társadalmak teremtő jelensége a *szimbiózis* vagy szerves szolidaritás; a társadalom a munkamegosztáson és az együttműködésen, a szolidaritásnak e két oldalán alapszik; az egyéni lélek „a közösség gyermeke”, de egyszersmind „anya is a közösségnek”.

Worms tanában két elem érvényesül, ezek: 1. az *emberi* és 2. az *emberen kívüli* elem (azaz a környezet, így a klíma, flóra, fauna); mint *kötélékek* szerepelnek. 1. a lakóhely és környezet, 2. a faj, 3 a

nevelés és nyelv, 1. a foglalkozás, 5. a házi élet, családi szokások, 6. erkölcsi, vallási, esztétikai és technikai fogalmak, végül 7. a jogi és politikai uralom kötelékei.

De Roberty szerint a társadalmi ember három tényező eredménye; ezek: 1. a szervezet és különösen az agy, 2. a társadalmiság (socialité), mely éppúgy az egyetemes s energia formája, mint a fizikai, kémiai és fiziológiai energiák és 3. a tudat vagy eszmeiség.

Ammon a faj érdekének darwini gondolatából indul ki s azt tartja, hogy az adott körülményektől függ, vajjon a különélés vagy a társulás nyújt-e több előnyt a kérdéses fajnak (az oroszlán megveti a csordaéletet, a növényevők, így az elefántok általában csoportosan élnek); az emberi társas élet sem egyéb, mint a pekorizmus folytatása, tehát célszerűségi intézmény, amelyet a létért való küzdelem határoz meg, a természetes kiválasztás fejleszt ki és az öröklés óv meg (így *Pikler* is).

Rousseau szerint a társadalmak kialakulása az egyének között létrejött *szertződésnek* eredménye.

Cornejo rendszere: 1. *külső tényezők* (így a fizikai környezet, a flóra, fauna stb.), 2. *belső tényezők* és ugyan: a) az átöröklés, b) a faj és c) a népesség, 3. a *kollektivitás befolyásai* így: a) a spontán-ösztönös intuitív befolyások és b) a tudatos – akarat-reflexióis befolyások, mely utóbbi jelenség két osztályra különül, ezek; a) az utánzás és nevelés befolyásai, melyek a társas termékeket megőrzik és szétterjesztik és b) a háború és munkamegosztás, melyek a társadalmat átváltoztatják.

Hazánkban nagy élelemjűséggel foglalkozik a tényező problémával *Dékány István*, ki mindenekelőtt különválasztja a társadalomalkotó erőt és a társadalom életét irányító tényezőket. I. *Társadalomalkotó erők*: 1. a *kultúrföldrajzi tényezők* (a természet hatása az ember testi szervezetére: *geofiziologia*, és *lelki szervezetére: geopszichologia*; – mint speciális életformák merülnek fel itt: a) az élelemszerzés kérdése: *gazdasági földrajz*, b) a földfelület formáinak befolyása: *socio-morfologia*, c) a talajminőség hatása: *agrogeografia*, d) a *települési földrajz*, e) a népfajok hatása a földre: *etnogeografia*, f) az ipar függése a természettől: *technogeografia*, g) a természet és kereskedelem összefüggése: *kereskedelmi földrajz*, végül h) az állam földi bekapcsoltsága: *politikai földrajz*); 2. a *demobiológiai tényezők* (a néperő befolyása: „kutatni, hogyan lehet biztosítani az emberfajnak a föld konkrét életfeltételeihez képest normális számú és társadalmilag értékes, azaz biológiailag magasabb egység színvonalának megőrzését és fokozását”), 3. *készletgazdasági tényezők* (a szükségletek, termelés és fogyasztás folyamatai), 4. a *kollektív-pszichikai tényezők*, melyeknek jelentőségét a *társadalmi lélektan* vizsgálja (e kollektív pszichologia részei: a) a lelkek közötti hézagot áthidaló társas – interpszichikai megismerés tanai; b) a társas érzések – szimpátia – tana; c) a társas akarás – szinergia – tana), melynek különleges ágazata a *tömeglélektan*. II. *A társadalom életét irányító tényezők*: 1. az *állam*, 2. az *egyház*, 3. a *közvélemény* és 4. az *egyén* amelyek mint lélektani hatást kibocsátó aktív tényezők a társadalomban élő irányzatokat teremtik vagy megváltoztatják.

Állást foglalandó a társadalomalkotó tényezők problémá-

jában, mindenekelőtt megállapítani kívánom, hogy ehelyütt oly erőkről, feltételekről van szó, melyek az emberek között kialakuló társias kapcsolatoknak alapjait teremtik meg és lehetőségeit szolgáltatják, – e bázison a lehetőségek közepette magukat a társias kapcsolatokat «létrehozzák, – végül a létező társias alakulatokat fejlődésükben irányítják s általában azoknak fennállását biztosítják. Társadalomalkotó tényező tehát tágabb tartalomra utal, mint aminőt kifejez, mert *a) feltételt, b) létrehozó erőt* és *c) fejlődést irányító tényezőt* is jelent. Megjegyzendő, hogy e tényezők nagy része mind a három irányban tevékeny, s hogy azok közül nem egy maga is társadalmi képződmény, de egyúttal oly tulajdonságokkal bír, amelyek azt újabb társadalmi alakulatok alapjainak megteremtésére, létrehozására s irányítására képesítik. E tényezők egyáltalában legnagyobb-részt kölcsönhatás viszonyában állnak a társadalommal, mert amint egyfelől (kialakítói a társadalomnak, másfelől maguk is alá vannak vetve a társadalmi hatásoknak. Jellegüket illetően kiemelendő végül, hogy nem a fizikai kauzalitás szükségességével hatékonyak, hanem mint csupán a valószínűség jellegével bíró szociális kauzalitás kellőségei érvényesülnek.

Rendszerbe foglalásuk – mint láttuk – nagy eltéréseket mutat, aminek magyarázata azoknak a szempontoknak különbözősége, melyek alapul szolgálnak. Részemről – anélkül, hogy álláspontomat véglegesnek minősíteném – négy kategóriába osztom e tényeződöt annak hangsúlyozásával, hogy ez; osztályokat nem tekintem zárt csoportoknak, amennyiben egyik-másik tényező egyidejűleg több kategóriába is sorozható. A beosztásnál az a jelleg vezérelt, mely az illető tényezőnél a leginkább kiemelkedő.

Vázlatos áttekintésben a következő képet nyerjük: I. *Természeti tényezők*; ezek közé azokat számítóim, melyek mintegy megteremtik azt a miliőt, amelyben úgy az egyéni, mint a társadalmi élet kifejlődhetik; az idesorozható tényezők tehát legnagyobb-részt a *társadalmi létezés feltételei*; – főcsoportjai e tényezőknek a négy klasszikus elem tehát: 1. a *föld*, figyelemmel a felszínre és talajra, – 2. a *víz*, tekintettel a tengerek, folyók és tavak jelentőségére, – 3. a *levegő*, kapcsolatban az éghajlat hatásával, – 4. a *tűz*, mint az emberek által előállított s hasznosított erő, – végül 5. a *növény- és állatvilág*.

II. *Az ember világa*; itt vélem összefoglalhatóknak mindazokat a hatásokat, amelyeket az ember mint fiziológiai, pszichikai individuum, mint fajhoz tartozó egyed, – mint történelmi egységnek (nemzet) tagja embertársaira, – végül amelyeket a társadalmi alakulat idegen társadalmakra gyakorol. így sorakoznak elénk; 1. az *ember*, mint társas lény, a magi önfentartó és fajfentartó ösztöneivel és a *nép*; 2. a *faj*, mely a fizikai és pszichikai hasonlóság alapjainak megteremtése révén jelentős, 3. a *nemzet*, mely a tradíciókban épülő nemzeti érzület hatásait érezteti és 4. az *idegen társadalmak* befolyása, mely a fizikai, gazdasági és szellemi erők mérkőzésében nyilvánkozik meg.

III. *A szükséglet Elégítő tényezők*; ezeknek sorába utalom azokat, melyek aszerint, amint az élelemszerzés, a különféle irányból jövő támadásokkal szemben való védekezés és illetőleg az életkönnyítés és nemesítés céljait mozdítják elő, 1. *gazdasági tényezők*, melyeknél az élelemszerzésre irányuló tevékenység jelentősége domborodik ki, 2. *védekezés módozatai*, melyek az emberi *életet* támadó és veszélyeztető erőkkel szemben érvényesülnek, 3. az *életkönnyítés tényezői*, melyeknek jellemvonása, hogy a legkülönbözőbb cél öikra irányuló tevékenységek közül a minél kevesebb erőt igénybevevőre irányítják a figyelmet és 4. az *életnemesítés tényezői*, melyek a kellemesebb, emberiesebb s általában magasabb perspektívájú élet kapuit nyitják meg.

IV. *A szociál-pszichikai tényezők*; ezeknek alapjellege, hogy mint lelki jelenségek, a leiekre való hatás és visszahatás útján érvényesülnek; idesorozom: 1. az *egyéniséget*, midőn kezdeményező és irányító fellépésével társadalmakra hatékony, 2. a *jelenléti társulást*, amelynek nemei: a tömeg, hallgatóság és képviselői gyűlés, végül 3. a *távolléti társulást*, mely a közönység, a szekta és párt, s a testület formáiban jelentkezik; – ezekkel a tényezőkkel kapcsolatban jönnek figyelembe: *a) a lelki kölcsönhatás eszközei* (a kifejező jelek; gesztus, nyelv, írás, számolás stb.), *b) annak alakjai* (lelki átsugárzások: hagyomány, közvélemény, eszmény formájában) *is c) módjai* (pszichikai ragályozás, a szuggesztio és diskusszió és az utánzás).

I. Természeti tényezők.

11. §. A föld.

Az ember és a társadalom létezésének első fizikai tényezője a *föld*, melynek szférái – belülről kifelé haladva – a belső izzóréteg (centroszféra), a szilárd földréteg (lithoszféra) s ennek felületén a levegő és vízréteggel együtt az élet rétege (bioszféra). A föld biztosítja tömegvonzásával a *felületen* maradást, – megtermi a szükségletek kielégítésére szolgáló *javakait*, – lehetővé teszi a *letelepülést* és *helyváltogatást*.

A földfelületnek (509 millió km²) csak egyharmada, szárazföld; kétharmadát víz borítja; az egyharmadnak nagy része terméketlen és lakhatatlan (sarkvidék, magas helyek, sivatagok), melyet azonban az ember évezredek óta (erdősítés, erdőirtás, futóhomok megkötése stb. útján) fokozatosan termékenyvé és lakhatóvá alakít át. A bioszférának ezek az átalakított részei kapcsolatban azokkal az elhódításokkal, melyek a hidroszféra csökkentésével a lithoszférát növelik, *társias együttműködés eredményei* s mint *kultúrszféra* nagy jelentőségű a társiasság kialakulásának nézőszögéből.

A *föld felszínének* eloszlása, alakja és tagozódása nagy befolyást gyakorol a társadalomra, a) Nagy kontinenseken a népfajok találkozásának, keveredésének lehetősége inkább van biztosítva, mint kisebb és elszigetelt területeken, miért is ott gyorsabb ütemben fejlődik a kultúra és civilizáció, mint emitt (példa erre az északi földteke népeinek fejlett társadalmi élete szemben a szakadozott déli félteke elmaradt társadalmával). b) A felszín alakja (hegység, dombvidék, síkság, sivatag) kétségtelenül hatást gyakorol az illető nép jellemére (a hegyes vidéket rendszerint erőteljes és bátor nép lakja; – a sík területen lakók könnyebben mozognak s így a más népekkel való találkozás gyakori). Megállapított szociológiai tény, hogy *a földfelszín uniformitása kedvezőtlenül hat a társadalmi fejlődésre*, mert ahol nincs változatosság, ott a tapasztalatok csekély számúak, a szokások egyezők, s mindez kizárja a szociális sűrűlődni s ezzel az evolúciót (Ázsia nyugati részét ma is legnagyobbbrészt ugyanazok a sémi törzsek lakják, amelyek e területen a történet előtti időkben letelepedtek, – viszont a Nílus Görögországnak, Itáliának, Mexikónak, Perunak fejlődése nagyban a terület geológiai, orográfiai és

általában geográfiai differenciáltságára vezethető vissza), *c)* a szárazföld tagozottsága, a part szakadozottsága a hajózást s ezzel a kereskedelmet mozdítja elő, ami szociális nézőszögből nem csekély jelentőségű (a feníciaiak, görögök, hollandusok társadalmának magas fejlettségét mindenestre ez a földrajzi tényező is elősegítette).

A *talajminőség* szintén nagy befolyást gyakorol a társadalomra. A kvarcos talaj kisebb és gyengébb, – a meszes nagyobb és erősebb csontozatú embereket nevel. Fejlettebb társadalmi élet csak termékeny talajon alakulhat. A termelés egyes alakjai (földművelés, bányászat stb.) nyilván a talajminőségével állnak összefüggésben, s legtöbbször ugyanez irányítja a tulajdon- és birtokviszonyok fejlődését.

Kiemelendő még, hogy a földterület igen gyakran *vallásos, tisztelet tárgya* (ilyen a szent hegy, a Sinai-hegy, az Olimpus) s annál fogva, mert a letelepülteket a földhöz a megszerzés emlékeinek s a termékekre való büszkeségnek címén érzelmi kapcsolatok fűzik: a *hazaszeretet* alapja.

12. §. A víz.

A víz éppoly nélkülözhetetlen feltétele az emberi létezésnek, mint a föld. Eltekintve attól, hogy 60-70%-ban *testünk tömegének alkotórésze*, jelentős: *a)* elsődrendű szükségleteink kielégítésénél, *b)* a termelésnél és *c)* a közlekedésnél.

Elsődrendű szükségleteink nézőszögéből mint ivóvíz, főző- és mosóvíz kell, hogy állandóan rendelkezésre álljon, miért is a *forrást* az ember – különösen ott, hol kevés a víz – igen megbecsüli (szentté avatja, tabuként tiszteli) s többnyire közösségi erővel védelmezi, – majd társias együttműködéssel *kutat, ciszternát, vízvezetéket* (Aqua Claudia) létesít; ahol a víz természetes állapotban ihatatlan és egészségtelen, ott már korán rájön az ember annak ízesítésére s aszeptikussá tételére (forralás, tealevéllal, kávéval, kakaóval való felfőzés, leveskészítés), ami mind bizonyos társias tevékenység útján megy végbe. Jelentősége van a víznek *egészségügyi szempontból* is (mosás, fürdés, porlekötés), ami sokhelyütt elég korán csak társias úton létrehozható berendezésekre (közös fürdők) vezetett, melyek – főleg a keleti népeknél – nem egy helyütt valóságos tisztelet tárgyai lettek (szent folyó, isteni gyógyulás tava).

A *termelés* legtöbb módja víz nélkül egyáltalában elkap-

zelhetetlen (a halászat a kezdetleges embert csoportosan sodorja a tenger, folyók és tavak közelébe, – az *állattenyésztés*, pásztorkodás csak nedves, bócsapadéku helyeken űzhető, ami az ily területeknek közös erővel való védelmét váltja ki, – a *földművelés* eredményességének is a víz az előfeltétele, miért is száraz vidékeken az ember társaival együttműködve már igen korán *öntözőműveket* létesít, példa erre Mezopotámia, Egyiptom, Irán, Baktria, Túrán, Kelet-Turkesztán, Mexikó és Peru). Sok ipari munkánál a legrégebb időktől napjainkig a *vízierő* játsza a főszerepet (malmok).

A *közlekedés is* – főleg kezdetleges fokon – vizet tételelem fel; különös jelentőséghez jutnak ebből a szempontból a jó *kikötőhelyek* (régbben a delták lagúnái, a kisebb folyók torlatai, az esztuáriumok), a folyami *átkelő helyek* (hazai területünkön Budapest, Kolozsvár, Szeged, Eszék), a társadalmi munkával létesített hajózható *csatornák* stb.

Mindebből eléggé érthető az a szociológiai tény, hogy a *kezdetleges társadalmak inkább vízbő, illetve vízmelletti területen alakultak*. A tengernek általában vonzó, a folyóknak egyező hatása van a népekre.

A *víz romboló erejével* szemben az ember védekezésre, védőművek létesítésére van utalva, ami legtöbbször csak kollektíve végezhető munkára utal (gátemelés, iszapszedés, folyamszabályozás, cölöpépítkezés Velencében, Hátsó-India szigetvilágában, a Meracaibo-öböl környékén stb.) s így kisebb-nagyobb társadalmak alakulásához vezet.

13. §. A levegő.

A levegő a maga normális összetételében (21% oxigén, 78% nitrogén, 1% argónium és rokon gázok) feltétel e minden emberi és tehát társadalmi életnek (az oxigénnek már 3%-os eltolódása alkalmatlanná teszi a levegőt az emberi életre.) Igen. magas hegyeken, ahol a levegő „ritka”, társias élet alig, illetve csak annyiban fejlődik, amennyiben az e vidéken lakók szervezete akklimatizálódik a levegőhöz (így a Pamir, Himalája s különösen Tibet magas vidékein élő népek). Társadalomtudományi nézőszögből különös figyelemre méltatandó: *a)* a levegő hőmérséklete, *b)* nedvessége, *c)* az éghajlat s *d)* a légköri jelenségek.

A *hőmérséklet* szélsőségei egyaránt akadályai az életnek.

A nagy hideg csökkenti az energiát s lehetetlenné tesz minden társadalmi fejlődést, – a hőség elernyeszt s gátat emel a szociális együttműködés elé; – ezért amint az arktikus szigetvilágban, azonképen a Szahara déli részén állandó társas élet sohasem alakult ki. Mégis a tropikus meleg nem abszolút akadály a szociális fejlődésnek, sőt az első nagy birodalmak ép ily helyeken jöttek létre (Egyiptom, Karthágó, Mexikó, Peru). A hőmérsékletnek évi ingadozása is nagy jelentőségű, főleg gazdasági szempontból (az óceánok közelében kevesebb az évi ingadozás, mint a kontinenseken; a túlnagy ingadozás – pl. Kelet-Szibériában 65° – éppúgy zavarólag hat, mint az – egyenlítő körül észlelhető – állandóan egyforma hőmérséklet). A társadalmi alakulásnak és fejlődésnek legkedvezőbb feltételeit a *mérsékelt égöv* nyújtja.

A *légkör nedvessége* az ember fizikai állapotára gyakorolt hatásánál fogva jut mint társadalmi tényező nagy jelentőséghez. Megállapított tény, ugyanis, hogy ahol a levegő forró és nedves, ott a víznek kiválása a tüdön és bőrön keresztül nagyon meg van nehezítve, – míg ellenkezőleg a forró és száraz levegő a vízkiválasztást megkönnyíti, ami fiziológiai okokból nagyobb aktivitásra ösztönöz. Ez a magyarázata *Spencer* szerint annak, hogy *a régi nagy társadalmak forró és száraz vidékeken keletkeztek*. A világosabb bőrszínezet is a száraz levegő következménye, minélfogva nem véletlen, hogy a kulturális fejlődés előharcosai a fehérek, s viszont a fekete és veres fajok elmaradottak.

Az *éghajlat* szociológiai befolyása közismert. Az uniformitás jellembeli egyformaságot hoz létre, ami a sűrűlódások hiánya címén állandó akadály a társadalmi fejlődésnek (példá erre Oroszország s Ausztrália). Egyébként az északi klíma edzettebb, vállalkozóbb egyéniségeket alakít ki; a munka nélkülözhetetlen, ép ezért megbecsült; az életmódot a takarékoság és családiasság jellemzi; – a déli klíma emberét inkább az érzelem vezeti; – lomhább, tunyább, mert eléggé könnyen él: a munka értéke csekélyebb; az életmód a gondtalanság jegyét hordja magán, Innem magyarázható, hogy *a szociális fejlődés iránya az északi klíma népeitől indul ki s a déli klíma felé halad*.

A *légköri jelenségek*, így különösen a szél, csapadékmennyiség, viharok gyakorisága az embernek úgy szellemi, mint gazdasági *éleire* rendkívül nagy befolyást gyakorol-

nak. A társadalmi élet sokban a szélrendszerek szerint igazodik, a légijárás erejét korán felismerik és felhasználják az emberek (szélmalom), – a viharok, sűrűen előforduló égháborúk a kedélyi és vallásos élet mélyebb vonásait hozzák a felszínre, – de figyelembe jönnek a különböző légköri jelenségek a *ruházkodás* differenciálódásánál is (az állati szőr és bőr, növényi anyagok termelése, feldolgozása többnyire kollektív munkát, egymásra utaltságot s így társias együttműködést és ezúton szociális alakulatokat eredményez).

14. §. A tűz.

A tűz és illetőleg az ebből származó melegség és fény nélkül a tropikus égöv ősembere ugyan megélhetett, de alig különbözhetett az állattól, mert a tűzismeret és használat hiányában teljes függésben volt a természettől; a hidegebb régiókban meg egyenest vagy megfagyott, vagy éhenhalt. Az ember természetfeletti uralmának első epokája a tűz használatának és mesterséges előállításának felfedezésével kezdődött.

A tűzhasználat *függetleníti* az embert; a telet elviselhetővé, az éjjelt világossá teszi; átalakítja a táplálkozás módját; az eredetileg növényevő ember a fűtés, főzés következtében immár húsevővé, majd úgyszólván mindenevővé alakul át; a tűz segítségével fölfeletti az erdőket s így megnagyobbítja a termőföldet; a fatörzsek kiégetése útján kezdetleges csónakokat, különböző eszközöket állít elő; utóbb az edényégetés s az ércek olvaszthatóságának feltalálása viszi óriási lépéssel előre az emberiséget a kultúra terén, mintegy átlendíti az őskorból a civilizáció korába; a vas, réz és bronz felhasználása, mely mindig a tűz segítségével történik: az eszközök tökéletesítésére, házak, hajók, hidak építésére vezet, intenzívebbé fejleszti az ércetchnikát igénylő földművelést, szerephez jut az ipar különböző ágainak kifejlődésénél, a ruházkodásnál, lakásfelszerelésnél, díszítésnél stb., szóval a tűzhasználat tette lehetővé, hogy az eredeti lakóhelyükön elszaporodott emberek a hidegebb régiók felé vonultak s mindjobban szocializálódtak és művelődtek. Egyes írók (így *Peschel*) szerint a tűz értékének felismerése és mesterséges előállítása vezethetett a *beszéd kifejlődésére*, mert a tűz előállítása és élesztése több ember együttműködését és tehát azt is követeli, hogy ezek egymást valami módon megértsék és megértessék.

Az első időkben pusztá tisztelet és imádat tárgya a tűz, mely előtt az ember alázattal meghajolt; ez a tűz-értékelés sokhelyütt *vallási szertartásokra* vezet (Vesta-templom Rómában; áldozati láng Jerusálcmben), de mindenesetre a tűz nagy jelentőségének felismerését eredményezi (a görög Prometheus, az indiai Pramantha, a zsidók előtt a pusztában haladó tűz-oszlop, – Mózesnek az égő csipkebokorban megjelenő Isten, – a monotheisztikus vallások örökméce, – a ma is szokásos bengáli fény és görög tűz gyújtás mind a tűzértékelésre vezethetők vissza).

Eleinte valószínűleg a villámgyújtotta fából (*Lucretius*) s a tűzhányókból szereztek az emberek a tüzet (a mithosz szerint isten, a görögöknél Promotheus, az indusoknál Agni tűzisten hozta le az égből a tüzet), a tűzgyújtást (tűzkövek összeverése, száraz fák összedörzsölése, a tapló szikrafogó tulajdonosságának felismerése, majd a magyar találmányú gyufa) csak később tanulta meg az ember. A tűzgyújtás sokáig a férfi kiváltsága, míg a tűz őrzése a nő feladata (tűzhely).

A tűz szociológiai jelentősége rendkívül sok irányú; így figyelembe jön: *a)* mint az emberiségnek szélesebb területeken való elterjedését lehetővé tevő feltétel, *b)* mint a tüzelő és világító anyagok (fa, szalma, nád, növényi termékek, mint a venyige, kukoricaszár, szárított trágya, lombhulladék, fosszilis anyagok, így a tőzeg, barnaszén és kőszén, – szurkos fenyőág, fáklya, viasz, különféle olajok, zsiradékok, – faggyú, stearin, – petróleum, földgáz) termelését és feldolgozását, valamint különböző készülétek (gyertya, lámpa, kályha, takaréktűzhely, gáz- és villamos berendezések) létesítését maga után vonó jelenség, *c)* mint erőforrást nyitó, a gépek használatát eredményező, a termelést fokozó, főleg az ipart, közlekedést fejlesztő tényező, *d)* mint az embert nemesítő, erkölcsösítő elem, amelyben központjává lesz a házias együttlétnek, fedél alatti lakáéhoz, családias hajlékok létesítéséhez vezet s így a társias érzületet fokozza, *e)* a tűzveszély ellen való védekezés különböző – többnyire kollektív alapon nyugvó – módzatait váltja ki (többféle tilalom, így faházat építeni, azt szalmával, náddal, zsindellyel fedni, – bizonyos előírás, így a hajlék s általában gyűlékony anyagok közelében víznek tartása, – a tűzoltóság intézménye, a biztosítás), *f)* végül a háborúban a harc kimenetelét irányító eszköz, mely szereplését tekintőleg elmondható

Herakleitosz-szal, hogy a tűzből állott elő minden, de a tűz el is pusztít mindent.

15. §. A növény és állatvilág.

A *növényvilág* elsősorban az emberi és társadalmi élet feltételei között szerepel, amennyiben *a)* a növénytermékek egy része mint élelmiszerek és mint ipari »készítmények anyaga ion figyelembe s így csakhamar rávezeti az embert bizonyos növényfajok birtokbavételére és okszerű tenyésztésére (földművelés, erdőgazdálkodás); nagy haladást jelentett, midőn a primitív kor embere belátta, hogy a gyümölcsfát gyümölcséért ledönteni nem szabad, midőn az ausztráliai a yamgyöker egy részét a földben hagyja, mert rájön arra, hogy így ismét új gumók teremnek, midőn az ősember észreveszi, hogy a megturkált föld jobban terem; fokról-fokra kifejlődik a hasznos növények termelése, ami a munkavégzés könnyítése céljából többeknek együttdolgozását vonja maga után; *b)* a növényvilág bizonyos vonatkozásban közvetlenül is befolyásolja a társadalmak alakulását és fejlődését; így a járhatatlan rengetegek, hatalmas erdők, bozótok akadályai a közlekedésnek, amelyek az irtás, utak vágásának – többnyire csak közösen végezhető – munkáját váltják ki; *c)* a növényekben rejlő gyógyító erő s bődító hatás felismerése némely növényfaj különös tiszteletét vonja maga után annál fogva, mert az ősember azt képzei, hogy az illető növényben valamiféle jó, avagy ellenséges szellem lakozik; e hit közösen végzett vallásos szertartásokat eredményez vagy legalább is némely növényt kollektív tisztelet tárgyává avat (Indiában a szent fügefa, a régi germánoknál a szent tölgy, a magyaroknál a tulipán).

Az *állatvilág* hasonlóképp erősen befolyásolja a társadalom alakulását és fejlődését. Csak a főbb hatásokat emelve ki: *a)* a táplálék nagy részét állatok s állati termékek szolgáltatják, minélfogva egyfelől az ily állatok fogása, vadászata, másfelől azoknak tartása csakhamar főfoglalkozása lesz már az ősembernek, ki e célból mihamarabb – hacsak átmenetileg is, de – társul hasonlóval; *b)* az állati erőnek gazdasági célokra való elhasználása elég korán szokásba jön, ami nemcsak abból a szempontból jelent nagy haladást, hogy az ember munkaterhén könnyít, hanem azért is, mert sok oly munka volt elvégezhető, a gyenge emberi erő nem képes (építkezéseknél szüksé-

ges kovák és sziklák szállítása), illetve amni ily módon eredményesebben volt végezhető (az ígás állat mélyebben szánt, mint az ember, s így a földhozam bővebb lesz); ezáltal az életmód s a kapcsolatos társias alakulatok is nagy változáson mentek keresztül; *c)* bizonyos állatfajoknak kisebb-nagyobb számban való elterjedtsége különleges társadalmi típusok kifejlődésére vezet; így ott ahol sok a vad, vadásznépek támadtak, – tengerek, tavak, folyók közelében a halászat lesz a főfoglalkozás, – ahol könnyen szelídíthető, nagyobb állatok álltak rendelkezésre, ott a nomád életmód honosodik meg, – viszont a haszonhajtó állatok hiánya az illető vidék emberét a földművelésre szorítja; *d)* a házi állatoknak tartása az ember kedélyvilágára is átalakítólag hat; a kutya, macska, éneklő madár s hasonlókkal való állandó együttlét a társias *érzület* erősödését idézi elő; *e)* az állatok egy része, így a nagy ragadozók, a mérges kígyók, krokodilok, némely rovarok, mint a sáska, csecselegy stb, igen veszedelmesek (magát az embert, házi állatjait, *termését* támadják) s így – rendszerint közösen eszközölt – védekezésre hívnak fel; *f)* társadalomalakítólag hatékony végezéssel az állatvilág annyiban is, amennyiben egyes állatok valóságos tisztelet tárgyává lesznek és pedig majd azért, mert az ember sőt nép állattól származónak hiszi magát, miért is az, illető állatot isteni rangra emeli, – majd *azért*, mert az elhunyt ember lelkét állatba szállónak véli, – majd *azért*, mert a veszedélyes állattól való félelem, a hasznos iránt *érezett* hála tiszteletet vált ki (innét a tigris, krokodilus, a szarvasmarha, tehén isteniesítése).

II. Az ember világa.

16. §. Az ember és a nép.

I. *Az ember.* Régi problémája a szociológiáinak, vajjon az ember *szervezetében* gyökerező hajlami folyamatok eredményeként kialakult *társias ösztönével* szerepel-e a társadalomkötő tényezők sorában, avagy *belátásból*, annak az előnynek *felismerésénél* fogva, mely a társas együttlétben megnyilatkozik? Más szavakkal: vajjon természettől fogva *társas*, avagy *aszocialis* lény-e az ember és tehát vajjon a földön való fellépésének legelső idejében is társias alakulatokban élt-e már, avagy kezdeti életét az izoláltság jellemezte, melyet csak szükségből, kény-

szerből, a társiaság előnyösebb voltára eszmélve cserélt fel a normális étellel?

Már *Aristoteles* megállapítja, hogy a társadalom az ember társas ösztönének eredménye ($\alpha\nu^{\wedge}\rho\omicron\tau\omicron\varsigma$ Εοιτῆτικο); ugyanígy a *stoikusok*, *Marcus Aurelius* újabban *Spencer*, *Espinas*, *Giddings*, *Palante*, nálunk *Beöthy Leó*; – az ellenkező álláspont első képviselői a *szofisták* és *epikureisták*, újabban általában a *racionalisták*, továbbá *H. Schurtz*, *Westermarck* („a társaság, mert haszonnal jár, szokásává lesz az embernek), *Ward*, *Dealey*, nálunk *Pikler*,

Részemről úgy vélem, hogy az embernek veleszületett tulajdonsága a szociabilitás, és tehát, hogy *az ember természetől fogva társas lény* s így társas ösztönétől üzelve alkotja meg azokat a formákat, melyekben a fejlődés kezdeti fokán él; ám utóbb felismeri a társias együttlét különböző előnyeit s részint belátásból, részint egyéb társadalmat alkotó, fejlesztő és irányító tényezők hatása alatt tudattalanul mind több és összetettebb társias alakulatokat hoz létre.

Maga a társas ösztön az emberben székelő egyéb ösztönök (az önfentartás és fajfenntartás ösztönei: a Hunger und Liebe, a munka ösztöne, a vallási impulzusok) szintézisaként fogható fel. Az *élethez ragaszkodás*, mint *önfenntartási ösztön*: az élelemszerzés, s a különböző támadó és veszélyeztető erőkkel szemben a védekezésnek csoportosan *végzett* tevékenységére ösztönöz, – a *fajfenntartás ösztöne*, mely a nemi inger kielégítése útján érvényesül, a férfi és nő együttlétét követeli; – a *munkára sarkalló ösztön* (Ward: the instinct of workmanship”), mely a gyermekéről gondoskodó anyánál s általában a családi kötelességgel összefüztötteknél nyilatkozik meg a maga természetes formájában, mindenütt a munkamegosztást váltja ki; – r. *vallási impulzusok* – bár az embernek az istenséghez való viszonyából erednek s így az izolált embernél is gyökeret vernek, mégis midőn szertartásos cselekmények végzésére készítenek, csoportos tevékenységet váltanak ki. E különböző ösztönök kisebb-nagyobb mértékben kialakítanak az emberben valamiféle oly érzést, mely az egyest tudattalanul is a hasonlóival való ideigènes vagy állandó, gazdasági, nemi, vagy eszmei kapcsolódásra sarkallja. Ez a *társas ösztön* vagy *csoportérzés* Ward: „the group Sentiment ... creates incipient society”), mely az átörökléssel intenzitásában csak növekszik, három alapérzésre támaszkodik, ezek: a) a *fajszeretet* (*Giddings*: „consciousness of

kind, *Zenker*: „*Glenchenliebe*”); ez a gyermekeknél a legszembetűnőbb (a gyermek a gyermekhez ösztönösen vonzódik, az idegen arc megrémíti), de felnőtteknél is érvényesül (a hozánk hasonló egyén iránt rokonszenvet, a tőlünk különbözővel szemben ellenszenvet érzünk; a kezdetleges nép előtt az idegen nem ember, s így legalább is barbár, illetve ellenség: *hostis*); *b*) az *együttérzés* (*szimpátia*); ez az idegen fajokhoz tartozók között lép fel; nyomait már az állatvilágban is megtaláljuk az idegen fajbeliek iránt való szánakozás formájában; alapja a sorsközösségnél fogva beálló *átérzése mások érzéseinek*; *c*) a *szolidaritás érzése*, mely nem más, mint az együttakarás, együttcselekvés (*szinergia*) ösztönös hajlama; ez az érzés is mélyen gyökerezik az emberben, mely a közös érdek felismerését, a bs-látáson alapuló együttműködést megelőzi; hiába van meg a társas együttakarás, ha hiányzik ennek előfeltétele: az összetartás hajlama, igazi társas alakulat nem jön létre (a középkor csoportjai nem tudnak nagyobb társadalmakká alakulni, mert mindenikük külön életet él, nincs meg bennük a társas életre való diszpozíció; *Duprat, Ellwood*): A fajszeretet a *jelen* adottságaiból szívja erejét; az együttérzés sorsunknak másokéval a *múltban* volt összekapcsolódottságából származik; a szolidaritás pediglen a *jövő* egybefűződés homályos sejtelmén alapul.

Ezeken az érzelmeken alapuló társas ösztön, mely már a kezdetleges embert szociális alakulatokba tömöríti, s együttműködésre utalja, számos alkalmát teremti meg annak, hogy az ezen – bármily primitív – társas formákban élő ember *felismeri és értékeli* az együttlakásból, munkamegosztásból, az ellenséges erőkkel szemben való közös védekezésből a csoporton belül szükséges rendnek kollektív úton való biztosításából, a társas élet nyomán fakadó szociális örömök (játék, ünnepélyek, különböző szórakozások és multságok) élvezetéből, a vallásos szükségleteknek kielégítéseként közösen végzett szertartásokból eredő *előnyöket, kellemességeket és lélekmegnyugvásokat*. Ez a felismerés és értékelés a társas élet utáni osztoml; vágy mellett kialakítja az *értelmi alapokon nyugvó törekvés* oly társas formációk létesítésére, melyek már tudatos célt szc gálnak s így az ember nem csak mint ösztöneinek eszköze, hanem mint értelmének kifejezője is tényezője lesz a társadalom alakulásnak és fejlődésiek, így alakulnak át az ösztönös emberhalmozódások tudatosakká, illetve így jönnek létre az

országos társas alakulatok mellett a felismert célt szolgáló tudatos társadalmak.

A társas hajlam és illetőleg a szociális együttműködés előnyeinek li, éréseire való képesség különböző fokban jelentkezik az egyeseknél, öt vannak olyanok, kikből a szociabilitás érzéke úgyszólván hiányzik, nek a különbségnek figyelembevételével *Giddings* az emberek négy káté' oriáját különbözteti meg, ezek: 1. a *társias csoport*, amelyhez tartozókat tudósok, költők, mm eszek, felfedezők, reformátorok stb.) a társas élet ranti érzék erős kifejlődöttsége jellemzi; ezek egész egyéniségüket a köznek szentelik; valódi emeltyűi a társadalmi haladásnak; 2. a *társiatlan csoport*, mely azokat foglalja magában, kiknél a fajszeretet és együttérzés egyoldalúan fejlett; erősen önzők; másért csak a maguk érdekében szólnak; társias érzékük szűkkörű; nem jók, de nem is rosszak; 3. az *al-arsias csoport*, amelynek tagjai a szegények, kikből még a társiatlan egyéiek erényei is hiányoznak; fajszeretetük elkorcsosult; a sors üldözöttéiként untctik fel magukat s parazita módra akarnak élni; 4. a *társadalomellenes söpört*, mely az ösztönszerű és szokásos büntetésekből áll, kik – mert társias érzékük kihalóban van – gyűlölik a társadalmat; nem igénylik a társadalom közreműködését, hanem nyílt harcban, antiszociális cselekmények elkövetésén keresztül böszül jak meg valódi vagy vélt sérelmeiket s elégitik ki érdekeiket.

A társadalom szilárd alapja s fejlődésének helyes iránya természetesen annál inkább biztosított, minél többet számlál tagjainak sorában a társas, s minél kevesebbet a társadalomellenes egyének közül.

Az embernek társas lényi minőségét bizonyítják egyébként: 1. *fiziológiai és pszichológiai tulajdonságai* (az újszülött gyermek magára hagyva elpusztulna; az izolált ember nem elég erős, hogy a természet pusztító erőivel szemben sikerrel védekezhessék; betegségében is ápolásra szorul sok; pszichológiailag is nyilvánvaló, hogy az embernek embertársával való együttlése jó érzést, az azoktól elszakadás pedig fájdalmat okoz; a magány büntetésszámba megy s ha hosszabb ideig tart szellemi eltompulásra, nemritkán örülésre vezet); 2. a halmozódásban megnyilatkozó *általános természeti törvény*, mely már a szervezetlen világban is észlelhető az anyagi elhelyezkedésnek azon tüneményénél, hogy a hasonló elemek egymás szomszédságába sorakoznak (ezt a tüneményt az a természeti törvény hozza létre, roely szerint minden erő, mely részben hasonló, részben különböző minőségű elemekből álló egészekre hat, a hasonlóknak egymás mellé helyezkedését idézi elő annál fogva, mert a hasonló elemek a reájuk ható erőkre egyenlően reagálnak; így alakulnak a kőzetek, homoksivatagok, tengerek, tavak, folyók); torvény magyarázza a millió fűszállal borított rétet, a hafából álló erdőt s e törvény következménye, hogy az

állatok is általában társas életet élnek; de ha a társulás is egyetemes tüneménye a világmindenségnek, úgy nem lehetne megmagyarázni, hogy miért éppen csak az ember az a teremtmény, melyet természete nem a szociális életre predesztinál, 3. a történelmi és néprajzi adalékok is amellett tanúskodnak hogy az ember sem vadságában, sem a civilizáció korában nem él elszigetelve; a legrégebb feljegyzések és emlékek csakúgy azt bizonyítják, hogy az ember mindenkoron, kisebb-nagyobb csoportokban élt, mint ahogy ugyanezt igazolják a mai kő legrimitívebb emberfajtái.

II. *A nép.* A társadalom alakulására és fejlődésére jelentős befolyást gyakorol maga az emberhalmaz, melynek alapjai: *a)* vagy a valódi, illetve vélt vérrokonság, *b)* vagy valamiféle vonzási középpont köré való tartós összecsoportosulás teremt meg. *Giddings* az előbbi emberhalmazt *leszármazott*, az utóbbi *gyülekezett halmozódásnak* nevezi.

A *leszármazott halmozódás* az u. n. *etnikai társadalmaknak* ad létet; ezeknek legkezdetlegesebb formája *a)* a *család* (az első nemzedék szülői és gyermekei; eleinte csak az anya és gyermekei: *matriarchatus*, – utóbb az apa, anya és gyermekek. *patriarchátus*), – majd *b)* a *törzs*, azaz a szülőpár két, három nemzedékének halmaza, még magasabb fejlődési fokon több – egy vérből való – család szervezett együttélése (nemzetség, Sippe, clan, fratria).

A *gyülekezett halmozódás* oly emberek, családok, hordák, nemzetségek csoportosulása, illetve már e családon, hordákon, nemzetségeken belül – eredetileg a nemi különbségen és a korkülönbségen alapuló, majd gazdasági, védelmi s egyéb érdekek szerint – kialakuló tömörülés, melynél nem a rokonság, hanem a (közös sors tudata, a múlt emlékei, a jövőbe vetett remény az összekötő kapocs; ezek az alakulatok, melyek az u. n. *démotikus társadalmakhoz* vezetnek megnyilvánulnak *a)* a *férfiak és nők különvált csoport faiban* (a két nem között a nemi ösztönből kifolyólag erős ugyan a vonzás, de sok az ellenét, melyet fiziológiai okokon kívül az a körülmény is szít, hogy a férfi általában társiasabb természetű, mint a nő; a nőt nemi ösztönei, szülői szeretete inkább a természetes család körébe vonják, – férfi viszont hajlandóbb a családon kívüli egyesüléseikre; ezek az ellentétek korán különválásokra tettenek, amelyek azután úgy gazdasági téren: a munkamegosztás

– mint szellemi és erkölcsi vonatkozásokban: a vallási társulásokban, ünnepi összejöveteleken, a társas szórakozások közepette lesznek szemmel láthatókká; ez ellentéteket a házasság bensőbbé válása a további fejlődés során mindjobban le-tompítja, de ennek csökevényes maradványai még manapság is meg vannak, így a nőknek társadalmilag alárendeltebb hely-zete, jogi megszorítottága, bizonyos foglalkozásoktól való eltiltottsága mind ez ellentétekből ered; a két nem egymáshoz való viszonyára vonatkozó androcentrikus és gynecocentrikus elméletekre v. ö. *Ward* fejtegetéseit), továbbá *b) az életkorok szerint igazodó osztályokban*, azaz az egykorúaknak egyesüle-seiben (a kezdetleges társadalmakban az egykorúak többnyire három osztályra különülnek: a fiatalok, férfiak és öregek osz-tályaira; *c) a fiatalok csoportjának alakulása összefügg a sza-bad szerelemmel; az e csoportba felvett egyén immár szabadon érintkezhetik nővel s legfőlebb arra van kötelezve, hogy ha gyermek származik, tartozik az anyával házasságra lépni; Schurtz szerint e csoportosulás magyarázata, hogy a fiatalok így kitombolhatják magukat; β) a férfiak csoportosulásának gazdasági és védelmi célja van; a felnőtt férfiak a vadászok és harcosok, ők a nemzetségnek tulajdonképeni fentartói; γ) az öregek osztályát a közös ügyek intézésében való részvétel te-remti meg; ez osztály tagjai – a nép vénei – intézik a kor-mányzást, ezek alkotják a szabályokat s gondoskodnak ezek végrehajtásáról, ők végzik a vallással kapcsolatos teendőket; többnyire nagyobb vagyon birtokában megfelelő hatalommal is rendelkeznek) ; *c) és a különböző érdekcsoportosulásokban* (az azonos foglalkozásúak, a közös sors részesei, így különösen az elnyomottak, az új eszmék harcosai felismervén az érdekszol-gálatnak csoportosulás útján való előnyeit osztályokra külö-nülnek; így jönnek létre *a) a letelepülés intézményei: a falu, város s ezekben a parasztság, nemesség, polgárság, proletár -iaei – β) a gazdasági szervezetek egyfelől a munka minősége, másfelől annak organizációja következményeként: a fizikai és a szellemi munkát végzők s itt a további altípusok, mint: a föld-hívesek, iparosok, kereskedők, – a hivatalnokok, papok, tudó-sok, művészek, vállalkozók, – a rabszolgák, jobbágyok, szabad munkások, – a kasztok, céhek stb.; γ) az egyházi intézmények s pedig midőn a vallás egocentrikus jellegét elveszítve a lel-kek gondozásának irányában fejlődik s közös istentiszteleti**

cselekmények végzésére ösztönöz: a papság és a hívők, illetve ezek összessége az egyház; a papság lesz tolmácsa az istenség szavának s kifejezője a kezdetben vallásos jellegű jogparancsoknak, – a papok irányítják a gazdasági munkát, – ők letéményesei a kezdetleges tudománynak, – befolyásolják a művészetet s bélyeget nyomnak a politikai fejlődésre; *b)* az állami szervezetek, így a törvényhozás, végrehajtás, illetve közgazgatás és bíraskodás orgánumai).

A leszármazott és gyülekezett halmozódások rendszerint *együtt fejlődnek*, mert amint a leszármazottak között is beáll az elkülönülés és csoportosulás, azonképen viszont az összegyülekezettek összeházasodnak s újabb etnikus társadalmi kapcsolatoknak adnak létet; megállapítható, hogy egyfelől a gyülekezésnek nincs önálló ereje a leszármazott halmozódás nélkül, másfelől a leszármazott halmozódás nem maradhat fenn, ha nem enged teret a gyülekezés útján való tömörülésnek.

E kettős halmozódásnak együttes fejlődése juttat ahhoz a démotikus összetételhez, melyet *népnek* nevezünk, mely tehát nem egyéb, mint a különböző szülőktől származó, különböző helyzetekben nevelődött s így különböző tulajdonságú és szokású egyének keveredése (*Giddings*).

A népnek társadalomalkotó és fejlesztő ereje függ a népesség számától és annak összetételétől.

1. A *népesség száma* eredetileg főleg annyiban jelentős, amennyiben – különösen kezdeti időkben – a természet erőivel szemben folytatott küzdelem nyilván annál eredményesebb minél többen egyesülnek a közös munkára. A jelen korban a politikai súly nézőszögéből van jelentősége a népesség számának (nagyhatalmakként csak a 30 millió fölüli lakosságot számláló államok szerepelnek).

Kezdetben csak kevés helyen volt a földön ember (inkább a tropikus égöv alatt); utóbb a megélhetésre alkalmas területeken mindinkább elszaporodott s a tűzgyújtás feltalálása, valamint a szerszámkultúra terén tett előrehaladása mind újabb területeket vetett alá uralmának. A gyorsabb ütemű szaporodásnak s az új területek meghódításának számos akadálya volt; ezeknek főbb csoportjai *Müller-Lyer* szerint: CD az ember természetes ellenségei (így a vadállatok, oroszlanok, tigrisek, farkasok, kígyók, – ma a baktériumok, melyek különböző infekciózus betegségek és járványok – tuberkulózis, szí-

filis, kolera, malária, tífusz stb. – előidézése útján szedik áldozataikat), – β) a természet szűkkeblősége (rossz termés) folytán időnként beálló éhínség, melyet azonban az ember mihelyt az állati sorból kiemelkedett s immár nem mint a természet koldusa, hanem ura lép fel, mindjobban korlátoz, – végül γ) a háború, melybe az embert részint ősi ösztönei, részint különböző gazdasági s hatalmi motívumok sodorják s a mely számtalanszor megtizedeli a küzdők sorait.

Az emberiség őskorában a Gondviselés olyaténkép biztosította ez ellenséges erőkkal szemben a népesség számának növekedését, hogy a születéseik számát fokozta (ez különben általános természeti törvény az állatvilágban is oly értelemben, hogy amely állatfajnál nagy a pusztulás, ott nagy a szaporaság; így a békánál 2800, a tyúknál 100, az egégnél 35, az embernél 1 az évi szaporulat) s így elérte, hogy a megfelelően nagy számú ivadékból kellő – a fajfentartás szempontjából szükséges – mennyiség állandóan rendelkezésre áll; az ember világában ez a természeti törvény úgy érvényesül, hogy a kultúra alacsonyabb fokán élő népeknél a születések száma jelentékenyen magasabb, mint a magasabb műveltségű népek körében (*Schmoller* szerint 1000 emberre régebben 70-90 születés esett, míg ma Európában ez a szám 28-38 között ingadozik). A népesség újabb szaporodása (Krisztus születése idején alig 30 millió volt Európa népessége, – a népvándorlások után a XII–XIII. században eléri a 60 milliót, a XVI. században 80, a XVIII-ikban 100, a XIX. század második felében 200. ezidőszerint 400 millió) tehát nem a születések számának emelkedésében, hanem a halandóság számának – emberi kultúrtevékenységre visszavezethető – csökkenésében leli magyarázatát (régebben a járványok, a lakás- és közegészségügyi viszonyok kezdetlegessége, az élelem és vízellátás hiányossága, az orvostudomány fejletlensége rendkívül nagy számú áldozatot követelt; a XIV. században Európa 25 millió lakót vesztett pestis következtében, – Indiában a XIX. század második felében pusztító éhínség több mint 7 millió embert ölt meg); ma az a törekvés, hogy a megszületett ember életben maradjon s elérje a normális él étkor-határt („*dess alles, was geboren wird, auch erhalten bleibt und die normale Lebensgrenze erreicht*”; *Müller-Lyer*). Ezidőszerint a halálozási szám csökkenése számbavehetőleg jelentékenyebb, mint a születési számé,

ami a népesség további gyors ütemű szaporodásához vezet (ma a föld népessége 1500 millió körül van, s minthogy a föld *Ravenstein* szerint 6000, *Firks* szerint 9000 millió embernek biztosíthat csak megélhetést, ezért már a XVI században *Botero*, újabban *Filangieri*, *Genovesi*, *Raleigh*, de különösei. *Malthas* nyomatékosan figyelmeztetnek a túlnépesség veszélyeire; *Malthas* az erkölcsi önmege tartóztatást – „moral restraint” – ajánlja orvosszerűl, a *neomalthuzianizmus* viszont a fogamzást gátló módszereket javasolják; anélkül, hogy a probléma részleteibe behatolnának, részemről csak azt jegyzem meg, hogy Malthus és követői egy átmeneti kor lendkívüli viszonyaira alapították tetteiket, amelyben a születési szám gazdasági okokból inkább emelkedett, a halálozási szám pedig a higiénia s az orvostudomány fejlődése következtében hirtelen megcsökkent; de ha tovább is tart az emberiség szaporodása, a túlnépességből eredő nyomortól nem kell tartani, mert a termelékenység fokozása s a jólétnek szélesebb rétegekre való kiterjesztés fiziológiai okokból az ember szaporodási képességét jelentékenyen csökkenti, viszont egyes újabban fellépő betegségek – mint a tuberkulózis, spanyol járvány, rák stb. – valamint a háborúk időnként nagy számú áldozatot követelnek).

2, A *népesség összetétele* szintén rendkívüli nagy befolyást gyakorol a társadalom jeli-egére és alkatára; a népesség kor ér nem szerinti tagozódása, foglalkozás, családi állapot, települési viszonyok, vallás, faj, nyelv, nemzetiség szerinti megoszlása különböző intenzitással váltják ki, illetve befolyásolják a társias hajlamot s a szociabilitásnak majd centripetalis, majd centrifugális irányzatát szabják meg.

a) A *korosztályok* nézőszögéből figyelmet érdemel a fiatalok és idősebbek szociális értékének különbsége. A fiatalokat a nagyobb fizikai erő s az ebből folyó harc- és munkaképesség, a lelkesedés és gyors felbuzdulás, valamint a mozgékonyrag jellemzi, – az idősebb korúak jellemvonása viszont a gyengülő testi erővel szemben a szellemi fejlettség magasabb foka, az élet-tapasztalatok gazdagsága, a megfontoltság s a crökkenő mozgékonyosság. Figyelemmel a jellemvonásokra a fiatalok a haladó irány képviselői, az öregek ellenben a konzervativizmus letéteményesei, – a fiatalok sorából kerülnek ki a fegyveres erő s a nemzeti munka produktív tagjai, az idősebbek inkább az eltartottak számát szaporítják, – a fiatalok

nagyobb számmal vesznek részt a vándorlás mozgalmában, az öregek inkább helyben maradnak. Ezekből folyólag nyilvánvaló az a hatás, mely a népességnek korosztályok szerinti tagozódásából a társadalom alakulása és fejlődése szempontjából előáll. A fiatalok túlsúlya erős tényezője a társadalmi intézmények gyors változásának, fokozója a hadi erőnek és nemzeti munkának, – az idősebbek nagyobb számú jelenléte viszont biztosítója a létező szociális intézmények fenmaradásának, a közélet nyugodt és higgadt voltának; a vándorlás, ott ahol annak iránya kifelé mutat, káros, mert a társadalom hasznos és munkabíró elemeit vonja el, – ahol ellenben befelé vezet, jótékony, mert felduzzasztja a 20-40 év közötti értékes egyének korosztályát.

b) A *nemi különbség* a férfi és nő eltérő tulajdonságai alapján szintén nem csekély hatást vált ki a társadalom életében. Az *androcentrikus* elmélet szerint a férfi a teremtés koronája, a nő csupán eszköze az emberi faj fenmaradásának; a nő testileg és szellemileg mögötte áll a férfinak (agyveleje átlagban 516 gramm, míg a férfié 602) s mert inkább a konkrétum érdeklő és a férfi abstraháló képességét nélkülözi: a nagy társadalmi alkotásokban alig vesz részt. A *gynekocentrikus* elmélet viszont a nő elsőbbségét vitatja; *Ratzenhofer* szerint eredetileg egyenlő volt a férfi és a nő, s a férfi csak akkor kezdett előtérbe nyomulni, amikor vadállatokkal s idegen törzsekkel kellett küzdeni, mikoris a férfi erő értékesebbé vált s a nő passzív maradt; még tovább megy e téren *Ward*, ki fiziológiai alapon a nő elsőbbségét bizonyítja, mondván, hogy a férfi csak a termékenyítés céljából létezik s csupán utógondolata a természetnek („the male is ... a mere afterthought of nature”), e no a biológiai rendszer súlypontja, nemcsak típusa a fajnak, hanem maga a faj („the female not only typifies the race, but . . . she is the race”).

A férfi és nő viszonyát tekintőleg (*Backofen*, *Lennan*, *Letourneau*, *Ward* adalékai nyomán) erős valószínűség hárcol azon felfogás mellett, hogy eredetileg a nő volt a felsőbbrendű nem (amint az állatoknál, úgy az ősembernél s a nemi érintkezésnél a nő gyakorolja a választást és visszautasítást), ki ez alapon a kezdetleges társadalmakban kezében is tartotta a hatalmat (*Ward*: „a greater or less degree of female supremacy . . . was probably well nigh universal in the sense that

each race has passed that stage”); ez a felsőbbrendűség nyilván erős befolyást gyakorolt a kezdetleges társadalmi alakulatokra, létrehozván a különböző *gynekokratikus szociális formákat* (matriarchatus, amazonok uralma). A további fejlődési stádium akkor következhetett be, amikor a férfi kezd ráeszmélni a közösülés és szülés kauzális kapcsolatára és tehát arra, hogy a gyermekek születéséhez neki is van köze, aminek felismerése és igazolása után (az igazolás a világszerte elterjedt *couvade* szokása során úgy történt, hogy a szülés után a magát apának vélő férfi fekszik a gyermekágyba) a gyermekek feletti hatalmat immár ő gyakorolja annyival is inkább, mert míg a gynekokratikus korban a férfi és nő fizikai erőkülönbsége figyelmen kívül maradt, mert, midőn a férfi apaságát s ezzel járó tekintélyét felfedezi, egyben nagyobb fizikai erejének is tudatára ébred; a férfiuralom megerősödéséhez hozzájárul még az a körülmény is, hogy a férfi felismeri a nő gazdasági értékét, minek következtében a nőtől nemcsak élvezetet, hanem szolgálatot is követel; a férfiaknak illetően felülkerekedésével veti meg alapját az *androkraikus társadalmi formáknak* (patriarchátus). A fejlődés mai fázisában a nő, kit az andrakraikus társadalom többé-kevésbé a család és otthon rabjává tett, mindjobban emancipálódik, amely törekvésében nagyban elősegíti a gépipar, gyári műhelyek s nagyvállalatok széleskörű elterjedése, ami a háztartási munkálatokat fokozatosan bér munkások kezére juttatván, a nőt házonkívüli, produktív munkára képesíti s osztályérdekeinek kiharcolására ösztönzi (a nő osztályérdek? a férfiak osztályuralmával szemben egy a patriarkalizmustól ment társadalmi rend létesítése; a *feminizmus* idevágó törekvéseinek ismertetése már az alkalmazott szociológia feladata)

c) A *foglalkozások* különbségeiből eredő szociális hatások nyilvánvalóak; mindenik foglalkozás más érdekre tereli a figyelmet s más jellemet kölcsönöz az embernek. A vadász népet bátorság, a halásztót türelem, a tengeren járó vakmerőség, a pásztornépet engedelmesség, a kereskedelemmel foglalkozott ügyesség és ravaszság jellemzik (*L. Stein*), amely jellemvonások bélyeget nyomnak az illető társadalom struktúrájára és fejlődésének irányára.

d) A népesség *családi állapota* szinte fontos tényezője a társadalmi struktúrának. A család elsősorban ugyan fajfenntartást teljesítő szervezet, de ezenkívül a társadalmi élet-

nek előkészítője, továbbá gazdasági tényező s a vallásos élet ápolója. Következésképen a társadalom alakulásánál és fejlődésénél erős befolyást gyakorol a házasságban és házasságon kívül élők, a törvényes és törvénytelen gyermekek számaránya, a házasságkötés és elválás könnyű vagy nehéz volta stb. Annyi kétségtelen, hogy minél szilárdabb alapokon nyugszik a nép körében a család intézmény, annál nagyobb a társadalom gazdasági, erkölcsi és szellemi teljesítőképesége s annál biztosabb annak fennmaradása és fejlődése.

e) A *települési viszonyok* az emberek közötti érintkezésnek isűrű vagy gyér voltaként befolyásolása útján hatnak a társadalmi kapcsolatok állandóbb vagy mulandóbb, lazább vagy erősebb jellegére. A falusi ember egészen más, mint a városi. *Spencer* szerint a vidék az arisztokráciának és papságnak, +ehát a tekintély uralmának hazája, a város ellenben az egyenlőtlen-ség otthona. A falú népét a konzervativizmus jellemzi; ragaszkodik a megszokotthoz, újításra kevésbé hajlandó, gondolkozása lassúbb, erősen társai ellenőrzése alatt állt bizonyos ön-bizalommal járó tartózkodással fogad minden benyomást; – a városi lakosság ezzel szemben a haladó irányt képviseli; élénkebb észjárású, többnyire képzetebb, nagy hajlama van az újítások iránt s demokratikus érzelmű, mert a kiváló emberek nagy számával dicsekedhetik, minélfogva ezek nem tűnnek fel oly nagyoknak. Mindezekből nyilvánvaló, hogy egész más az oly társadalmak jellege és fejlődési iránya, melyben városi lakosság vezet, mint amelyben szétszórtan él a nép. A gyors ütemű fejlődés nyilván a városokkal rendelkező nép körében áll be (a régi kor lassú fejlődésének egyebek között az is okozója, hogy a kezdetleges népek általában nem ismerik a várost; Afrika elmaradottságának magyarázata, hogy ott – egy-két gyarmat kivételével – várost még ma sem találunk).

f) A *vallás*, melynek társadalomalkotó és fejlődést irányító szerepéről más vonatkozásban részletesen lesz még szó, a népesség összetételénél is figyelembe jön, amennyiben az egy hitet vallók társaikkal egyesülve külön csoportot (szekciát, egyházai) alkotnak, mely a természetfeletti hatalmak büntetésének elodázása s kedvezésének kieszközlése érdekében szer-tartásod végzésére kötelezi az egyeseket, kiktől fegyelmet, alá-rendelést, engedelmisséget s önfeláldozást követel s így nagy-ban hozzájárul a társadalmi rend megalapozásához és fentar-

tásához. A vallás. – mint hagyományon és érzelmi alapokon nyuló tényező – erősen konzervatív és konstruktív, ezért minden társadalmi alakulás – konstruktív erőre lévén szüksége – többé-kevésbé vallásos jeli ágét ölt fel, minélfogva a társadalmi harcok többnyire egyszersmind vallási harcok is (*Tegze*). A vallásnak szociológiai jelentősége ezekhez képest különböző aszerint, amint a népesség egy vagy több felekezetű, – amint az utóbbi esetben a többség vallása az erkölcs nézőszögéből emelkedettebb vagy alacsonyabb színvonalú, és illetőleg amint az uralkodó vallás más és más egyházalkotmányoknak ad létet (a római kálholikus egyház monarkikus, az angol episzkopális egyház arisztokratikus, a többi protestáns egyházak és a zsidó hitközségek demokratikusak, amely jellegek bélyeget nyomnak a népnek az államkormányzati fonna iránt táplált felfogására is).

g) *A nyelv* szerinti megoszlás szintén igen nagy jelentőségű a társadalmi struktúrájánál. Mint embertársainkkal való érintkezést lehetővé tevő tényezővel külön fogunk *azzal* foglalkozni; ehelyütt csak annak kiemelésére szorítkozunk, hogy a nyelv *egységesítő hatosa* evidenciáim alapul s így csak természetes, hogy minél több egy nép körében az ugyanazon nyelvet beszélők száma, annál kompaktabb az illető társadalom és megfordítva. A nyelv egyébként kölcsönhatásban van a társadalmi szerv ez ettél (minél konzervatívabb egy nép, annál változatlanabb a nyelve, így: Középarábia beduinjai ósdibb nyelvet beszélnek, mint beszéltek Niniveh lakosai 3000 évvel ezelőtt; *Tegze*).

A faj és *nemzet* jelentőségéről, mint a nép összetételénél érvényesülő tényezőikről külön szólok.

17. § A faji összetartozóság.

A fajprobléma az újabb szociológiai irodalomban mindinkább előtérbe nyomul. *Gumpłowicz* egyenesen a fajok harcát minősíti a társadalmi fejlődés legjelentősebb tényezőjének így még *Gobineau*, *Le Bon*, *Vacher de Lapouge*, *Ammon*, *Ratzenhofer*, *Ward* stb.), mások viszont egyenesen tagadják a fajok létezését, illetőleg a faj ismérveket változóknak, átmenetieknek s többé-kevésbbe önkényes megkülönböztetésen alapulóknak minősítvén, a fajnak különösebb jelentőséget nem

tulajdonítanak (*Finot, Hertz, L. Stein*). Amazok jelszava – a faj minden”, – emezeké: „a faj üres szólam”.

Kuhlenbeck szerint: a faj oly egyének összege, kik közös származáson alapuló egyforma jelleget hordanak magukon. fajok eredete és azoknak száma, valamint a fajismérvek minéműsége (állandóak-e avagy változónak alávettettek) körül ha sincs még egyetértés a tudományos irodalomban.

a) A *fajok eredetének* problémája, mely inkább biológia jellegű, a szociológust éppúgy csak közvetve érdekli, mint az ember eredésének kérdése. A szociológia az emberrel mint társas lényel s az ember társias alakulataival foglalkozván megelégszik annak megállapításával, hogy attól az időtől fogva, melyre történeti emlékeink visszanyúlnak, a földkerekségen különböző fajok léteznek. A *polygenizmus* elmélete a fajok külön eredetét vitatja (így *Cuvier, Buffon, Vogt*: „Den Tatsachen folgend, müssen wir die ursprüngliche Grundverschiedenheit der Rassen zum Ausgangspunkte nehmen”, *Gumplowicz*), – ezzel szemben a *monogenizmus* teóriája az egységes eredet mellett tör lárdzsát s az első emberpártól származtatva az emberiséget, a fajok keletkezését az éghajlat, nedvesség! viszonyok, általában természeti körülmények behatásainak tulajdonítja (bibliai felfogás, az irodalomban: *Magdics*). Valószínű, hogy a mai ember (*homo sapiens*) a *homo primigenius*-szal szemben külön fajt képvisel (így *Boule, Schwalbe*, nálunk *Méhely*, – ellenkezően *Kollmann, Birkner, Ranke*, nálunk *Lenhossék*).

b) A *fajok száma* tekintetében is eltérők a felfogások. A megkülönböztetésnél többnyire anatómiai, kraniológiai, osteológiai és fiziognómiai tulajdonságok vétetnek alapul, amelyeknek figyelembevételével többen két szélső típust: a néger és sárga fajt különböztetik meg s a fehér fajt amazok kereszteződéséből származtatják (*Taylor, Giddings*); az uralkodó nézet a *hárem* emberfaj elméletét hirdeti; ez ösfajok: az afrikai néger, az ázsiai mongol és a kaukázusi fehér (*Cuvier, Flower, Topinard*); mások még további fajokat vélnek felismerni (*Blumenbach* öt, *Lacépède* és *Dumerit* hat, *Bory tizenöt*, *Desmoulins* Mzenhat, *Waitz, Morton, Gliddon* több száz fajt különböztet meg). Újabban a *Fritsch-Stratz-féle* felosztás az általánosan elfogadott, mely 1. protomorf, ösfajokat, 2. archimorf, főfajókat és 3. metamorf, vegyes fajokat különböztet meg. *La-pouge* az Európában élő embereket három típusra osztja, ezek:

1. a *homo europaeus* (szőke, maga-s növésű, dolichocephal: hosszúfejű), 2, *homo alpinus* (barna, alacsonyabb termetű és brachikaphal: rövidfejű) és 3. a *homo mediterraneus* (barna, középtermetű és dolichokaphal).

c) A *fajismérvék jellege* tárgyában: a kraniológiai és osteológiai adatok arról győznek meg, hogy a koponyaalkat s a csontrendszer az egyes fajoknál változatlan (*Cuvier, Huxley, Rüttimeyer* és különösen *Kollmann*: „Dar Mensch gehört zu den Dauertypen”, mit azzal igazol, hogy a pápuák és malájaiak ősidőktől fogva ugyanazon tropikus vidéken egymás mellett laknak, mégis mindezidáig megőrizték faji különbségeiket), viszont az is valószínű, hogy egyéb fajtulajdonságok egyfelől a környezet, másfelől a szelekció (közvetlen és közvetett alkalmazkodás), keresztezés, valamint belső tényezők következményeként – bár évszázadok, sőt évezredek alatt, tehát alig észrevehetően – folyton változnak (*Darwin* szerint minden fajismérv variábilis és tehát tranzitoritis és önkényes, ami ismét túlzás) s újabb típusokat hoznak létre, (az ilyenemű változásra példa az *afrikai néger*, ki dolichocephal, prognatic, előrenyúló állkapcsú, és feketé, – másfelől a *svéd*, ki szintén dolichocephal, de orthognatic, egyenes állkapcsú és fehér, – vagy a/ *ázsiai mongol* ki brachikephal, orthognatic és sárga, továbbá a *dán*, ki brachikephal, de prognatic és fehér; *L. Stein*).

Részemről úgy vélem, hogy az elég élesen megkülönböztethető három főfaj (fekete, sárga és fehér), figyelemmel az okot jellemző állandó fajismérvakra *természeti osztályozás*. míg a további fajelkülönítés merőben gondolkodás-ökonomiai alapon nyugvó *iskolai osztályozás* eredménye (a klasszifikálásnak c két nemére először Kant mutatott rá; a *természeti osztályok* önmagukban léteznek, az ember ezeket csak felismeri; ilyen a természetbúvárnak megállapítása, mellyel a fizikai világot három birodalomra: az ásvány-, növény- és állatvilágra osztja; – az *iskolai osztályokat* az ember alkotja, hogy a tümenények és jelenségek zúr-zavarában eligazodhassék; ilyen a historikusnak (korszak beosztása; – amaz természetrendszert állapít meg, emez iskolarendszert állít fel, – amaz állandó jellegű, emez provizórikus).

Szociológiailag *a faj oly ember egyedeknek egy csoportba való összefoglalása, melyeknél azonos ismertető jelek, dispozi-*

Ciók, tendenciák, szokások s általában azonos külső tulajdonságok és belső pszichikai habitus észlelhetők.

A társadalom alakulása és fejlődése nézőszögéből a fajnak annyiban van nagy jelentősége, amennyiben az egyes fajok alkalmazkodás, fejlődés és kultúrképesség tekintetében nem csekély mértékben különböznek egymástól. *Le Bon* szerint a faj hálása különösen a művészet, erkölcs (szokás, életmód), a vallás és tudomány körében érezhető; abból a körülményből, hogy Egyiptom hatalmas építészetét ötezer év óta e területen egyik nép sem ismételte, hogy a régi hellének művészete Görögország egy népénél sem éledt fel újra, megállapítható, hogy ezeket az alkotásokat a faj hozta létre (*Tegze*). – Megállapítható továbbá, hogy a kultúra terén vezető népe^{”t} azok, amelyek több fujból tevődnek össze (a német nép: germán, kelta, szláv és mongol fajok keveredéséből áll; *Ammon* szerint alig 10[”], a tiszta germán; legkevésbé kevert fajú a skandináv nép s legkülönbözőbb fajokból összetett az Északamerikai Egyesült államok népessége), aminek magyarázata az eugenika tanítása szerint a megfelelő mértékű fajkeresztelés (sem a merőben ugyanazon fajon belüli nemződés, sem az ellentétes fajok keveredése nem előnyös; *Schallmayer* szerint a közel álló fajok keresztelkedéséből mindig jobb nemzedék származik, mint az állandó fajon belüli nenizásból; e tétel az egyetemekre, mint népekre egyaránt érvényes; *Lomer* szerint Bismarck ereiben német és szláv vér csergedezett, *Sommer* kimutatta, hogy *Goethe* germán és román keverék; nálunk *Petőfi*: magyar és szláv eredetű).

A fajok szociológiai jelentősége a kultúra haladásával fokozatosan csökken, mert amint alig fér kétség ahhoz, hogy az őstársadalmak keletkezése, fejlődése és megszűnése legnagyobb részt a *fajok harcára* vezethető vissza (*Lilienfeld, Gumpłowicz, Ratzenhofér, Ward*), addig viszont bizonyos, hogy a faj tényező a modern időkben a történeti, társadalmi és kulturális tényezők befolyása következtében jelentőségéből sokat veszített (bár van rózét, mely szerint a néger és sárga faj még fontos szerepre hivatott a világ társadalmának jövő fejlődésében: *Giddings*); hatása ugyan teljességgel sohasem fog megszűnni, miért is az életrelvő fajoknak tervszerű megóvása és erősítése – az emberi nemnek mind magasabb fejlődési fokra emelése érdekében – mindenestre elsőrendű szociálpolitikai feladat, mely azonban már gyakorlati szociológiába szögellik (*eugenika*). Tekintettel arra,

hogy a nép biológiai ereje ezidőszerint még erősen függ a fajtól, mert a népesség száma, ellenálló ereje, fejlődési képessége, államalkotó energiája s általában szociabilitása számos érintkezési pontra mutat, a szociológiának – minden politikai és pártállástól menten – nagy figyelmet kell fordítania az emberfajok szigorú tudományos vizsgálatára és szociológiai értékük megállapítására (*Balázs K.*).

18. §. A nemzeti kapcsolat.

A *nemzet* a szociológiai fogalmak *létráján* az a legfelső fok, mely – mint a fizikai világban a kozmosz vagy természet, – a vallás és filozófia világában az Isten vagy szubstancia – mindent magába olvaszt s r mellyel mint legmagasabb rendű szociológiai fogalommal szemben minden más szociális valóság (család, tözs, faj, nyelv, vallás, erkölcs és jog) alárendelt.

A *nemzet* – szemben az etnikai jellegű fajjal és a démontikus jellegű néppel – *kultúrfogalom* (*Marosi*). Egységét nem a származás közössége (bár a natio, nascor szavakból erre lehetne következtetni), nem is a nyelvazonosság biztosítja (ugyanazon nemzet tagjai különféle anyanyelvűek lehetnek, példa erre a svájci nemzet, – s több *nemzet* tagjai ugyanazt a nyelvet beszélhetik, így egész Északamerikában az angol, s egész Délamerikában a spanyol nyelv az uralkodó), hanem az a különös *pszichoetikai kapcsolat*, mely a hosszú idők során azonos politikai és kulturális viszonyok között élőköt oly öntudatosul a speciális kultúregységbe foglalja össze, mely maga alá rendel minden eredetbeli, nyelvi, vallási, erkölcsi individualitást.

A nemzet öntudatra ébredt nép, melynek jellemzője objektív oldalról: az univerzális *kultúra-azonosság*, szubjektív oldalról: a tagokat átható s egyfelől a múlt emlékein nyugvó *együtt-érzés*, másfelől a közösnek *érezett* jövő reményeitől élesztett *szolidaritás* érzülete, azaz a *közös sors tudata*. Az objektív ismérv bizonyos fokig már az u. n. néptörzsnél is meg van; a néptörzset a nemzettől csak fokozatbeli különbség választja el; amannál mindig alacsonyabb lévén a kultúrszínvonal (a litvánok és szerbek pl. ez alapon csak néptörzsek s nem nemzetek; *M. E. Mayer*). A szubjektív ismérv az u. n. nemzeti *érzület* (patriotizmus), mely az egyeseket a haza, a nemzet területe, tagjai s *intézményei* iránt lángoló *szeretetre* hangolja s intenzitásában vetekszik a szülői szeretettel (*Spencer* kollektív egoizmusnak

nevezi; de hozzát teszi: „excess of patriotism is nowhere regarded as a fault”; *Comte* a theologiai kor termékének minősíti, melyet a pozitív korban a humanizmus fog felváltani, – *Bagehot* területi szektáriusságnak, *Johnson* a gazemberek utolsó menedékének tekinti: „the last refuge of a scoundrel”).

A nemzet szociológiai jelentősége a XIX. század elejétől kezdve nyomul erősebben előtérbe, amely időtől fogva mgs-indul a küzdelem az állam és *nemzet* határainak azonosítására, A francia forradalomig ugyanis az állam a dinasztia ügye s ép-penséggel nem volt szokatlan dolog, hogy egy-egy dinasztia különböző nemzetek által lakott területeket egyesített jogiara alatt, – a francia forradalom után az állam a nép ügye lett s az állam feladata a népkultúra emelése s ettől fogva a nemzet jelentős tényezője a politikai életnek (*Paulsen*). A nemzetek kialakulása a fajok harcának végét jelenti (*Ward*: „it means the end of the prolonged race struggle”), melyet felvált a nemzetek küzdelme (minden nemzetiség oda törekszik, hogy érvényesüljön s evégből a nemzetiségi kisebbségek asszimilálását tekinti fő céljának, miközben ez utóbbiak elkeseredett ellenállását váltja ki), Az utolsó idők számos példáját nyújtják a nemzeti küzdelmek során történő új társadalmi és államalakulásoknak.

A nemzeti kapcsolat szociológiai jelentősége különösen két irányban mutatkozik: 1.) az embert a társadalma alakulás tényezőjévé teszi, 2.) magát a (kapcsolat eredményét: a nemzetet a szociális evolúcióban főszerephez juttatja.

1.) A nemzetben ugyanis az egyén bár irányított individuum, mégis anélkül, hogy passzivitásra lenne kárhóztatva, mert ő is visszahat magára a nemzetre. Az egyén magában hordja a nemzeti érzület szikráját s magába olvasztja a *nemzeti* közkinces agy részletét, de egyben tevékenyen részt vesz annak növelésében.

2.) A *nemzeti* kapcsolat minden nemzetre a többi nemzet mellett a kultúra világműhelyében speciális feladatot ró (gondoljunk csak a magyar *nemzetre*, melynek egy évezred óta hivatása, hogy a nyugati kultúrát a kelet nyers erőivel szemben megvédelmezze). Mint *Herder* megjegyzi: minden nemzetnek különleges *szerepe* van a világfejlődés nagy színpadán, s valóban, hegy a világgazdasági probléma végleges megoldásával az összembemég harmonizálódása „a szociális világszimfóniában hatalmas végakkordként csendüljön ki, ennek első követelménye,

hogy ebben az egész emberiség által hön óhajtott világkoncertben minden közreműködő a maga hangszerén művész legyen” L. Stein.)

A gyakorlati szociológia nézőszögéből figyelmet érdemel az a kíváncsi, hogy Európában a nemzetek közötti ádáz küzdelem alább hagyjon s összhangzó együttműködés fejlődjék ki, mert félő, hogy a belső harcok következményeként folyton gyengülő európai nemzetek nem lesznek elég erősek útját vágni a sárga faj előretöréseinek.

E figyelmeztetés mindazonáltal nem jelenti a *kozmpolitizmus* megvalósítására irányuló törekvésnek, hanem csak a nemzetek megbékülésének ajánlását, mert nem a Kant és Fichte által hirdetett kozmpolitizmus visz közelebb a mind tökéletesebb szociális együttéléshez, hanem az individualizmust megőrző nacionalizmus. A kozmpolitizmus mint világnézet azon szenved hajótörést, hogy a differenciált egyéniséget lebecsüli s nem értékeli a nemzet egységeket, holott csak ezeknek harcaiból s békés összműködésből fejlődhetik mind erőteljesebbé az anyagi és szellemi kultúra. Ezért amint a nemzeti *érzés* érdekében nemcsak nem oltható ki, hanem folyton élesztendő a családi érzület, éppúgy az emberiség iránt való szeretet tüze is csak a nacionalizmus lángjával gyújtható fel. A nemzeti ideálnak öntudatosítása tétele tehát szociálpedagógiai követelmény s menten minden politikától ép annak kell azt legerőteljesebbem hangsúlyoznia, ki a kozmpolitizmus ideáljáért lelkesedik.

19. §. Az idegen társadalmak befolyása.

Minden társadalmi alakulat – legyen az kisebb vagy nagyobb terjedelmű – idegen szociális formációk közepette helyeződik el s így múlhatlanul ki van téve ezek befolyásának. E befolyás majd már a létrejövés, majd a létező társadalom fejlődése, majd annak elmúlása körül mutatkozik, szóval a társadalmak maguk is helyt foglalnak a társadalom alkotó és fejlődését irányító tényezők sorában.

A társadalmaknak e kölcsönhatása vagy békés, vagy harcias, s megnyilatkozik úgy egy-egy nagyobb társadalom kebelén belül *létező* kisebb szociális alakulatok (család, egyház, gazdasági, tudományos, művészeti, szociális egységek stb.), valamint az egyes politikailag zárt egésztest képező társadalmak (ál-

lamok, néptörzsek, nemzetek), illetve ezeknek társadalmi között.

A *békés* kölcsönhatás rendszerinti módja az utánzás, melynek révén eszmék, gondolatok, irányzatok átmennek egyik csoportról a másikra s amennyiben kedvező talajra találnak, az átvevő részéről módosíttatnak, tökéletesbíttetnek s így nyugodt ütemben mind magasabbra fejlődnek. Kezdetleges korban e kölcsönhatás ritkább; egyfelől az érintkezés különböző akadályainál (közlekedési eszközök fejletlensége, nyelvi és kulturális különbségek) fogva, másfelől azért, mert a primitív társadalmakat erős konzervativizmus jellemzi, mely idegen befolyásokkal szemben zárkózottságot, sőt visszautasítást szül (*Spencer*: „the least developed society are the most averse to change”; *Bagehot*: „the ancients had no conception of progress; they did not so much us reject the idea). A szociális asszimiláció békés formája csak előrehaladottabb társadalmakban lehetséges s a harcias befolyásolást koronkint háttérbe szoríthatja, ami oly időkben szokott megtörténni, amikor az új kultúrszínvonalra jutott társadalom annak szilárdságát megfelelő intézményeivel biztosítja (példa erre Róma, mely midőn kellően megszerveződött a 300 éves Pax romana áldásait élvezte, – vagy Japánt és China évszázadokra menő békés éveivel).

Az idegen társadalmak befolyásának gyakoribb s ősidőktől napjainkig folyton ismétlődő formája a *harc*. A kezdetleges néptörzsek vagy félnek egymástól, vagy gyűlölik egymást (*Ward*: „between one human horde and another there would be both fear and hatred”) s így legtöbbször indulatok hatása alatt keverednek háborúba; hozzájárul ehhez a primitív embernek természetből harcias hajlama (*Steinmetz*), s azok a különböző célok (élelemszerzés, területhódítás, rabszolgaejtés stb.), amelyeknek megvalósítása – békés eszközök hiányában – csak erőszakkal, veres küzdelmek árán valósíthatók meg. A háború, mellet *Ferrari* a társadalom lelki betegségének, őrjöngésnek, *Müller-Lyer* kollektív atavizmusnak nevez, bár káros hatásai kétségtelenül túlnyomóak (visszatart a produktív munkától, megakasztja a tudomány s művészet fejlődését, előmozdítja a despotizmust, folytonos fegyverkezésre ösztönöz stb.), mindazonáltal még ma is a nagy társadalmi átfejlődésnek egyik leghatalmasabb n:ótora (*Heraklitos*: $\tau\omicron\lambda^{\wedge}\alpha\omicron\varsigma\ \pi\alpha\tau\eta\varsigma\ \pi\acute{\alpha}\nu\tau\omega\nu$). Históriai és etnográfiai adalékokkal bizonyított tény, hogy a társadalmak kelet-

kezesének és fejlődésének egyik legerősebb tényezője a háború és harc, mely a spenceri „survival of the fittest” gondolat vágásában az életképes nemzetek próbaköve. A háborúban győztes nép vagy kiirtja, vagy elűzi, vagy lei gázzá, illetve magába olvasztja a legyőzött népet, amely esetekben – a kiirtást kivéve – különböző okokból rendszerint új társadalmak keletkeznek, vagy a régiek – bizonyos koncessziók s rezignáció során kialakuló kompromisszum következtében – átalakulnak. (*Lihenhld, Ratzenhofer* a háborút a biológiai megtermékenyítés folyamatához hasonlítja, *Ward* szociális karyokinezisnek nevezi, melyben a győző fél az aktív spermatozoának szerepét tölti be, a legyőzött pedig mint passzív ovum viselkedik).

Többnyire harc útján érvényesülnek végül az egyes társadalmi érdekek is. Osztályok, rendek küzdelmet folytatnak részint a könnyebb megélhetésért (gazdasági harc), részint a nagyobb hatalomért (politikai harc) s bár e küzdelem eszközei rendszerint nem erőszakosak (kivéve a forradalmi mozgalmak eseteit), mindazonáltal ezek a harcok a rendes formái a társadalmak kölcsönhatásának s megalapozói a békés továbbfejlődésnek«

Küzdelem, harc és háború mindenesetre még beláthatatlan időig tényezői maradnak a társadalom alakulásnak és fejlődésnek s ha be is következhet valamikor (*Ward* szerint 3 millió év múlva) a fajoknak egységes emberfajjává asszimilálódása („egy akol egy pásztor”) következtében a világbéke állapota, ez csak a háború megszűnését fogja jelenteni. Harc és küzdelem e4dkor sem fog hiányozni, de valószínű, hogy a fizika erők helyett szellemi erők fognak egymással szemben állani mikor is bekövetkezik; az emberiségnek az az aranykora, amelyben L. Stein-nal szólva: „der rote Saft der blutigen Fehde weicht dem schwarzen der staatlichen Verträge”.

III. A szükségletkielégítő tényezők.

20. §. Gazdasági tényezők.

Az ember életének fentartására szolgáló élelem megszerzése és illetőleg a táplálkozás: a természet, munka és tőke segítségével a szociális fejlődés fokához képest a legkülönbözőbb módokon történik (elég e részben egymás mellé állítani a Sierra Nevada hegységeiben szétszórta élő és gyökerekkel

rovarokkal táplálkozó digger-indiánusokat az előkelő szálló éttermeiben lakmározó raffinált igényű kultúremlerrel). De bármily nagy legyen is az eltérés az élelemszerzés s az erre irányuló gazdasága tevékenység módozatai között, megállapítható, hogy e különböző módozatok a legszorosabban *összefüggnek a társadalom fejlettségi fokával* s annak alakulására, fejlődésére jelentős befolyást gyakorolnak, úgy hogy méltán sorozhatók a társadalomalkotó tényezők közé.

Az élelemszerzés módozatai – figyelemmel a fejlődés előrehaladó mozzanataira – a következők (idevágólag igen jó leírást nyújt *Cholnoky*, v. ö. még *Heller* s általában a társadalomgazdaságtan vonatkozó irodalmát):

1. A *gyűjtögetés*, illetőleg a természetnyújtotta primitív élelmiszerek egyszerű birtokbavétele többnyire azonnali felhasználás céljából: a tropikus égöv alatt élő embereiknek úgyszólván kizárólagos élelemszerzési módja, mely – míg a szűkösebb időkre való felhalmozás, készletről gondoskodás szükségese fel nem merül – alig visz társadalmi szervezésre. Az ősember megélt a természet bő éléstárából; az állandóan rendelkezésére álló élelmet a jövőre felhalmozni felesleges, de a gyors romlásnál fogva – céltalan is volt. Míg tehát az ember a tropikus égöv alatt »maradt (a hidegebb régiók felé vándorlásra így az élelem fogyása, vagy a népesség nagyobb mérvű szaporodása készítette), illetőleg míg a véletlen folytán előrehaladottabb s finomabb ízlésű és igényű népcsoporttal össze nem találkozott, a *szociális tehetlenségi törvény* erejénél fogva megmaradt ősi állapotában. Ebben a kezdetleges korban az ember tulajdonképpen *még nem gazdálkodik*, hanem egész idejét az állatok módjára a táplálékkeresésre, növények, gyökerek, apró állatok felkutatására fordítja; a javaknak jelentőséget még nem tulajdonít, *az értékfogalmat* (akárcsak a gyermek) *nem ismeri*, szükségletei egyszerűek, illetve olyanok, amelyeknek kielégítésénél *a munka és tüke szerepet nem játszik*, a munkae gyésítésre és munkamegosztásra sor nem kerül. Fejlődésükben elmaradt néptörzsek körében még ma is ez a módozat vezet az élelemszerzés körében (a busmannok élvezettel eszik a tetveket, a mangán jak az egereket, a damarák az elefánt bél-sarából kiválogatják az emésztetlenül maradt részeket pl. iá manduláikat s azt fogyasztják).

A gyűjtögetés nem ösztönöz társadalmi életre, sőt inkább

az izoláltságra utal (fejlettebb társadalmakban s manapság; mint kiegészítő élelemszerzési mód szerepel pl. eper, áfonya, bodza, szeder gyűjtése, gombaszedés stb.).

2. A *halászat és vadászat*, melynek űzésére már a szükség kényszerít, mert oly őstörzseknél jut jelentőséghez, amelyek a gyűjtögetés útján nyerhető élelmiszerek szűkös volta miatt elegendő táplálékhoz nem jutnak: több vonatkozásban járul hozzá a társas élet izmosításához. így: 1. úgy a halak fogása, mint a vadak elejtése többnyire többeknek *céltudatos együttműködését* követeli, 2. e (két gazdasági tevékenység megfelelő *eszközök* használatát feltételezi, melyeknek elkészítése rendszerint közös munka útján történik, de mindenesetre felkelti az eszközre a tulajdon eszméjét s ezzel ennek – szervezetet, szabályokat követelő – védelmi gondolatát, 3. az egyszerre nagyobb mennyiségben nyert vagy elejtett hal illetve vad akár a feleslegnél, akár a melléktermékeiknél fogva a másokkal való megosztás és illetőleg a *csere* és kereskedelem szokására vezet, 4. egyes néptörzsek élete szorosan összefügg bizonyos állatfajokkal (pl. a szamojédek és osztyákok élete a rénszarvassal), melynek vándorlását *csoportosan követik*, 5. a halászattal és vadászattal kapcsolatban kifejlődik a *játék és társas szórakozás* szokása (a zsákmány feletti öröm nagy multságok, ünnepies és játékos gyülekezetek tartására ad alkalmat; egyes játékok bizonyos állatok egymás elleni támadásának utánképzése, így a karibi indiánoknak Braziliában egyik kedvelt drámai színjátszása, amellyel a jaguár az agutit lyukából kicsalja, végül 6. e gazdasági foglalkozás elég korán átvisz a halak és vadak *mesterséges tenyésztésére* (az erdélyi halastavak eredete a bronzkorra vihető vissza), amely foglalkozás már erős társadalmi szervezettséget s együttműködést (halastó elkészítése, vadaskert bekerítése, a benépesítés, tilalmi idők, védelem stb.) kíván.

3. Az *állattenyésztés* és illetőleg az ennek feltételeként szereplő *domesztikáció* szociológiai szempontból egyike a legnagyobb érdeklődésre számot tartó jelenségeknek; nemcsak azért, mert azzal, hogy az ember az állatot szolgálatába állítja, táplálkozásánál s egyéb szükségletei fedezésénél felhasználja: az állat felettvalóságát dokumentálja, hanem főleg azért, mert az állat-domesztikáció és tenyésztés mélyreható társadalmi változásokat idézett elő. Amely népek – mint az indogermánok,

hamiták és szemiták – többnyire a kezdetleges földműveléssel együttjáróan sikerrel szelídítettek meg nagyobb állatokat (juh, kecskét, szarvasmarhát, lovat, disznót, másutt tevé, lámát” kutyát, macskát, házi szárnyasokat stb.), azok óriási fejlődést mutattak más népekkel szemben.

Az állattenyésztés mint gazdasági, erkölcsi és (kultúrát fejlesztő tényező nagy jelentőségű változásokat idéz elő; így 1. az *élelmiszerek* nagyobb része állati termékekből (hús, tej, állati vér) áll, miáltal az emberevés szokása mindinkább alábbhagy s így az erkölcsök szelídülnek, 2. az ember felismeri az *állati erő* értékét, melyet különböző tevékenységénél rendkívül gazdaságosan használ ki, 3. figyelembe jönnek az állati termékek (bőr, szőr, gyapjú, toll stb.) a *ruházkodás* szükségletének tökéltesebb kielégítésénél, 4. jelentőséghez jut némely állat a *védelmi berendezkedésnél* (kutya) s mint az *ember kedélyét felfrissítő* lény (macska, éneklő madár).

Szociológiai nézőszögből mint társadalmat alkotó s annak fejlődését befolyásoló tényező emelkedik a többiek mellé az állattenyésztés mert: 1. átalakítja az életmódot s a társadalmi berendezkedést, amennyiben a jobb leelő utáni törekvést fejlesztve ki, ilyennek megszerzése vagy megtartása céljából az *erők összpontosítását* vonja maga után s támadó vagy védő *háborúkra* vezet; 2. a domesztikált állatra az állattartó immár kizárólagos igényt formál, amely körülmény a *tulajdonjog* kialakulását segíti elő; 3. az állattenyésztés csak megfelelő *munkamegosztás* mellett lehet eredményes s így eleinte a család köibe, később mind szélesebb keretek között erős szolidaritás, a kiosztott munka elvégzésére szorítás, ellenőrzés, szóval megfelelő normatív szabályozás ver gyökeret; 4. e gazdasági foglalkozással kapcsolatban különböző iparágak fejlődnek ki, a feles mennyiségben feldolgozott termék vagy rendelkezésre álló anyag cserére, kereskedelemre vezet, szóval az *err»* bereknek s embercsoportoknak *sűrűbb érintkezését* vonja maga után; 5. az állat tulajdonosai a nép köréből kiemelkednek, nagyobb hatalomhoz jutnak, vezető szerepre tesznek szert s így kialakul már a kezdetleges társadalmakban az *első osztályellentét (Maine)*.

4. A *földművelés*, melynek gazdasági hasznosságára az ember valószínűleg véletlenül jutott rá (észrevette, hogy a megturkált, vagy az állatok ürülékével keveredett föld a növények

bővebb természetét eredményezi), hovatovább céltudatosságba megy át.

A földművelés kezdeti alakja a *kapásművelés*, mely átutóbb az állati erők felhasználása után az *ekésművelés* vált fal (*Hahn*), mikor is már a legkülönbözőbb szükségleteik kielégítésére szolgáló növényfajok természetnek. Az ember 1. *konyhája* ezáltal változatosabbá lesz, 2. *ruházata* a len felhasználásával tökéletesbül, 3. egyes növények *gyógyító erejüknél fogva* az emberi erő konzerválását, az élettartam meghosszabbítását idézik elő, de figyelembe jönnek a növényi termékek 4. *szerszámok*, bútorok készítésénél valamint az építkezésnél, végül 5. a különböző célokat szolgáló *tüzelésnél*.

Mindezek a gazdasági előnyök szociológiai nézőszögből is érvényesülnék, amennyiben a földművelés: 1. átalakítójáig hat a társadalmakra; eleinte *vándorföldművelést* üznek egyes törzsek, majd – midőn nagyobb munkát fektettek be a földre (földforgatás; lejtők lépcsőzése, u. n. andések; mesterséges öntözés, u. n. oázis-kultúra), áttérnek a röghöz kötöttségre: *letelepednek*; kialakulnak az első faluk, megerősödik a földhöz való ragaszkodás, kifejlődik a hazaszeretet; 2. a föld védelmével vagy új terület szerzésének gondolatával kapcsolatban a *háborúskodás* alkalmi sokasodnak; 3. a *tulajdonjog* különböző formákban immár a földre is kialakul; 4. amint az állattenyésztés, azonképen a földművelés is mind szélesebb teret nyit a *munkamegosztás* előtt és 5. a termékek (kicszerelésének, újabb iparágaknak további alapjait teremtvén meg, az *érintkezési felületeket* nagyobbítja, végül 6. fokozza az *osztály különbségeket*, mert az állattartó nemesség mellett kialakul a földműveléssel foglalkozó nép s az ipart és kereskedelmet űző polgári osztály (a földművelés azonban sokhelyütt s igen sokáig a legmegbecsültebb foglalkozás).

Az élelemszerzésre irányuló s a bemutatott fejlődési fokozatokon keresztülhaladó gazdasági tevékenység, mely egyéb kísérő jelenségekkel kapcsolokban a társadalom alakulásánál, fejlődésénél és folyton összetettebbé, bonyolultabbá válásánál döntő befolyást gyakorol, e hatását különösen a *munka és toké* útján váltja ki.

A *munka* – mint szocializáló tényező – a következő fejlődésen megy keresztül: 1. már az ősember társaival egy helyen összegyűlve végzi amazokéval egyforma munkáját, mert pszicho-

logiailag bizonyított tétel, hogy másokkal együtt dolgozva könnyebben megy a munka, mint egyedül; ez a *közös munka* a társadalmi gazdálkodás összejtje (*Heller*), mert az embereket közel hozza egymáshoz; 2. a további evolucionális fokon a *munkaegyesítéssel* találkozunk, mely abban áll, hogy a munkás a vele eddig csak helyileg együtt dolgozó társának segítségére siet, midőn ez egymaga vagy egyáltalán nem, vagy csak nagy nehézségek árán tudná munkáját elvégezni; a munkaegyesítésben már nagy szervező erő rejlik: az emberek egymáshoz alkalmazkodnak, érzik egymásrautaltságukat, a sikeres munkaegyesítés érdekében szabályokat statuálnak stb.; 3. a további lépés a *munkamegosztás*, melynél már nem ugyanazt a munkát végzik az együttdolgozók, hanem annak egyik részét az egyik, másik részét a másik úgy, hogy e részek egymást kiegészítik; ezen a fejlődési fokon az embereknek egymástól való kölcsönös függése folyton növekszik s végre is átvezet a mai bonyolult gazdaságtársadalmi életbe.

Az embernek a munkára való nevelését egyébként nem annyira a szükség vagy a munka gyümölcseré irányuló vágy, hanem a munkára való kényszerítés eredményezte. Bár paradoxonnak hangzik, de ennyiben a rabszolgaság civilizatorikus tényező (*Ward*: „slavery was a civilizing agency”), mert csak az erőszak, a korbáctól való félelem emelhetette ki az embert őseredeti tunyaságából („the motive to labor now is fear of the lash”) és valóban csak a kényszer alakíthatta át a merő tevékenységet igazi munkává („this was the social mission of human slavery – to convert mere activity into true labor”). A teljes alávetettségen alapuló *rabszolgaság* utóbb átalakul a szolgálati viszonyon nyugvó *jobbágysággá*, amely viszont idők múltán helyt enged a szerződésileg szabályozott szabad munkának.

A *tőke*, melyen mindazok a szerszámok, eszközök és anyagok értendők, melyek termelésre szánvák, főleg a munkának hatályosabbá és eredményesebbé tétele szempontjából bír jelentőséggel. Különösen a szerszámok azok, melyek az embert a természettől való függetlenítés törekvésében hathatósan támogatják s embertársaival mind szorosabb társias kapcsolatba hozzák olyannyira, hogy átvitt értelemben elmondható *Mason*-nel: „The real Adam of society was he who first devised a tool.” Már az első fa- vagy kődarab könnyített az ember munka-

terhén, de a szerszámok s ezzel kapcsolatban a technika fejlődése, mely eljuttatott a mai gépkorszakig, óriási társadalmi változásokat idézett elő: a munka belterjesebbé vált, a munkásban munkája iránta érdeklődés ébred, kifejlődik a szabad bémunkarendszer, ami mind közrehat a társadalomnak szövevényesebb alakulására s az embereket összefűző kapcsok szaporítására.

21. §. A védekezés módzatai.

Az ember állandóan oly erővel találja magát szambán, melyek különböző javait tekintőleg támadólag lépnek fel s amelyekkel szemben ha nem védekezik, elpusztul. Az ember tehát önfentartása végett – akárcsak az állat – védelmi mozgásokra kényszerül; a különbség állat és ember között *ereszben* csak annyi, hogy míg az állat védelmi mozgásai ösztönszerűek és tudatlanok, addig az ember ugyaniily rendeltetésű mozgásainak csak egy – a fejlődéssel mindinkább fogyatkozó – része esik az ösztönvilágba; a többi ilyenmű magatartása tudatos, az ellenség s a cél falismerésével kifejtett, fejlődés-kép és s *mm* egy módjában *kollektív megjelenésű*.

Az ősember s a kultúrember egyaránt ki van téve a támadó erőnek, sőt a kultúrember tán még nagyobb mértéiben, mint elődje, mert javai nagyobb számúak s így a támadási felület is szélesebb, – viszont a kultúrember e harciban sikeresebben hagyja el a küzdőteret, mert védekezésének módzatai mind tökéletesebbek, sokszor az ellenség előzetes lefegyverzését (villámhárító, higiénia, rendőrség), másszor annak teljes legyőzését (betegség meggyógyítása) eredményezik.

Végső elemzésben a táplálkozás és tehát az e célt szolgáló élelem beszerzés sem egyéb, mint védekezés, melyre az éhség érzete hívja fel az embert, hogy azokkal a fiziológiai erővel szemben fellépjen, melyek a táplálék felvétele s feldolgozása után fellépnek s a táplálkozásnak további elmaradása után az embert legyengítik, sőt *életét* veszik. A védekezésnek e módját azonban – figyelemmel annak különzerű voltára s elsőrendben gazdasági természetére – a tulaj donképeni védekezéstől el kellett választani. Ehelyütt tehát csak a szoros értelemben vett védekező berendezésekről szölok s ezek közül is csali azokról, amelyek mint társadalomalkotó tényezők jönnek figyelembe

Részemről a védekezésnek szocializáló módozatait aszerint, amint a vonatkozó társias működés eredményeként jelentkező védelem a *természeti erőkkel*, vagy az *élő lényekkel* szemben érvényesül két főcsoportra osztva ismertetem (*Cholnoky* a védekezés módozatait így osztályozza: 1. ruházat, 2. lakás, 3. vár, 4. fegyverzet, 5. elemi csapások elleni védekezés sokféle módja, 6. orvoskodás, 7. szövetségzés, 8. vallás, – amely kategóriáiból elhagyandónak vélem a *vallást*, mert ez nem minősíthető „a *képzeli* lények ellen való védekezésnek”, hanem a minden emberben lakozó belső lelki szükség kielégítését célzó érzületnek, – de kiesik e körből a *szövetkezés* is, mely inkább formája az egyes védekezési módozatoknak).

I. Védelem a természeti erőkkel szemben.

A hideg, meleg, szél, eső, hó, fagy, tűz, víz, villám, föld-rengés megannyi ellenségei az embernek, amely természeti erőkkel szemben különféle módon védekezik s e tevékenységét a legtöbb esetben – majd a vonatkozó védelmi! eszközök elkészítésekor, majd azok felhasználásánál – társaival együtt végzi. A kezdetleges korban csakis a védelmi célt szolgáló erős *összetartás* és *együttes dolgozás* teremthette meg az őstermészet, az állatvilág s a támadó törzsek pusztító erőinek kitett ember részére azt a környezetet, mely fenmaradását s a mai kultúr-állapotig fejlődését biztosította. – A hordák, clanok, nemzet-ségek, törzsek mind védelmi egyesülések.

A védekezés jelentősebb módozatai:

a) A *ruházat*, melynek eredeténél szerepet játszik ugyan a szemperem érzet s az ékesítés vágya is, amely mindazonáltal első rendben a természeti erőkkel szemben nyújt védelmet (de állati támadások ellen is megóv; a lágýékrészek betakarásával az őseMBER főleg a bogarak ellen védekezett). Míg a ruházko-dás ősalakjai (fűkötény, falevelek, test befestése, sárral beke-nése) dívtak, addig annak szociológiai jelentősége alig volt, – de midőn a ruha anyagául növényi s állati terméket és pedig megfelelően feldolgozva kezdenek az emberek használni, kí-alakul a társias együttműködésre utaló termelés, ipar, keres-kedelem (emlékeztetted itt a szövés, a bőrfeldolgozás, a gyapot-tisztítás stb. munkálataira, amelyek nagy arányokban növelik az embereknek egymásra utaltságát);

b) A lakás és illetőleg az u. n. óvobelyiségek, melyek egyfelől mindennemű külbehatás ellen védik az embert, másfelől arra szolgálnak, hogy azokban összegyűjtött élelmi *szerkeit* megőrizze, a romlástól megóvja (pince, padlás), hogy szerszámait, fegyvereit biztos helyen tudja; az ősember barlangja, löszlakása, lombsátora vagy fákon való lakása (melynek példái a Szumatrán s a déli tenger szigetein élő népeknél ma is láthatók) társadalmi együttműködést mag alig kívannak; ám némi *építési ösztön*nel már korán találkozunk s midőn részint ennek, részint az *állatok utánzásának* eredményeként az ember mesterséges lakások és óvhelyiségek létesítésére tér át, e levakenysége fokozatosan nagyobbodó összmunkálást vált ki s több ember tervszerű összedolgozását követeli (a bőrből készített sátor, a faépítés, a tapasztott fal alkalmazása, az égetett anyagok beépítése, a bambusz felhasználása mind kollektív munkát tételez fel).

c) A víz és tűz elleni védekezés módjai, így a vizgátak, töltések emelés 3. az iszapszedés, folyamszabályozás, – a tűzvész elleni védekezésre szolgáló intézmények és normák, melyekhez járul a villámhárító (itt említhetem fel a jégverés ellen nem sok sikerrel alkalmazott *viharágyút*, továbbá a *földrengés* erejét gyengítő különleges építkezési módozataikat, amilyenek a japánok papírházai, vagy a falakba vízszintes irányban futó gerendák befalazása pl. a vajdahunyadi várkastélyban), amelyek mind nem egyéni, hanem társas munka eredményei s mint ilyenek nem kis mértékben jutnak szerephez a társias összetartozóság kifejlésében.

d) Az *egészségvédelem* közvetlen és közvetett módjai, mint a) a betegségek megelőzését célzó *higiéniai* berendezések egész sorozata (melyeknek ősalakja a füstölés: tömjén, mirha, gyantafélék, dohány stb. égetésével) és b) az *orvosi beavatkozás*; mindkét tevékenység társadalmi összműködést tételez fel (egészséges vízről, jó levegőről gondoskodás, a járványok előidéző okainak erőltetésre stb. éppúgy szolidaritásra utal, mint az orvosképzés, magfal elő műszerek készítése, orvosszerek gyűjtése, előállítás stb.).

II. Védelem élő lényekkel szemben.

Ehelyütt figyelembe jön úgy az állatok, mint az emberek részéről fenyegető támadás, amellyel szemben bizonyos fokig

védelmet nyújtanak a természeti erők veszélyes hatásait paralizáló egyes módozatok is (mint a ruházat, lakás). Mint e kategóriába eső védőszerek jelentősebbjeiül a következők hívják fel érdeklődésünket:

a) A *fegyver*, melynek rendeltetése a védekezésnek hatályosságában való fokozása. A társadalmak kezdetleges fejlődési szakában a maga természetes adottságában kézenfekvő *kődarab* szolgál fegyverül; a neolith korszakban azt mar csiszolva és fával (kombinálva lándzsa, balta, fejsze stb. alakjában használják; majd felismerik a csont s utóbb a fém ily célú használhatóságát, mikor is az íjj, nyíl, majd a réz-, bronz- és vasfegyverek töltik be a védelmi szerepet; még további fejlődési fok a lőpor feltalálása, a robbantó anyagok s mérgek, gázok felhasználása, amelyeknél úgy elkészítése, mint célirányos használata mindig egymásrautaltságra s összefogásra int; a veszélyes állatnak ismétlődő támadása, az ellenséges csoportok támadó fellépés-e oly erősszpontosítást és tömörülést vált ki az azonos sorsú emberek körében, mely csak megfelelő fegyverek birtokában tud kellőkép ellenállni.

b) A *zárókészülékek*, amelyeknek sorába tartoznak a szoros értelemben vett záradon kívül a kerítések, árkok, vermek stb.; mindezek kollektív munka eredményei s folyton tökéletesbülnek aszerint, amint – különösen az ellenséges ember részéről jövő – támadás mind raffináltabb lesz; az egyszerű retesztől a finom angol zárig, – a (sövény kerítéstől a drót- és vaskerítésig nagy a távolság, de abban nincs különbség közöttük, hogy valamennyi – kisebb-nagyobb fejlődottségű – társas együttélésre utal (az ilyenmű védő berendezés némelykor csak figyelemztet, mint a határkö, a határt jelzi, mikor is a kölcsönös respektálás reményében szolgálja a preventív védelmi célt).

c) A *várak*, mint amelyek a kollektív összműködésnek százados, sőt évezredes emlékeit őrzik; egyes telepeknek városzerű erődítményei (khinai fal, bástyatornyok a középkorban stb.) kifejezetten stratégiai célt szolgálnak, melyeknek társas együttműködést fakasztó erejük kézenfekvő.

22. § Az életkönnyítés tényezői.

Az ember, midőn szükségleteinek kielégítésére irányulón tevékenykedik, munkát fejt ki s eközben erőt veszít. A munkaeredmény s erővesztés különböző arányban állhatnak

egymással azonban az egyen szempontjából mindenesetre akkor a legkedvezőbb, ha minél kevesebb erőfogyasztással minél nagyobb munkaeredményt hoz létre. E kedvező arányra való törekvés az u. n. *takarékosság törvényének* (Ward: „the law of parsimony”) eredménye, azé a törvényé, mely a kozmológiától kezdve a szociológiáig nienőleg mindenütt érvényesül s amelyet először a nemzetgazdászok ismertek fel (a „the law of greatest gain for least effort” név alatt). E törvény hatása alatt az ember mindennemű tevékenysége során azon iparkodik, hogy testi és szellemi erejét kímélje, s így életén könnyítsen, mit majd *közvetlen* (az erőkifejtés során), majd *közvetett* (az erőkifejtést megelőző vagy 'követő) módozatok útján ér el (*Cholnoky* idevágólag a kényelem műszó keretében négy kategóriát különböztet meg; ezek: 1. a test, 2. az agy- és idegrendszer pihentetésének módjai, 3. a testi és szellemi munka végzését könnyítő szerszámok és eszközök, és 4. az út és közlekedő eszközök). Mindezek a közvetlen és közvetett módozatai az életkönnyítésnek csak annyiban keltik fel érdeklődésünket, amennyiben azokban társadalomalkotó erő rejlik.

I. Az életkönnyítés közvetlen módozatai.

Ebbe a csoportba tartoznak különösképpen:

a) a *szerszámok és eszközök*, melyek – kezdetleges megjelenésükben – nem egyebek, mint az ember egyes szerveinek utánképzései, illetve meghosszabbítói, tehát *orgánium-projekció k* (a bot: a kar meghosszabbítása, a kalapács: az ököl utánzása, a fűrész és ék; a hegyes körmű kézujját imitálja, a döngölő tuskó: a láb taposó funkcióját veszi át, a fűrész: a fogsor mintájára készült; és manapság: a teleszkóp: a szem, a telefon és mikrofon: a fül képességeinek sokszorosát jelenti; v. ö. *Kapp, L. Stein*); az ember attól a pillanattól kezdve lesz úrrá a természet erői felett s kerekedik az állat fölé, midőn *szerszámokat készít* (míg csak a természet-nyújtotta, véletlenségből kezügyébe került eszközöket használja, alig különbözik az állattól), midőn legtöbbször találékonyasága (*Mason* szerint az összerszámok az asszonyok találmányai), némelykor a véletlen vagy az állatok utánzása reá vezet a természetes eszközöknek javítására, tökéletesítésére, midőn az őskőkorszakban (paleolithicum) eddig legfőleg csak ütéssel vagy pattintással előállított kőeszközeit már csiszolta, majd átfúrta s így eljutott az újabb

korszakhoz (neolithicum; v. o. *Hillebrand* és *Bella*, Az őskor embere); az eszköz az embernek – kit *Franklin* szerszámkészítő állatnak nevez – kezében fokozatosan átalakul (a guruló fatörzsből lesz a henger, a hengerből a kerék, s a kerékből a rájuk alkalmazott pallóval kapcsolatban a kocsi), majd az ércet felhasználásával mind tökéletesebb lesz; ebből a fejlődésmenetből megállapítható, hogy a társas életnek mind szorosabbra fűződése, s minden civilizáció az ember szerszámkultúrájával függ össze (*Giddings*); a szerszám ugyanis nemcsak segítője az embernek a létért való küzdelemben és könnyítő módozat megélhetésében, hanem egyenesen társadalomalkotó tényező, mert fokozza a társias együttműködést és – főleg a munkamegosztás révén – mind több oly kapcsot teremt az emberek között, mely nem efemer jellegű, hanem állandó és szétszakíthatatlan;

b) az *idegen energiák* és pedig úgy az emberi erőnek (rabszolgaság, utóbb jobbágyság, majd bérmunkarendszer keretében), mint az állati energiáknak, majd a legkülönbözőbb természeti erőknek felhasználása, ami egyfelől óriási mértékben megsokszorozta az ember teljesítőképességét s könnyítette a munkatérben, másfelől fokozatosan átalakította a gazdasági rendszert s növelte az embereknek egymásra utaltságát;

c) a *közlekedési eszközök* (utak, hidak, alagutak, csónak, hajó, szekér, kocsi, vasút, posta, táviró, telefon, repülőgép stb.), amelvek midőn megrövidíték, sőt úgyszólván megszüntetik a távolságot, az emberek közötti érintkezés lehetőségeinek szaporításával mind intenzívebb kollektivitást váltanak ki.

II. Az életkönnyítés közvetett módozatai.

Ezeknek a módozatoknak erőmegtakarító, illetve energiakímélő szerepe és hatása a munka előtt vagy után jelentkezik s majd a testi szervezet, majd a szellemi erők pihenésével, felfrissülésével jár.

Mint társadalomalkotó s a társadalom fejlődését befolyásoló ily közvetett életkönnyítő módozatok említendőek:

a) a *kényelmi berendezések*, aminők a jó fekvőhely, kényelmes szék, asztal, a tisztálkodás eszközei (szappan, fésű stb., a fürdők stb.), amelyeknek elkészítése és létesítése többeknek tervszerű együttműködését feltételezi;

b) a *játék és szórakozás*, amelyek nemeik mint pihentető, hanem mint örömet nyújtó és tehát a társas életet élvezetessé tevő jelenségek is figyelembe jönnek; a játék, melyet többen az energia fölőleg spontán levezetésének minősítenek (*Giddings*), mások a játékösztönre vezetnek vissza (*Kant, Schiller, Karl Grass*) rendkívül nagy szocializáló erőt rejt magában; a játék során fegyelem fejlődik, összműködés alakul ki s bizonyos szokások, szabályok jönnek létre; nem ritkán a játék ellensúlyozója az ellenségeskedésnek s hathatós tényezője a barátságos összeköttetésnek (példa erre a korrobori, az ausztráliaiak táncünnepélye, mellyel a harc utáni kibékülést ünnepelték, *Heller*; ilyenek továbbá azok a zajos és vidám összejövetelek, melyek bizonyos alkalmakkor – gabonaraatás, lenverés, tuskószállítás, vadászat befejezése, házépítés stb. – mindenütt szokásban voltak és a melyeken résztvett az egész szomszédság).

23. §. Az életnemesítés tényezői.

Szemben azzal a közismert felfogással, mely az emberi élet és fejlődésének alaprugóul kizárólag az ön- és fajfentartás ösztöneit tekinti s mindent a Hunger und Liebe motívumaira vezet vissza, részemről az embert oly magasabb rendű lénynek ismernek fel, akiben kezdettől fogva meg van a végtelenség és örökkévalóság felé való törekvés. Ez a Gondviseléstől beléje ojtott szellemi szikra, mely mint igaz, jó és szép érzülete érvényesül – bármily durva formában – már a legkezdetlegebb kor emberét is hevíti s oly tudományos, erkölcsi és művészi alkotásokra készíti, amelyek egyfelől társadalmi produktumok, másfelől szociális célokat szolgálók.

A *tudomány*, melynek feladata az igazság keresése és megállapítása, eredetileg gyakorlati célokat szolgál. Az ősember primitív tudománya csak arra szorítkozik, hogy az összefüggések ismeretéhez jusson s merőben tapasztalaton nyugvó tudását az élet könnyítésére hasznosítsa. Később midőn az ismeretek mint a hagyomány tárgyai átszállnak az utódokra, kik ezeket megszorítva s kiegészítve, majd tökéletesbítve rendszerbe foglalják, a tudomány a merőben analitikus korszakot elhagyva eléri a szintetikus periódust, amelyben már mint a tudásvágy kielégítése, mint öncél (szerepel s immár oly dolgok iránt is érdeklődik, amelyek a gyakorlati életet közvetlenül nem érintik. De bármennyire is öncél a tudomány, az életneme-

sítés körüli szerepét sohasem fogja elveszítene, mert nyilvánvaló, hogy az emberiség előfejlődésének egyebek között egyik leghatékonyabb tényezője, amennyiben hozzásegít annak a konstruktív központnak létesítéséhez, amelyből a társadalmi erő (*Kidd: social efficiency*) kisugárzik.

Az *erkölcs*, mint a jó eszméjének hordozója és megvalósítója, az ember társadalmi magaviseletét irányítja. Bár végső alapját az abszolút értékű normák képezik, a korszakonként változó és fejlődő konkrét erkölcs a társadalomban fellépő értékítéleteken nyugszik, mely tehát részint átöröklött s így az emberiél veleszületett, részint az értelem befolyása alatt kialakuló tulajdonságok eredménye. Eredetileg *ösztön* alakjában tart vissza bizonyos cselekvéstől illetve készlet megfelelő cselekvésre, később mint *hajlam* lép fel, melynek minden gátlása fájdalmat okoz, végűi mint *határozott, világos érzet és tudat* szerepel s mindenik formájában belső hangjaként szólal meg úgy a cselekvés előtt, mint annak utána. Ez a belső hang, melynek szócsöve a *lelkiismeret* az erkölcsi szabályok legerősebb biztosítéka; kiegészíti e biztosítékot még a *nevelés* és *példaadás*, valamint a *közvélemény* helyeslő illetve elítélő megnyilatkozása. Az erkölcs tehát egyfelől társadalmi együttlét s kollektív értékelés eredménye, másfelől a szociális összműködés egyik feltétele s mint ilyen társadalomalkotó tényező.

A *művészet*, melynek nyomaira találunk már az őskori ember eszközeinél és fegyvereinél (az ősművészet legnagyobb-részt állatokat ábrázol, az ember már kisebb szerepet játszik s még alárendeltebb szerep jut a növényvilágnak s a geometriai formáknak; *Hillebrand-Bella*) bármily forrásból származónak vitassuk is az ember művészi tevékenységét (némelyek szerint az utánczás hajlama, mások szerint az erőfölösleg, mint amely a játékot is létrehozta, vitte rá az embert a művészetre, vannak kik a vallásos érzületből származtatják azt), annyi bizonyos, hogy a forrás társadalmi természetű, s ahhoz sem fér kétség, hogy a művészet szociális célokat szolgál, mert: a) a szépben való gyönyörködés a szemlélemben *közérzületet* támaszt s így az embereket közelebb *hozza*, egymáshoz, b) mert midőn idealizál, *nemesíti* az embert s példákat statuálva önfeláldozásra képesít. A művészet tehát visszahat a társadalom fejlődésére, de egyben erősen, összefügg a korbéli társadalom állapotával és pedig különösen annak gazdasági helyzetével (a művészet magasabb fejlődése csak megfelelő anyagi jólét mellett lehetséges).

IV. Szociálpszihikai tényezők.

23. §. Az egyéniség.

Az ember és a társadalom a folytonos kölcsönhatás viszonyában vannak egymással. A társadalom különböző – később érintendő – okokból az u. n. uniformitás törvényének hatása alatt arra törekszik, hogy tagjait erkölcsükben, szokásaikban, viselkedésükben, sőt még gondolkodásukban is minél egyformábbakká tegye s ezért az eltérő egyének körül a türelmetlenség légkörét teremti meg (*Guyau*), – viszont az ember nem tud beletörődni az egyhangú és szomorú egyformaságba, hanem a benne rejlő – az egyesben nyilván különböző fokú – önállósulási s ^ érvényesülési váagnál fogva az u. n. differenciálódás törvényét követve felszabadulásra hajlik s evégből nemcsak magára vonatkozással igyekszik a nyomasztó társadalmi kötelekeken lazítani, hanem – mint *kezdeményező* (*primum movens*) – nem ritkán feloldva egy-egy ily köteléket vagy új helyzetet teremtve: *új társadalmi alakulásoknak megindítójává lesz.*

A kezdetleges társadalmakban az ember még erősen el van nyomva; mint egyén önállósággal nem bír, hanem beleolvad az ősi csoportba (*Dealey*), mely létfenntartása érdekében kiküszöbölti köréből úgy a függetlenségre törekvő lázongó, mint a csoport erősítésére nem alkalmas gyenge egyedeket (hasonló ez az eljárás a baromfi-udvarokban észlelhető ahhoz a jelenséghez, midőn az egyetlen beteg csirkére az egész udvarnyi baromfi rárohan, hogy csőrével agyonverje; *Palante*); a primitív társadalom elnyomja az egyéniséget, mert így kívánja ezt a védelem és támadás sikerének biztosítása, továbbá a zsarnok nemzeti vallás (*Sighele*). Az ember e korban valóságos *nyájállat* (Herdenthier: *Ratzenhohr*).

Fejlődöttebb társadalmakban az ember – bár még mindig nem ura helyzetének, mert részben öröklött, részben a nevelés és a környezethatás folytán benne kialakult tulajdonságai, továbbá az a család, vallás, népfaj, nemzet stb., melybe beleszületik, erősen befolyásolják, mindazonáltal – fokozatosan mind több önállóságra tesz szert, külön világot teremt magának s többé-kévesbbé önmagának is él, szóval mindinkább *egyéniséggé* lesz. Ez a kidifferenciálódás lassú folyamat eredménye és számos fokozaton megy keresztül, a fejlődés iránytűje azonban kétségtelenül az individualizmus felé mutat.

A modern társadalmiak ebből a nézőszögből még erősen rétegeztettek. A nagy többségre többé-kevésbé érvényes az a *Gumpłowicz*tól eredő, de általánosítottágában hibás tétel, mely szerint az emberben *nem valaki, hanem valami* (a társadalmi környezet) gondolkozik („was in Menchen denkt, das ist gar nicht er, – sondern seine soziale Gemeinschaft”) mert az emberek legnagyobb részét a társadalom nyilván a maga képére formálja (*Baldwin*: társadalmi átöröklés); a mindinkább nagyobbodó kisebbség egyesei azonban fokozatosan elvesztik nyájállati jellegüket, szabadságuk és önállóságuk növekszik, egyéni akaratirányok keletkeznek s az ember *mint egyén* az összesség! hatásokkal szemben immár nemcsak befogadó, illetve közvetítő, hanem *kezdeményező tényező is*. Az egyén első sorban saját érdekét tartja szem előtt cselekvéseiben, de ténykedéseivel egyúttal a közösség javait is előmozdítja; a társadalmi akaráss és cselekvés ezen a fejlődési fokon *külön szervezetek* útján jön létre, amelyekben az égvén megfelelő kijelölés következtében *szervként* szerepel.

A gazdasági és technikai területen az emberek továbbra is inkább uniformizálódnak, a szellem-erkölcsi és esztétikai irányok viszont mind szélesebb keretek között engedik az egyéniség érvényesülését és kezdeményezését. Az egyéniség indító, alakító és irányt-teremtő ereje különösen a *nagy egyéniségek* (felédezők, tudósok, művészek, reformátorok, államférfiak, nagy logászok, szentek, mártírok stb.) révén mutatkozik, kik mintegy akkumulátorai a társadalomban szétszórt irány energiáknak (*Dékány*: „Chacun d'eux est un capital accumulé de plusieurs-generations”: *Renan*). A zseniális emberek s általában a nagy egyéniségek „többek, mint színészek: az emberiség drámájának szerzői ők” (*Sighele*).

A társadalom és tehát a közösségi eszme nyilván elősegíti az egyéniség eszméjének kialakulását, de viszont az egyéniség mindenkoron erős tényezője a szociális fejlődésnek és a közösségi eszme elterjedésének. Az egyén bizonyos fokig ugyan korának gyermeke, de kisebb-nagyobb mértékben a jövő társadalmi alakulások szülőanyja.

24. §. A jelenléti társulás.

A jelenléti társulás ugyanazon helyen és időben jelenlevő több emberből álló sokaság, amelyet bizonyos pszihikus kap-

csolat fűz egybe. Alakjai: 1. a tömeg, 2. a meeting és határozó-gyűlés és 3. a képviseleti gyűlés (*Ross, Dékány*).

1. A tömeg oly szervezetlen, heterogén, ugyanazon helyér és időben jelenlevő nagyszámú embersokaság, melyet – bár előkészület és tervszerűség nélkül csoportosul össze – valamiféle közös cél, eszme, gondolait vagy érzés kapcsol egybe. A tömegben külön lélek alakul ki, mely nem egyszerű sommázata a tömegtagok lelkiségének, hanem szintézis eredménye. A tömeg: a) *értelmileg* rendszerint alacsonyabb fokon áll a tagok értelmi színvonalánál, b) *érzelmi téren* a végletekre hajlás jellem M végül c) *akarati megnyilatkozásaiban* az átlag erkölcstől többnyire eltér. Az egyént mint tömegtagot ugyanis a tömeg asszimilálja, mintegy elnyeli (*Le Bon, Sighele, Tarde* stb.) ami okai: a) az *öntudat csökkenése* s ennekfolytán a megfigyelés és észlelés fogyatékossága, b) a *kritika hiánya* s ebből eredőleg rendkívüli készség a tömeg alaphangulatához való idomulásra, c) a *névtelenség*, az anonimitás érzésének uralma (*Dékány* szerint az u. n. atomérzés fokozódása), aminek következménye a felelősség érzetének megfogyatkozása; d) az *utánzásra való hajlam erősödése*, mii az a körülmény idéz elő, hogy a tömegbe jutott embernél élményeinek folyásában a tömegbe futás folytán megszakitottság áll be, az egyéni lelkekben mintegy tabula rasa jön létre, már pedig az ily lelki állapot rendkívül hajlamos a sugalmazó, szuggesztív befolyások befogadására, minélfogva a töm ég tag erősen a *vezető irányítása* alatt gondolkozik, érez és cselekszik (a vezető azonban viszont a tömeghangulat befolyása alatt áll); végül e) az a körülmény, hogy az emberben tömegbejutásakor a differenciált egyéni tulajdonságok hát t ér beszorulnak s *a mindenivel közös lelki vonások kerülnek felszínre* melyek rendszerint alacsonyabb rendűek („die Qualitäten... mit denen er Masse bildet. . . können ersichtlich nur aus den primitiveren, im Sinne der Feinheit und Geistigkeit niedrigeren Wesenselementen gebildet werden”; *Simmel*).

A tömeg – társadalmat alkotó és irányító tényező minőségében – rendkívül jelentős. Bár inkább konzervatív, még elég gyakran a forradalmi mozgalmaknak kifejezője s így előfutára a nagy társadalmi és állami átalakulásoknak. *Dékány* találó hasonlata szerint olyan mint egy fűtött kazán (helyesebber mozdony), „mely vakon száguldhat ugyan, de megfelelőén képzett vezető kezében hasznos és engedelmes eszköze lehet a haladásnak”.

2. *A meeting és határozó gyűlés* a tömegtől abban különbözik, hogy míg a *tömeg* heterogén, anonim és előkészület (összehívás) nélküli nagyobb számú csoport, melynek vezetője az együttlét folyamán vetődik fel, addig a *meeting* és *határozó gyűlés* résztvevőit bizonyos lelki homogeneitás jellemzi, az anonimitás csekélyebb fokú, az együttlét nem véletlennek, hanem összehívásnak a végső eredménye, végül a vezető (előadó vagy elnök) kijelölés vagy bizalmi szavazat útján kerül az együttlevők élére. E társulási formát tehát már bizonyos *szervezettség és rendezettség* jellemzi; a résztvevők is azzal a tudattal jelennek meg, hogy a vezető vagy csak mint hallgatók (*meeting*), vagy egyszersmind esetlegesen felszólalók és határozat-hozók (*határozó gyűlés*) gyűlnek egybe.

A jelenléti társulásoknak ez a második fokozata oly természetű, amelyben résztvevőket többé-kévesbbé áthatja a hasonmosság tudata (*Giddings*), azaz annak a felismerése, hogy az egyes nem egyedülálló, hanem hogy a többi vele együtt jelenlevő egyén is ugyanúgy képes gondolkodni, érezni és akarni, mint ő. Ebben a *célközösségre, a társas együttműködés lehetőségére való reáeszmélésben* jut a *meeting* és *határozó gyűlés* mint társadalmat alkotó tényező különös jelentőséghez, – de nagy szerepe van a *közvélemény kialakítása és az eszmék átülte-ése* terén is.

3. *A képviseleti gyűlés* szervezettség és rendezettség tekintetében a jelenléti társulás alakjainak legfejlettebbje. Tagjai – az u. n. képviselők, megbízottak, kiküldöttek – mandátum alapján vesznek részt a gyűléseken, melyek rendszerint szigorúan meghatározott szabályok szerint folynak és többé-kévesbbé differenciált orgánumokkal bírnak; a gyűlés élén az elnök áll, kinek inkább a pártatlan rendfentartás a hivatása, mint a vezetés. képviseleti gyűlés feladata valamely – esetleg több rokon – társadalmi, gazdasági, kulturális stb. problémának megoldása, illetőleg az ilyenek során kialakult érdekösszeütközésnek kiegyenlítése, mert a gyűlésre kiküldöttek többnyire legalább két – egymással ellentétes – irányt képviselnek (ismertebb forma: a parlament, pártgyűlés, kongresszus, egyházi tanács, részvénytársaságok és szövetkezetek igazgatóságának, társulatok és egyesületek választmányának gyűlései stb.).

A gyűléseken résztvevő képviselők az érdekeltség megfelelő választási eljárás lefolytatási útján küldi ki a megbízás

ugyan mindig bizonyos irányra szóló és tehát a képviselő személyét köti, de azért nem semmisíti meg azonnal egyéniségét (a megbízás nem inperzonifikálja a képviselőt oly értelemben, mint ez a régi magyar diéták eseteiben a követnél történt) ; ellenkezőleg: a képviselőtől a megbízók megkövetelik, hogy őrizze meg egyéniségét s viselje szerepléseért a felelősséget. A képviselő tehát két érdekvilágnak sajátos összetétele, egy bipoláris én (*Dékány*), kiben a szuperindividuális érdek az egyéni érdekekkel találkozik.

Az érdekképviselő és tehát a képviselői gyűlés inkább modern élet terméke (a régiebb időkben még közérdekű kérdésekben is túlnyomóan a népösszesség határozott és cselekedett) Ma a sokszorosán és különféle érdekszférákba bekapcsolódott egyén csak úgy vehet részt az egyes érdekmozgalmakban, ha ezeket mint részember, mint szám csupán támogatja, s azokban csupán csak képviselő útján, tehát közvetve vesz részt; így egyfelől a közérdekű, de egyéniségét mindenkor érintő mozgalmakban való közreműködése is biztosítva van, másfelől marad ideje önmagának kiélésére is.

A képviselői úton való elintézésnek különösebb előnyei az állandó szervek útján való intézkedéssel szemben, hogy: 1. képviselő időnként *megújul* s így mozgékonyabb, mint az adminisztratív organumok, 2. a kérdéses ügy megfelelő *távolságban van* a (képviselettől, minélfogva az elintézés objektivitása mindenesetre inkább van garantálva, mint a szubjektív mozzanatoktól kevésbé ment bürokratikus szerveknél.

Úgy a meeting és határozó gyűlés, mint a képviselői gyűlés bár sok rokonvonást mutatnak a tömeg lelkiállapotával (tekintély erős hatása, kritika fogyatékosága, *érzelmi* mozzanatok előtérbenyomulása, szuggesztibilitás), mindazonáltal ezeknél már tudatos akaratképződéssel találkozunk. Megtörténhetik azonban, hogy bizonyos körülmények között lesülyednek a tömeg színvonalára, így különösen akkor, ha a jelenlevők, illetve küldöttek száma igen nagy (Number breeds confusion: *Ross*), vagy ha a képviselő személyében a szuperindividuális én s a saját én közötti harmónia az előbbiek rovására megbomlik. Az ily esetekben előáll infkonvenienciák megelőzésére szolgálnak: 1. a bizottsági tárgyalásra való áttérés és 2. szükség esetén az elnapolás, illetve felosztatás (*Dékány*).

25. §. A távolléti tanulás.

A távolléti társulás egymástól fizikailag távollevő, de egymásul koronként érintkező több embernek oly pszihikus kapcsolata, amelyben a folytonos kölcsönhatás következtében közös képzetek, gondolatod, érzelmek és akaratirányok keletkeznek. Alakjai: 1. a (közönség, 2. a szekta és part és 3. a testület (*Ross, Dékány*).

1. A *közönség* tulajdonképen szétszórt tömeg; tagjai nincsenek együtt, mindazonáltal közöttük – részint beszélgetés vagy levélváltás, részint sajtó útján – egyes eszmék és érdekeik, vágyak és törekvések tekintetében közösség, azonosság, lelki koncentráció létesül. Ezeknek az eszméknek, gór dől átoknak, akaratirányának a közönséget alkotó egyénektől független, önálló léte van, mely az egymással sűrűlódó és egymásraható egyéni pszihék szintéziseként mint *közvélemény* s ha nemzedékeket tart fogva és tehát az emberi életet meghaladó időn túl uralkodik, mint *korszellem* alakul ki.

Ez a kollektív lélek alaptulajdonságaiban nagyrészt megegyezik a tömegelekkel, a különbség inkább abban mutatkozik, hogy míg a tömegelek keletkezésének feltétele az egyes *lelkiállapotok egyneműsége*, vagy valamely sokakra kiterjedő igen *intenzív külső hatás*, – addig a közönség kollektív pszihéjének kialakulása *független a lelkiállapotok egyneműségétől* s nem is kivan kiváltó ekként intenzív külső hatást, amennyiben *jelentéktelen előzményre reagálva is létrejöhet*; további különbség,, hogy a tömegelek rendszerint ideig-óráig tartó, rövid életű, a közönség pszihé ellenben többnyire hosszabb időn át élő.

Társadalomalakító és irányító szerepe a közönségnek igen jelentős s főleg abban nyilvánul meg, hogy: 1. szellemi produktumok (nyelv, vallás, tudomány, szokás, normarendszer stb.) kialakulását mozdítja elő, 2. hogy az embereket szocializálja, mert rokonerzést kelt az egyesek között egymás iránt, végül 3. hogy egymást támogató munkára sarkallja a társadalom tagjait („learn the art of cooperative activity”; *Dealey*).

2. *A szekta és párt szemben* a szervezetlen közönséggel, már bizonyos organizációban jelenik meg. A szekta és párt abban megegyeznek, hogy mindegyiket oly egyének alkotják, kik – mert bizonyos érdekre vonatkozólag homogeneitás fejlődik ki közöttük – bár általában szétszórtan élnek, időnként egybe-, s céljaik elérését biztosítandó egyfelől *szervezetet* ál-

kotnak, másfelől a foglalkozás, érzelmeik, eljárásmodok, gondolatköz stb. azonosságánál fogva szellemileg és erkölcsileg egymáshoz úgy is hasonló *tagjaikat* még jobban átformálják s *asszimilálva szoros egységgé fűzik* s rendkívüli akcióképességre és szívósságra hangolják.

A *szekta* rendszerint az elnyomottakból s üldözöttekből alakul (rabszolgák, vallási szekták stb.), melynek ép ezért jellemvonása az *általános elzárkózás*, mindenkivel szemben való *bizalmatlanság, türelmetlenség, sőt gyűlölet*; befelé viszont igen *erős vonzódás* fejlődik ki a tagok között, kik egymásra számítanak, egymást különösen gyámolítják és segítik; a szektáriusok inkább *belső életet élnek*, külső harcra csak a legritkább esetben vállalkoznak, mert létezésük tendenciája inkább *előkészület* a távol jövő tetteire; szigorúan ragaszkodnak eszmeviláguk alapjaihoz s még oly irracionális hagyományaikhoz.

A *párt* rendszerint politikai hatalom megszerzésére vagy megtartására törekvő érdekközösség, mely tehát a közel jövőben megvalósítható és általános érdeklő célokért lelkesedik, miért is a pártot az elzárkózás hiánya jellemzi; a párt nem kívánja tagjaitól a vezető eszme átélését, nem követeli magának az egész embert, mint a szekta, hanem mert inkább tömeghatással s az irányítása alá vont közvéleménnyel dolgozik, beéri a *külső csatlakozással*; a párt mindig a nagy *közönségre számít*; lényege az aktualitások felé vonzódás s az erős aktivitás, azaz: a felszínre jutott vagy vetett konkrét célok megvalósítására irányuló *külső harc*; – a párt csak *ellenpárttal* áll szemben (régii megkülönböztetés: *a) konzervatív párt*, mely a létező megőrzésére törekszik, *b) liberális*, mely a jogok kiterjesztéséért harcol, *c) reakcionárius*, mely a létező jogok megnyirbálásával a korábbi állapotok visszaállítását tűzi ki céljául és *d) radikális*, mely a létező állapotok felforgatásával az alsóbb osztályok kiemelésén fáradozik; ma a pártok harca osztályharccá lett s a küzdő felek: *a) a felső osztály*, melyet a nagy vagyonnal bírók alkotnak, *b) a középosztály*, melynek tagjai a kis tőkés s a szellemi foglalkozást űzők és *c) a munkásosztály*, kikhez a tökenélküliek, a keresetnélküli szellemi proletárok s a munkanélküliek sorakoznak), míg a szekta mindenkiben ellenséget lát; irracionális eszmekezpontokat a párt nem tűrhet meg, mert midőn a tömegekre és a közönségre épít, ezeknek pillanatnyi érdekeit kell figyelemmel (kísérnie, s mert létezésének alapja: *elő-*

készület a legközelebbi jövő tetteire. A párt a *holnapban éli* ki magát, – a szekta – *holnapután* ábrándjait szövögeti. A párt eszközei: a jogrend határán *belül* folyó *versengés*, némelykor a *forradalom s az államcsíny*.

Szociológiai nézőszögből a párt éppoly jelentős, mint a szekta, mert mindegyik a jövő társadalmi alakulások melegágya.

3. A *testület*: meghatározott érdeket szolgáló oly egyesülés, mely alakulásától kezdve életének minden fázisában szigorú szabályokon nyugszik s így szervezettség, rend és fegyelem tekintetében a társulási formák legmagasabb fokozatán helyezik el. A testület *állandó* jellegű szerve a társadalmi életnek; formáját alapszabályai (az államnál, mely miét a legmagasabb rendű testület is felfogható: annak alkotmánya) állapítják meg, tartalmát az életcélok adják. Keletkezése vagy *testületi úton*, azaz több akarat egyesülése alapján történik (egyházai, egyesületek, társaságok, céhek stb.), vagy valamely egyéni akaratnak alanyától való különválasztása, u. n. *alapítványtétel* útján megy végbe (intézet, iskola, akadémia stb.). A testület – bár nem (kíván tagjaitól állandó együttlétet és egyéni beolvadást, mégis – igen erős kapcsolatokkal fűzi össze az érdekelteket, kik szigorú szabályok szerint alakult vezetőség alatt, mint a testület szervei vesznek részt az érdekszolgálatban. Valóságos *energia-központok* (*Dékány*), melyeknek egymásrahatása és sajátos összeszővése termékenyítik meg azt a talajt, melyen a társadalom és az állam kinőnek s tökéletesbülnek (*Gierke*). '

26. §. A lelki kölcsönhatás eszközei.

A társadalom kölcsönhatást és összműködést, közös érdeket és szervezettséget tételezván fel (v. ö. fent 18-19. l.) csak úgy jöhet létre s állhat fenn, ha tagjai egymást megértem s megértetni képesek. A társadalmi lélek, mint a társadalom szellemi alkateleme a kölcsönös megértésen alapul, melynek tartalmi feltétele a hasonneműség átérzése (v. ö. fent 28. l.), alaki feltétele pedig oly eszközök, illetve módozatok rendelkezésre állása, melyeknek segítségével az ember *érzéseit* gondolatait és akaratát olyképen képes kifejezni, hogy azokat embertársai felfoghassák és megérthessék. E módozatok r eszközök az u. n. *kifejező jelek*, melyeket *Ward* az értelem szerszámainak („the tools of the mind”) nevez.

Kifejező jeleket az állatok is használnak, midőn, félelmüket, örömeiket s általában spontán érzéseiket a külvilágra hozzák, amikor is társaikban hasonló érzéseket ébresztve, azokat a szükséges menekülésre, egyesülésre, támadásra stb. ösztönzik. Ily jelekkel nyilván kezdettől fogva az ember is élt és pedig az állatéval közös azon őseredeti ösztönénél fogva, mely *önfenntartása érdekében* érzelmeinek a külvilágra hozására és másakkal való közlésére sarkallja. A kifejező jelek tehát általában eredetileg az önfenntartás célját szolgáló oly magatartások, melyek a pszihikumot mások által észlelhetővé téve, ezekben hasonló pszihikus állapot hangolására alkalmasak (*Horatius*: „Si vis me fitere, dolendum est”). Legnagyobb részük *önkéntelen* (a testnek, illetve a test valamely részének reflex-szerű reakciója pl. az összehúzódás, meglapulás, kiegyenesedés, általában a testtartás, a tagmozgás, arckifejezés, elpirulás, elsápadás, illatprodukálás, indulathang stb.; v. ö. *Michel*, Die Sprache des Körpers, továbbá *Darwin*, *Lehmann*, *Wundt*); ezek az u. n. *természetes kifejező jelek*, melyektől megkülönböztetendők az akarat uralma alatt álló *mesterséges kifejező jelek* (aminők a taglejtés, arcjáték, nyelv, beszéd, írás stb.). Akarattal csak az ember lévén felruházva, nyilvánvaló, hogy *a mesterséges kifejező jelek az ember kizárólagos eszközei*. Az állat csak természetes kifejező jelekkel él (a mesterségesek, ha némelyikük be is gyakoroltjuk, sohasem tudatosak s nem az akarat eszközei, az embernél vegyesen szerepelnek a természetesek és mesterségesek).

A mesterséges kifejező módozatok között legjelentősebb a *nyelv*, mely az értelem terméke (*Word*: „without a certain amount of intelligence, the man would be incapable of language”) s így létrejötté egybeesik az embérnek a földön való megjelenésével. Eredetileg kezdetleges volt, de mint *artikulált beszéd* kezdettől fogva lényegesen különbözött az állatoknak *inartikulált hangokból* álló közlő eszközétől; az embert emberré tulajdonképen a beszéd teszi, úgy hogy elmondható *Mason*-nel: „the real Eve was, she who first taught her offspring simple rude sounds of primitive speech”. Ép ez az artikulált beszéd az, mely – egyebek között – az embert az állattól megkülönbözteti, s amiint egyfelől az emberhez hasonló *állatbeszéd* nincs, azonképen másfelől a *homo alalus* a mesék országába valló (*Ward*: „speechless man – alalus – is a

contradiction of terms”). Hogy *miért épen csak az ember beszél*, ennek többen anatómiai és fiziologiai magyarázatát igyekeznek adni (az ember egyenesen jár, minek folytán a belek nyomása hiányzik s így a tüdő, gége, torok, hangszalagok jobban fejlődnek, mint a négylábú állatoknál; az egyenes tartás szélesebb körű áttekintést biztosít; a hallószerv működése tökéletesebb stb.) ez a magyarázat azonban téves, mert amint egyfelől bármily tökéletes legyen is valamely állat hangorganuma, megfelelő értelmi képesség nélkül sohasem juthat a nyelv birtokába, úgy másfelől a beszéd orgánuma nélküli állat, ha tudna gondolkodni, csakhamar szert tenne a nyelvre (*Ward*).

A nyelv *eredetének* kérdése egyébként igen régi (a főbb teoriák: 1. a *csoda-elmélet*, mely szerint a nyelvet az isteni erő – δέσσις – teremtette; *Süssmilch*, *de Bonald*; 2. a *feltalálás elmélete*, mely azt tanítja, hogy a nyelv emberi akarat, kigondolás eredménye; *Demokritos*, *Whitney*; 3. a *darwinizmus-elmélete*, mely a nyelvet az emberrel veleszületett jelenségnek tekinti; *Herder*, *Humbolt*, *Steinthal*; többen csak a beszéd-képességet tekintik az emberrel veleszületettnek, így *Szt. Ágoston*, *Aqu. Szt. Tamás*, *Locke*, *Gerber*, *Hagemann*; 4. az *indulathangok-elmélete*, mely a tárgyak, jelenségek érzékelése során önkénytelenül az ember ajkára jövő indulathangok továbbfejlődését látja a nyelvben; *Epikuros*, *Rousseau*, *Lazarus*, *Geiger*, *L. Noire*; e teóriát, mert a bú, uhu, kikeriki stb. hangokban látja a nyelv ősfarmját, *Max-Müller* Bau-Vau elméletnek csúfolja s a maga részéről az együttdolgozó emberek munkáját könnyítő kísérő hangokból, az u. n. clamor concomitans-ból származtatja a beszédet; 5. a *kifejező mozgások elmélete*, melynek *Wundt* a megalapítója, ki e mozgások s a velük kapcsolatos lelki állapotok együttségéből indulva ki, azt vitatja, hogy az ember a jelbeszéddel kezdte s csak hosszú fejlődés útján jutott el a hangokkal való beszédhez). Az ősember kezdetben valószínűleg inkább természetes kifejező jeleket (az arc izmainak játékában álló *mimikai*, a tagok mozgásaiban jelentkező *pantomimikai mozgásokat*, tárgyjelző u. n. *ráutaló taglejtéseket*, majd összefüggő folyamatokat kifejező *festő taglejtéseket*) használt (ilyenek tnég ma is a siketnémák, a nápolyiak, a ciszterciák jelbeszéde), ám mint-hogy ily módon csak konkrét dolgok írhatók le s konkrét események beszélhetők el, viszont absztrakt eszmék ki nem fejezhetők, a társas élet fejlődésével s intenzívebbé válásával kapcsolatban a mimikai és pantomimikai mozgások önkénytelen kísérőjeként jelentkező *hang* vált e célra mind alkalmasabbá és pedig annakfolytán, hogy *a hang s annak jelentése között kapcsolat jön létre*, mely lassú fejlődés során konvencionálissá válik (e folyamatban nagy jelentőségük van az u. n. *hanggesztusoknak*, minők a susogás, mormolás, ümmögés stb., amelyek a hangot létrehozó szerv utánzó mozgásában áll s a hangot halló egyén részéről hasonló mozgást kelt, – másfelől a *hangképeknek*, melyekben reámutató jelleg nyilatkozik meg pl. a hang nyújtása távolságot, rövid, szaggatott tagolása közelséget jelez); a hang – mint szubjektív élményeknek objektív szimbóluma – most már arra szolgál, hogy más emberekben meghatározott érzeteket és képzeteket

idézzem elő, mikor is természetes, hogy minél hasonlóbb pszicho-fiziológiai alkatúak az egymással illetéknép érintkező emberek, annál hasonlóbbak, lesznek e kifejező hangok útján előidézett érzeteik és képzeteik és megfordítva maguk e kifejező hangok hatalmas tényezőivé lesznek annak, hogy az emberhalmaz körében mind hasonlóbbakká tegye az egyesek érzet- és képzetvilágát s így az emberhalmaz tagjait. A kezdetleges nyelv és beszéd azután mint a létért való küzdelem hasznos eszköz? – akárcsak az organizmus – *továbbfejlődik* (a fejlődés különösen az u. n. hangváltozás, jelantétmódosulás útján megy végbe) s mindjobban *főkéletesbül* („Ein so nützliches Mittel im Kampf ums Dasein musste durch die natürliche Auslese mit der Zeit immer mehr verbessert werden”: *Müller-Lyer*) s mind szorosabb *kapcsolatokat teremt* az emberek között („Sie ist ein Hauptmittel die H&rmonie und den Zusammenhalt der Gesellschaft zu bewahren und zu 'Ordern': *Schurtz*).

A nyelv egyébként szoros összefüggésben van a társadalom fejlődöttségével, kulturális színvonalával, a foglalkozással stb., ami nyilván *différenciálódást* eredményez, így jöhetnek létre az egyes *nyelvtípusok*, minők az egytagú vagy gyökös, a bekeblező, ragozó és hajlító nyelvcsaládok, – így keletkeznek az u. n. *dialektusok*, – s ily bizonyos elkülönülési törekvésből származnak az egyes társadalmi osztályoknak (papok, katonák, bírúk, tanárok stb.) legtöbbször csak külsőségekben pl. hanglejtésben kifejezést nyerő *nyelvi eltérései*, valamint egyes csoportoknak (diákoknak, művészeknek) *külön nyelve* s a büntetettek körében világszerte kialakult *tolvajnyelv*.

Fejldéstaniilag kétségtelen, hogy míg egyes néprétegek *elszigetelődése* újabb nyelvtípusok, esetleg csak dialektusok keletkezésére vezet, addig a *hódítás* az egységes nyelv kifejlődésének kedvez. A törekvés egységes *világnyelv* létesítésére irányul, s e tekintetben nem annyira a mesterséges nyelveknek (volapük, esperanto, idő) van jövőjük, mint inkább azoknak a nyelveknek, melyek egyfelől egyszerű szerkezetük folytán könnyen elsajátíthatók, másfelől hatalmas politikai támogatásban részesülnek (*Tegze*).

Szociológiai nézőszögből a nyelvnek mint a lelki kölcsönhatás leghatalmasabb eszközének a már említett asszimiláló, hasonneműség-érzést ébresztő és tehát társító szerepén kívül annál fogva is nagy a jelentősége, mert *lehetővé teszi az abstrakciót*; a konkrét gondolkozás ugyanis éppen a nyelv, azaz a formuláit gondolkozás útján fejlődik át abstrakt gondolkozássá (*Erdmann*, Logik), midőn a szemléletek egész komplexumát egyetlen szóval fejezi ki, de ekkor egyszersmind *gondolkozás-ökonómiai eszköz* jellegét ölti fel (*Mach*) s mint munkamegtakarítás, erőkimélés jelentkezik (v. ö. fent 78. 1.) s elősegíti a szellemi energiáknak egyéb irányban való hasznosítását.

A lelki kölcsönhatásnak további eszközei az írás, számo-
lás a mérték s mint ennek különleges alakja: a pénz.

Az *írás* tulajdonképpen nem más, mint maradandó formába sajtolt beszéd („in Dauerform gepresste Sprache”, *L. Stein*), mint láthatóvá tett hang („written language is mainly a visualization of sound”: *Ward*). Célja az élőszónak megrögzítése s a gondolatnak a távollevőkkel s az utódokkal való közlése.

Ősalakja a *jelképes írás* (aminő a peruiak *csomóírása*, az Elő-Ázsiában a legrégebb időktől fogva elterjedt *ékirás*, az észak-amerikai indiánoknál szokásos *gyöngy- és vampunírás*, a nálunk is gyakorlatban volt *rovásírás*-stb); további fejlődés az u. n. *képirás*, mely az eszmény vagy jelenség lerajzolásában áll; utóbb a képek mindinkább rövidítve s csupán egyes jellemzőbb részeikben ábrázoltattak, minek eredménye a *szóírás* (ilyen a kínaiak írása), melytől már csak egy lépés választja el a *szótagoló írási* (babilóniaiak, egiptomiak), amelynek további fejleménye a *betűírás* (föníciaiak), ahol már minden hangra külön jel alkalmaz tátik (a betűírás felfedezését a görögök *Kadmosznak* tulajdonítják, ki azt valószínűleg a föníciaiaktól tanulta el; a görög ábécét, melyből utóbb a gót, örmény, georgioi, kopt s cirill írás fejlődik ki, háttérbe szorítja a római 20 jegyből álló ábécé; a könyvnyomtatás meghonosulása idején divatozó gót írást csak Németországban s részben Dániában, Svéd- és Finnországban őrizték meg, a többi országban a római antika betűkhöz tértek vissza).

Az élőszó megrögzítésének további eszközei: a *gyorsírás* (első jegei már a görögöknél és rómaiaknál fellelhetők; ilyenek *Ennius* rövidítései, *M. Tullius Tiro* szótag rövidítései; a XII. században *Tilbury* angol szerzetes, majd a XVII. század elején az első sztenografiai ábécé alkotója: az angol *Willis*, újabbban *Taylor*, *Gabelsberger*, hazánkban 1769-ben *Gáti*, utóbb *Danzer*, *Hajnik Károly*, *Kónyi*, *Fenyvessy* majd *Markovits Iván* szerznek nevet a gyorsírás fejlődése terén), s legújabbban a *fonográf* (*Edison* találmánya, 1877), továbbá a beszéd visszaadását eszközölő *gramofon* (*Bérliner* találmánya) s az Edison-féle *diktáló fonográf*.

Az írás s általában az élőszó megrögzítésének módozatai – különösen a nyomtatás és egyéb sokszorosító eszközök feltalálása óta – rendkívül szoros kapcsolatokat teremtettek az emberek s a generációk között, úgy hogy a lelki kölcsönhatásnak e módozatai jelentékenyen előmozdították a társadalmi fejlődést.

A lelki kölcsönhatás eszközei közé tartoznak a *szám* s a *számolás műveletei* is. A szám lényegileg a gondolkozás egyik módozata („modus cogitandi”: *Descartes*), az azonos egységeiknek szintézise („die Einheit der Synthesis des Maßinfigt alti gen einer gleichartigen Anschauung”: *Kant*) s így értelmi képességgel bíró lényt tételez fel. A számfogalmat csak az ember ismeri, számolni csak az ember tud.

A számolás eredetileg nyilván a kezujjak használatával történt (innét az ötös, majd az általában elterjedt dekadikus

rendszer), bár van törzs mely a páros szervek nyomán számo-
még ma is.

A számolás szociológiai jelentősége ugyanaz, mint a nyelvélvél: *abstrakcióra képesít és szellemi energiát kímélő módózat (Mach)*.

A néphit a számoknak *bűvös erőt* tulajdonít; e néphitnek tudományos színezetet adott *Pythagoras*, ki szerint maguk a dolgok nem egyebek mint számok s pl. a hetes szám *az eszi*, a kilences az igazságot jelenti (leg-újabbban *Cohen* is azt mondja, hogy: „Die Zahl ist das Sein”),

A *mérték*, mely szintén a lelki kölcsönhatás egyik eszköze mint ilyen a társas érintkezést fejleszti: eredetileg *szerv-projekción alapul* (hüvelyk, láb, arasz, öl stb.); az ilyenmő mértékek heilyébe azonban a Mezopotámiában már ismeretlen időök óta törvényesen megszabott mértéket használtak (mértékegységük a *szent rőf* volt, melynek hossza 995–996 mm.). A napot is a mezopotámiaiak osztották 24 órára s az idő kisebb részeit vízőrával (klepsidra) mérték. A mai mértékrendszer (a méter = a Föld egy meridiánusának 40 milliómod része) gondolatára *Monton* Gábiel lyoni csillagász vezetett; magát a rendszert az 1790. évi francia nemzetgyűlés fogadta el.

A javak forgalmát, az emberek gazdasági érintkezését s ezután a lelki kölcsönhatást jelentékenyen előmozdította még a *pénz*, melynek eredeti rendeltetése a *csere megkönnyítése* (nomád népeknél állatok, valamint azok bőrei és prémjei, – pl. a rómaiaknál a marha, pecus, innét a pecunia elnevezés, – másutt a rizs, pálmamag, kakaóbab, kagylók stb. szerepeltek csereeszközöként); utóbb egyúttal mint *értékmérő* s vagyon becslésére alkalmas eszköz használtatott, mikor is pénz gyanánt mindinkább oly javakat kezdtek alkalmazni, amelyek e szerep betöltésére a legalkalmasabbak (fémrudak, illetve ezekből levágot és lemért darabok; a talentum, ás, livre, líra – e két utóbbi a libra = font szóból –, márka stb. mind a súlytól vették elnevezésüket); a pénz kibocsátása később fejedelmi joggá Lett, s anyagául már általában a nemes érc szolgált, mely felöltötte a különböző jeleket (állatfejek, a fejedelem bélyege, ardképe stb.) magán hordó *érme* alakját; ezzel a pénz egyszersmind törvényes fizetési eszköz lesz, melyet fizetés fejében mindenki tartozik elfogadni; a forgalom további könnyítését idézi elő a *papír-pénz*, majd a legutolsó fejlődési fokon az *átutalási rendszer* (csetők, klíring).

27. §. A lelki kölcsönhatás alakjai.

A társadalom szelleme a folytonos lelki kölcsönhatások szintézise (v. ö. fent 29. 1.) lévén, közelebből érdeked, vajjon *mily formákban* érvényesülnek ezek a kölcsönhatások? Ennek a problémának körében nyilván nem a tartalmi elemek jönnek figyelembe, mert nem az a kérdés, hogy érzelmi, értelmi vagy akarati átsugárzásról van-e szó, hanem, hogy a lelki hatás honnét jön, hova iránylik, kik annak befogadói és tehát, hogy ebből a nézőszögből tekintve: nem alakulnak-a ki az illetén vizsgálat tárgyává tett «lelki hatásnak különleges, osztályozás alá eső kategóriái? Ilyetén világításba helyezve a problémát, megállapítható, hogy három irányú lelki hatásról lehet szó és ugyan: 1. amikor a múlt hat a jelenre (az elődök lelki világa az élőkre), ez a *hagyomány*, 2. amikor a jelen hat a jelenre (az élők az élőkre), ez juttat a *közvéleményhez*, végül 3. amikor a jelen a jövőre hat (az élői a következő nemzedékre), ez az *eszmény*.

1. A *hagyomány* a múlt generációnak a jelen nemzedékre átszármaztatott lelki vagyona; oly szellemi tőke, mely feleslegessé teszi az újrakezdési, alapját teremti meg a továbbbérzésnek, továbbgondolásnak és továbbakarásnak; oly gyökér, melynek a következő társadalom immár hajtásait neveli ki, oly növény, melyet kellő ápolás és gondozás mellett az utódok virágjaiban s gyümölcszeiben élveznek.

Minden emberi vívmány és kultúrtermék a hagyományban bírja életnedvét: abban a folyamatban, amely az eszme rügyeit levélbe szökken ti. A hagyomány őrzi meg s továbbítja az emberi alkotásokból azt, ami azokban állandó. A hagyomány folytán lesznek az emberi alkotások az emberiség *álló tőkái*, melyeket a tartósság jellemez (*Ward*: „achievement is permanent and eternal”). Az ősember első baltája elveszhetett, de a mód gondolata, mellyel azt elkészítette átszállott az utódokra s arra képesítette, hogy új baltát készítsen, hogy azt tökéletesbítse. Materiális és spirituális eszközeink, módszereink, elveink, intézményeinik mind a hagyomány megmunkálta talajból nőttek ki.

A hagyomány útján gyakorol lelki hatást a múlt a jelenre, amely utóbbi az átvitt szellemi kincset majd változatlanul továbbítja (u. n. rögzítő, *fixáló hagyományozás*), majd módosítva, változtatva, fejlesztve juttatja az utódokra (*fluktuáló hagyományozás*; *Dékány*).

A hagyomány ereje a *hit*, mellyel az ember az elődök lelki hagyatékát rendszerint kritika nélkül valóban és helyesnek tartja és pedig egyfelől *azért*, mert a létezővel való szembehelyezkedés, annak megváltoztatása mindig erőfeszítéssel jár, már pedig ezt a legtöbben lehetőleg mellőzik (energiakímélés és szellemi tehetetlenség törvénye), – másfelől *azért, mert* minél régebb időkre nyúlnak vissza bizonyos érzelmek, gondolatok és akarati irányok, annál több ember között oszlanak meg s így annál általánosabbak („Die ersten Gedanken sind jedermanns Gedanken”: Lessing) s közelebb esők az ösztönszerűséghez (*Simmel*).

Különleges szerephez jut a hagyomány a *vallás* körében, hol többnyire rögzítve érvényesül (Biblia, szent könyvek, szertartások), az *erkölcs* és *életszokás terén* (az *étkezés*, viselet, népmulatságok módja, az illem és udvariassági szabályok mind tradícióban alapulnak), – a *jogi és politikai életben* (pl. az a meggyőződés, hogy bizonyos helyzettel előjogok járnak), a *gazdasági élet* során (egyes javak értékelése, foglalkozások megbecsülése vagy *lenézése* hagyomány eredménye), – a *művészetben*, hol az egyes formák nyilván *azért* uralkodók, mert ősidőktől fogva általános elfogadás tárgyai; – a *tudomány terén*, melynek legtöbb *tétele* szintén a hiten s hagyományon alapszik.

2. A *közvélemény* a jelen társadalmának lelki hatása a társadalomban élő egyesekre, ezeknek gondolkozására, érzelemlámpájára és akarati irányaira és pedig oly erővel, amellyel szembehelyezkedni az embernek legnagyobb része sem nem tud, sem nem akar. E hatalmas tényező végeredményben annak a – minden társadalomra jellegzetes – célnak áll szolgálatában, mely a társadalom fenmaradása érdekében tagjainak minél nagyobb egyformaságát követeli. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a társadalmi létfenntartás szolidaritást, az erők egyesítését, kellő összműködést, ez pediglen az erőalanyoknak bizonyos fokú hasonlóságát *tételezi* fel; amely társadalomban széthúzás burjánzik fel, az csakhamar feloszlásnak indul, illetve a legelső ellenséges támadásnak, beolvasztási kísérletnek áldozatul esik. A társadalom tehát saját létérdekében arra törekszik, hogy tagjait minél hasonlóbbakká asszimilálja. Ebben a konzerváló tevékenységben jut vezető szerepe a közvéleménynek, melynek szemmel látható hatása, hogy az egyes mindinkább felveszi

annak a társadalmi csoportnak színét, amelyhez tartozik (*Sighele*).

A közvéleményt keletkezésében megragadni, gyökeréig visszakísérni nincs módunkban (*Simmel, Wundt*). Olyan az, mint a népdal: szerzője ismeretlen, az széles körben éneklik. A (közvélemény kétségtelenül valakitől ered, de már ez a valaki is – mint helyesen jegyzi meg *Dékány* – „az egyéni állásponton túl, mint nem-egyén óhajt megszólalni.” Annyi megállapítható, hogy a közvélemény kölcsönös lelki hatásoknak eredménye, s hogy: 1. *szervezetlen*, nincsenek érzékelhető orgánumai, – megnyilatkozásának módjai és formái (magánbeszélgetés, levelezés, többiek viselkedés, sajtó stb.) semmiféle szabályhoz nincsenek kötve; 2. *névtelen*, azaz alanya maga a kollektívum, mely mint anonim valóság tevékeny s amellyel az egyes soha, legfőleg az új közvélemény tud szembehelyezkedni; 3. *nagyobb csoportot feltételező*, amelyben az egyes hozzájárulása eltűnik és felismerhetetlen (*Weigelin*), tehát nem alakulhat ki pl. a családban, melynek lehet ugyan értelmi, *érzelmi*, vagy akarati tendenciája, de az ebben rejlő kötelező erő csak a családfő irányában áll fenn s nélkülözi a szuperindividuális jelleget;

4. *konkrét esetre reaktíve kialakuló*, azaz mindig valamely meghatározott inger kapcsán fejlődik, de mert igen érzékeny, következőképp mindenre megnyilatkozik, tehát *folyton működő*;

5. rendszerint *értékítéletek* alakjában nyilvánul meg; helyesel, rosszal, az ellenkező, vagy éppen szembenálló törekvést súlyos szankcióval (u. n. közvélemény-büntetés, melynek az egyszerű visszahúzódadástól a társadalmi bojkottig számtalan árnyalata van) nyomja el, szóval a társadalmi életben határozottan *irányt jelző* (*Palante* szerint: „a közvélemény az az istenség, amelynek bosszújától ma mindeneknél jobban félnek az emberek”), 3. Az *eszmény* oly képzelt jövőbeli állapot, mely mint a tökéletesség maximuma tűnik fel s ez okon megvalósítása érdekében kitarató és szívós cselekvésre ösztönöz. Amint az egyest, úgy a társadalmat is eszmények mozgatják, irányítják. Az ideálnélküliség lankasztólag, zsibbasztólag hat. Ideálok nélkül a társadalom megmerevedik. Amit *Voltaire* egykor az istenségről mondott („Si Dieu n'existait pas, il faudrait inventer”), ugyanaz elmondható az eszményről. A társadalmi ideál mindig előre-felé, a jövőbe irányít, oly *célpont*, melyet az élő nemzedék rajzol meg (néha hagyományként vesz át) s bár a realizálás

útjait maga is egyengeti, de amelyet mintegy kötelezően tűz ki a jövő nemzedék elé. Az eszmény útján gyakorol hatást a jelen a jövőre.

Tartalmilag az eszmény időben *változó* s térben *különböző*, de azért vannak az ideálnak tipikusan visszatérő formái; ezek az igaz, a jó és szép ideáljai. A transcendentális ideál az abszolút tökéletesség, azaz az Isten.

Az ideálokat a népképzelet, mert nem tud szakítani az antropomorfizáló gondolkozással, többnyire kimagasló egyénekbe vetíti ki, amely szimbolizálás során mindig kiérzik az illető társadalom fejlettsége, kulturális foka s vezető eszményének jellege (*Pulszky, L. Stein, Hughes*). Amidőn vallásos érzület tölti el a nagy tömegeket, a személyesített ideálok sorát az *istenek* és szentek nyitják meg; a háborús időkben a fizikai erők kultusza erősödik s az istenek mellé a *hősök* emelkednek; s midőn a szellemi és gazdasági érdekekre helyeződik át a súlypont: az ünneplés tárgyai s a követésre méltónak beállított nagy egyéniségek a tehetséges és képzett emberek: a *tudósok, feltalálók és gazdasági zsenik* (a sorrend, mely a szoboralkotás terén is megnyilatkozik, hogy csak a főtípusokat említsem: *Jupiter, Napóleon, Edison*; a női ideál típusai is ugyanígy változnak; az isteni fenség – egy bibliai *Deborah* és *Sulamith*, az örökké magasztos *Szűz Mária* – mellé sorakozik a női hős – *Sába királynője, Katalin, Mária Terézia* –, majd a női alaposság: egy *Madame Curie* vagy *Sonja Kovalenszki*).

28. §. A lelki kölcsönhatás módjai.

A módozatokat, amelyek szerint az egyes lelkivilága másokra befolyást gyakorol, a három lelki mozzanat: az *érzelem, értelem* és *akarát* szerint vélem ismertetheti, mert – bár az alább bemutatandó hatás-módok e lelki dispoziciók mindenikénél érvényesülnek, mindazonáltal – *a)* az érzelmek túlnyomóan *pszichikai ragályozás*, *b)* az eszmék és gondolatok többnyire *szuggesztívó és diskusszió*, végül *c)* az akarát és cselekvés rendszerint *utánzás* módján terjednek át egyik emberről a másikra,

1. A *pszichikai ragályozás* az érzelmek átsugárzásának módja. Ragályozásnak nevezhetem, mert valamely az emberek nagy számát eltöltő s hasonló magatartásra készítő érzelem elterjedése éppúgy megy végbe, mint az a fertőző-betegségek-nél történik: *rohamosan*; a jelenléti társulás alakjainál pillanatok alatt, a távolléti társulás formáinak körében kissé lassabban, de azért aránylag igen rövid időn belül.

E gyors, ragályszerű terjedésnek magyarázata, hogy *az érzelmek* általában *diffúzív jellegűek*, s különösen oly helyzet-

ben, amelyben az értelmi vagy erkölcsi gyökérről fakadó gátló mozzanatok ereje lecsökken vagy éppen hiányzik, mert az önuralom és önfegyelmesség akadályába nem ütköznek, éppoly gyorsan ejtik hatalmukba az egyeseket, mint a testi ragályt hordozó bacillus, melynek diffúzív ereje csak a higiénia akadályain törik miégt (Sighele, *Le Bon, Dumas*).

Maga a szétterjedés és ütemének gyorsabb vagy lassúbb volta – akárcsak a testi fertőzés – az akadálymentesség általános feltételén kívül két speciális feltételtől függ: a) az érzelem szétterjesztő jellegének *intenzivitasától* és b) a passzív, azaz befogadó alanyok *dispozíciójától*.

Van érzelem, amelynek immanens tulajdonsága a diffuzivitás; ilyen pl. a *félelem*, mely tehát – hacsak nem talál indisponált alanyra – feltétlenül eltölt mindenkit; ilyen némileg a *harag* s az *erős reménykedés* is. E diffuzivitásnak további mélyebb magyarázata, hogy ezek az érzelmek megannyian a minden emberrel közös önfentartás ösztönének gyökeréről fakadnak, illetőleg az önfentartás célját szolgálják.

A disponabilitás foka az egyéniség kvalitásbeli tulajdonságaitól, főleg értelmi fejlettségétől, s erkölcsi erejétől függ. A primitív társadalmi csoport, a tanulatlan nép körében mindenestre gyorsabban terjednek szét az érzelmek, mint a magasabb műveltségű s erkölcsileg erős szociális rétegekben.

Az érzelmeiknek ilyenén ragályozás útján való szétterjedése egyénről-egyénre megy olyképp, hogy az, vagy azok, kik az okot szolgáltató eredeti hatásnak ki voltak téve, az őket rabul ejtő érzelmet különféle módon ((kifejező jelekkel, gesztussal, hangadással, szóval, írásban, viselkedésükkel stb.) a legtöbbször reflex-szerűen kifejezésre juttatják; e külső és érzékelhető megnyilatkozások a disponáltakban hasonló érzelmeiket keltenek, melyek ismét visszahatnak a kezdő egyénekre, kikben ennekfolytán az eredeti izgalom intenzitását fokozza, úgy hogy az átsugárzás egyfelől mértani arányban terjed, másfelől folyton erősbödik.

Ily érzelmi ragályozás észlelhető a *tömegcselekvések* során (pl. a pánik esetében), a *gazdasági életben* az árak alakulásánál (gondoljunk a korona hirtelen esésekor beállott tömeges vásárlásokra, vagy a tőzsdén az u. n. tippek ajánlására) vagy a *divat* terjedésénél, amelynél nem csekély szerepet játszik a félelem alapérzése (az egyesnek biztonsági *érzése* a csoportjához

tartozásának külső kifejezésével fokozódik, viszont a csoport-átlagtól való eltérés az izoláltság nyomasztó érzését váltja ki; az egyes tehát tőle telhetőleg, külsőleg – ruházatban, viselkedésében, szokásaiban stb. – is hozzáidomul az általánoshoz, amely hozzáidomulásra a „lemaradástól” való félelem készíteti; *Weigelin, Schurtz, Fischel-Boehn*).

2. A *szuggesztió és diskusszió* különösképpen az eszme és gondolat áterjedésének módozata. A *szuggesztió* nem egyéb, rcint – főként érzelmekkel kapcsolatos – képzeteknek, impulzusoknak, ösztönszerű cselekvéseknek másokban való felébresztése ezek önálló gondolkodási és elhatározási képességének gátlása mellett (*Braid, Lipps*). Célja: másoknak szellemi *legyőzése*. A *diskusszió* az ellenvélemény érvényesülésének helyt engedése mellett az értelmi erők harca, melynek célja: másoknak szellemi *meggyőzése*. Abban a harcban ugyanis, mely az önfentartás, az élet jobbítása és nemesbítése érdekében egyének s társadalmi osztályok között folyik, a mindinkább elégtelennek bizonyuló és a kultúra emelkedésével háttérbe szoruló fizikai eszközök mellé odasorakoznak a szellemi eszközök, amelyeknek ugyanaz a rendeltetésük, mint a fizikaiaké: létesíteni, illetőleg fentartani oly állapotot, mely az uralomra, felsőbbiségre törekvő vagy azzal már rendelkező egyén vagy társadalmi osztály erőkének megfelel. Minthogy pedig az ily állapotnak és illetőleg az ezt biztosító hatalom gyakorlásának s készséges alávetésnek egyik alapfeltétele a *fegyelem*: azaz az ellenszegülés letompítása s a csatlakozás mennyiségi és minőségi fokozása, ennek megteremtése elsőrendű feladat, E célt eredetileg csak a *nyers erő* (leigázás) szolgálja; utóbb emellett mind nagyobb szerepet tölt be a *szellemi erő*, mely eleinte inkább a *legyőzés*, magasabb fejlettségi fokon a *meggyőzés* eszközeit használja. A *legyőzés*nél, mely egyoldalú küzdelem eredménye, az ellenfél szerepe passzív; a *meggyőzés*nél, mely argumentációval megy végbe, mely tehát értelmi működésre s önkénytelen alávetésre számít és amely már kétoldalú szellemi harc eredménye, az elleni aktív. Ott különböző, itt rendszerint egyenlő erejű felek állanak egymással szemben. Ott a küzdelem eszköze a *szuggesztió*, itt a *diskusszió*.

A *szuggesztió* a *tekintély* erejét használja fel, a *diskusszió* az *értelem* mélységeiből hozza felszínre fegyvereit. A *tekintély* (melynek törvényéről alább részletesebben lesz szó) oly felsőbbrendűség, melyben szuperindividuális, objektív erővel ható s az

ellenszegülést kizáró vagy legalább is nagy mértékben lefokozó jellemvonás lakozik (*Simmel, Leopold*), mely tehát „hideg meghódolást” (*Dékány*) követel. Az értelem viszont kiemeli a szellemi rabságból, kritikai vizsgálódásnak enged helyt, az eszméik, képzetek s fogalmak revízióját teszi lehetővé s magát a tekintélyt is, mint a társadalmi együttélés és kulturális fejlődés nézőszögéből nélkülözhetetlen szabályozó, rendező, egységesítő, fékező, irányító és parancsoló centrumot *észokok alapjára* helyezi.

3. Az *utánzás* az akarati irányok áttételének és átvételének rendszerinti módja; közelebből idegen cselekvéseknek reprodukciója, ismétlése, melyet az utánzandó cselekmény motívumaként szereplő *érzelmi* alaphangulat vagy érdek felébresztése útján lehet kiváltani (*Tarde, Baldwin, Vierkandt*). Erejét s intenzitását az u. n. *utánzást hajlam* biztosítja, mely már az állatok némelyikénél mutatkozik *Ward*: „imitation is itself a very high animal attribute”) s az embernél is kisebb-nagyobb mértékben jelen van és a melynek végső alapja a többször említett *takarékosság-törvénye* (nyilván könnyebb járt úton haladni, mint új utat törni s így a legtöbb élő /lény és tehát az ember is erőkimélés céljából kukább hajlik az utánzásra, mint az újrakezdesre.)

Az utánzásnak rendkívüli nagy jelentősége és széleskörű szerepe van a társadalom életében, amennyiben az életszokásnak, erkölcsnek, találmányoknak, vívmányoknak stb. gyors szétterjedése az utánzás idegszállain megy végbe (ezért jut *Tarde* ahhoz a tételhez, hogy: „société c'est l'imitation”).

Az utánzás alacsonyabb intelligenciájú nép, illetve népréteg körében a) *öntudatlanul* érvényesül, aminek magyarázata főleg az ellentétes motívumok hiánya; magasabb fejlődöttségi fokon b) a *félig tudatos utánzásnak* (*Dealey*: semi-conscious imitation) jut szerep, amely többnyire a presztízs hatása alatt („from recognized leaders or the prestige”) alakul ki (értve a presztízsen – szemben a tekintéllyel – valamely a maga egyéniségét kifejező, tömegeket magával ragadó s a címzettek részéről némi önkéntességgel helyt engedő „átmelegítő” magasabbrendűséget; *Simmel, Leopold, Dékány*; a presztízs eredetét tekintve: *szerzett*, mely egyéni küzködés eredménye – pl. Napoleoné – *öröklött*, mely elődről utódra háramlik, pl. egy uralkodóház tagjáé, – vagy *átsugárzott*, mely mint melléktermék jelentkezik, pl. a miniszter titkáráé, v. ő, minderre *Dékány*; – *azon* eszközök szerint, mélyekkel a presztízs a címzetre hat, megkülönböztethető: a

logikai, mely az értelmén keresztül hat, pl. egy jó házi orvosé, – a *féllogikai*, mely az értelem és érzetlem állásfoglalására appellál, pl. a nagy szám az „on dit”-presztízse, – végül a *nemlogikai*, melynél kizárólag érzelmi forrásból ered a meghódolás, ilyen a szépek, a testi erőnek, a szokatlannak presztízse, – v. ö. *Hayes, Dékány*), végül magas műveltségi színvonalon c) a *tudatos utánzás* (conscious or rational imitation) térhódítása észlelhető, amelynél a belátás ereje visz a mások által kipróbált minta utánképzésére (ilyen utón terjed országról-országra pl. valamely bevált közlekedési eszköz, törvény, intézmény: pl. a büntetőjogban a feltételes elítélés intézménye).

Az utánzás egyebeikben rendszerint *lefelé-haladó* (u. n. deszcendes utánzás), amikor is előről utódra száll át az akarati irány, – vagy *széttérjedő* (extendens utánzás), mely esetben kortársról kortársra történik az átszállás, – illetőleg *felfelé-törekvő* (ascendens utánzás), midőn az alsóbb társadalmi réteg a fedsőbbet utánozza (v. ö. *Ellwood, Beck, Dékány*), – mely utóbbinak magyarázata abban az eléggé általánosnak mondható emberi jellemvonásban található, hogy az emberek kisebb-nagyobb mértékben többnek szeretnek látszani, mint a mik (e jellemvonásra világosságot vet az u. n. *társadalmi hajcsövesség törvénye*).

Az utánzás irányait tekintőleg *Tarde* felemlíti még, hogy szabály szerint: a) a városi embert utánozza a falusi, b) a külföldit a belföldi, s c) a régi, antik típust az újak (ehelyütt helyesen utal arra *Dékány*, hogy a falusi ember sok vonatkozásban erősen konzervatív, s hogy a külföld utánzása sem minden vonalon érvényesül, mert a belföldi elem némely tekintetben eléggé zárkózott.)

A lelki kölcsönhatás e három fő-módozatának ismertetése után még csak azokra az *alkalmakra* óhajtok reámutatni, amelyeknek során az érzelmi, értelmi s akarati átsugárzás végbe megy. Ily alkalom a társadalom kezdeti időkre eső fejlődési fokozatán kevés adódik; úgyszólván csak a magánérinkezésre s a szórványosan előforduló csoportérinkezésekre szorítkozik; ám ez érinkezesek fokozatosan szövevényesebbé teszik magát a társadalmat s gyors ütemben szaporítják azokat az alkalmakat, amelyek a mind sűrűbb és mind több emberrel való érinkezés lehetőségét biztosítják.

E különböző alkalmaknak kimerítő felsorolása alig lehetséges, néhány – egyfelől gyakorisága, másfelől hatóereje szempontjából jelentősebb – kategóriának bemutatása mindazonáltal nem lesz felesleges.

1. A *család*. Eredetileg a létfenntartás funkciója (élelmiszer-beszerezés, feldolgozás, ruházati cikkek elkészítése, egészség ápolása stb.) mellett, mely fokozatosan kisebb térre szorul, a családi együttlét s a családfő tekintélye bő alkálmat nyújtja az érzelmi, értelmi s akarati átsugárzásoknak. A család látta el kezdetben a tanítás és jellemképzés munkáját s ma is, midőn a tanítás mindinkább házon kívül történik, a jövő nemzedék erkölcsi neveillése még mindig és helyesen a család kezében van.

2. A *baráti együttlét*. Nyilván már a legrégebb időktől fogva szokásban volt az egymás iránt rokonérzést tápláló egyéneknek gyakori találkozása, melynek célja majd csak a lelki felüdülés és könnyebb szórakozás, majd különböző érdekkapcsolatoknak megteremtése és ápolása. Illy együttlétek, melyek a látogatások, vendéglátás, levelezés stb. során adódnak, számos lehetőségét nyitják meg a hagyományok megőrzésének, a közvélemény kialakulásának s az eszmények kitűzésének.

3. A *lazább együttlét* számos alakja, aminők az egymásra idegeneknek utcán, vásárokon, üzletekben, közlekedési eszközökön stb. való találkozása, szintén igen jelentős alkalmak a lelki kölcsönhatásnak. Az embereiknek az ily nagy nyilvánosság előtt való viselkedése, fellépése, a kirakatok, hirdetésményeik mind erős befolyást gyakorolnak másokra s a divat, udvariassági szabályok, ételszokások, erkölcsi normák s különböző jogi intézmények kialakulásának útját egyengetik.

4. Az *iskola*, mely mintegy átvette a család tanító feladatát s immár a legdifferenciáltabb formákban végzi a jövő nemzedék szellemi oktatását, testedzését s erkölcsi nevelését. Míg kezdetleges fejlődöttségi fokon mindezt a család látta el s míg utóbb a tanulás és művelődés a még csekély számú tanintézet körében csak a kiváltságosak részéről volt megközelíthető, addig a mai kultúrállamokban az iskola, erúnek különböző nemei, valamint segédintézményei: a legtöbb ember előtt nyitva vannak, sőt némelyiküknek látogatása kényszereszközök alkalmazásával kötelező (népiskola, tanonciskola). Mint szervezett s megfelelő rendszer szerint működő intézmény egyike azoknak az egyeseknek tartós lelki hatást kiváltó állandó alkalmaknak, amelyek fő-

leg az értelmi átsugárzás s ami követelményként az újabb időkben mindinkább előtérbe nyomul az erkölcsi behatás téréin a legjelentősebb szerepet játszik.

5. A *templom*, mint a lélekerősítésnek, a vallásos élet bensőséges kiélésének s az Isten előtt való meghódolásnak helye, számos alkalmat teremt meg annak a lelki-hatásnak, mely a szertartást végző pap, a hívők irányítására hivatott lelkipásztor, sőt az istentiszteleten, prédikáción, a közös, illetve több ember jelenlétében végzett vallásos cselekményeken (keresztelő, házasságkötés, temetés, körmenetek stb.) jelenlevők részéről indul ki s ver gyökeret mások lelkében. A mindenesetre arra is hivatott család és iskola mellett a templom az a tényező, mely a hit világát tevő érzelmek, gondolatok s akaratirányok szétterjesztéséfluek s megerősítésének széles területét nyitja meg.

6. A *sajtó*, ideértve úgy a hírlapokat, mint a szakfolyóiratokat, nyilván egyik leghatalmasabb eszköze lévén a nyilvánosságnak: a közvéleménynek nemcsak szócsöve, hanem igen gyakran irányítója, sőt megteremtője. A sajtó valóban a hetedik nagyhatalomnak minősíthető, mert megtalálja mindenkinek a lelki világához vezető utat, adott helyzetben kollektív egységbe képes fűzni számos ember érzelmét, gondolatait s akaratát, azonkívül odasorakozik az eddig említett oktató tényezőkhöz, amennyiben mintegy folytatja az általános műveltség, a politika s történelem tanítását ott, ahol azt az iskola elhagyja.

7. Az *irodalom*, melynek termékei – szemben a tiszavirág-életű hírlapi közleményekkel – maradandók, sőt amennyiben abszolút értékűek örökéletűek (Aristoteles, Aquinói Szt. Tamás művei): az egyéniség hatásának alkalmát szolgáltatják. Nagy tudósok s írók hátrahagyott művei századokat s *évezredeiket* termékenyítenek meg, de ugyanők legtöbbször koruk *izlését* s követelményeit fejezik ki, mert maguk is erősen olvasóközönségük hatása alatt állanak. E hatás és visszahatás közüli azonban mindig erősebb a nagy egyéniségé a korra, mint a koré az íróra s ennyiben igaza van *Paulsen*-nak, midőn azt mondja: „Was gelesen wird, ist immer charakteristisch für den Geist der Zeit, was geschrieben wird nicht immer” (ellenkezőleg *Gumpowicz*).

8. A *tömeges szórakozás és a műélvezet*, amelynek keretébe tartoznak a kaszinók» klubok, színházak, hangversenyeik, népmulatságok, vadászatok, múzeumok, képtárak, kiállítások stb., mindmegannyi alkalmát teremt meg az érzelmek és eszmék át-

sugárzásának s különösen a művészet valóságos összekapcsolója az azonos (kultúrmívón állóknak, mert a nézeteik és érdekek válszfallakat emelhetnek az emberek közé, de a művészet remekei, minthogy közös ideáitokat szimbolizálnak, ugyanarra a szintre hozzák a hasonló érzésüket.

III. RÉSZ.

A társadalom alapintézményei.

29. §. A család és a házasság.

A család, melyen tágabb értelemben a vérségi kapcsolattal egymáshoz fűzött, szűkebb értelemben a közeli vérrokonságban levő s együttélésre utal egyének csoportja értendő: egyike a legjelentősebb társadalom-alkotó s a társadalom fejlődését befolyásoló tényezőknek. Feladatköre és szociológiai hatása ugyan neon minden korban egyenlő, mindazonáltal mint *fajfentartó szervezet*, mint a társias együttléteket szorosabbá fűző *etikai kapcsolat* és mint *gazdasági tényező* mindenkori elsörendü szerepet töltött be a társadalom fejlődéstörténetében.

Fajfentartó hivatása a családnak kétségen kívüli. A feltételezett, de be nem bizonyított teljes férfi- és nőközösség (*promiszkuitás*), vagy az újabban bizonyos oldalról olyannyira magasztalt *szabad szerelem* nemcsak erkölcsi alapjait rombolná le minden társadalmi életnek, hanem – mint tekintélyes részről bizonyítást nyert – biológiai nézőszögből is kárhozatos, mert az emberi faj elkorososodását vonná maga után (*Müller-Lyer*).

Etikai jelentősége sem lehet vitás a családnak, mely e vonatkozásában valóságos alapvető intézménye minden társadalomnak. Mint a szeretet, vonzalom s általában a *legnemesebb érzületek középpontja* melegséget sugároz tagjai fellé, kiket ennekfolytán erkölcsi kapcsolattal fűz egybe; mint a *vallásos élet élesztője* s a hagyományok leghivatottabb őrzője és átszarmaztatója, a morál világába emeli az embert; mint a *gyermekek első nevelését nyújtó* és más alakulatokkal (pl. *Fourier* falanszterével) nem pótolható *szervezet* a legtökéletesebb biztosítója a szellem-erkölcsi előfejlődésnek. „Erst wenn die natürliche Erzeugung des Menschen durch künstliche ersetzt sein wird, wird auch die Familienerziehung durch künstliche Ersatz entbehrlich gemacht werden” (*Paulsen*).

Gazdasági vonatkozásában ugyanazon szerepet tölt be (kezdetlegesebb korban a családhoz tartozóknak úgyszólván minden (szükségeitől a család, mint gazdasági egység gondoskodik; ezt a stádiumot *Robertus oikoi* gazdaságik nevezi, — utóbb a gazdasági működésieknek csak kisebb részét végzi), mindazonáltal az a jelentősége mindig megmarad, hogy a családtagok tevékenységét egyesíti.

A család *eredetének* és fejlődéstörténetének kérdése igen vitális.

Szemben a theologiai alapon nyugvó azzal a *nézettel*, mely az emberiséget az *ősempártól* származtatja s a mely tudományos alakban is azt vitatja, hogy minden társulás kezdete s forrása a család, *Bachofen*, majd *Morgan*, *Giraud Teuton*, *Mac Lennwi* a családot magasabb rendű evolucionális formációnak tekintik, amelyet szerintük a nemi életnek teljes szabadsága és rendszertelensége előzött meg. E nézet szerint az eredeti társias forma a *horda*, melyben teljes férfi- és nőközösség uralkodott s a melyben a nemi érintkezés semminemű korláttal megszorítva nem volt (ez ősi állapotot *Bachofen: hetérizmusnak*, *Morgan: promiszkuitásnak* nevezi; így még *Tylor*, *Lubbock*, *Bastian*, *Lippert*, nálunk *Beöthy Leo*, ki számos ténnyel véli bizonyítottnak, hogy: „az emberi nem nők közösségében élt őskorában”, s hogy: „ennek a házasság, a patriarcha család vetett véget”, továbbá *Tegze*). E nézet támogatói felhozzák: 1. hogy történeti és etnológiai adalékok szerint egyes elmaradt vad népeknél a kötetlen nemi élet divott s van szokásban ma is; 2. hogy egyes primitív népek körében még jelenleg is fennállanak oly szokások (rudimentumok, „survivals”, mint a *ius primae noctis*, a prostitúciónak vallásos nevei, a nők kicserélésének szokása, a házasságkötéseknél kezdetben gyakorlatban volt teljes formátlansága s a felbontás gyakori s gyorsan végbemenő módja stb.), melyek az eredeti promiszkuitásra engednek következtetni, 3. hogy a szeméremérzet egyes népek körében teljesen hiányzik (pl. Tahitiban a leányok nyilvánosan adják oda magukat, — a lapoknál a leány ha már szült, könnyebben kap férjet, mint ha érintetlen; *Tegze*) s több helyütt nincs kifejezés a házasságra, viszont a férjes és a hajadon nő nyelvi megjelölése azonos; végül 4. hogy a nőági leszármazási rend (matriarchátus) mindenütt általában el volt terjedve, amiből annyi mindenestre kétségtelen, hogy a férfi, az apa nem kapcsolódott szorosabban a nőhöz-, az-enyébb; és — tehát — mások mellett — legiolebb- időnkénti látogatója néjének.

E bizonyítékokkal szemben *Spencer*, majd *katonásén Westermarck*, *Starcke*, *Grosse*, oly cáfoló argumentumokat sorakoztatnak fel, melyek — nézetem szerint — teljesen megdöntik a promiszkuitás teóriáját. A főbb ellenérvek: 1. hogy a felhozott históriai és néprajzi adalékok szerfelett ingadozók és ellentmondók, melyekre elmélet tehát nem építhető; e határozatlan s éppenséggel sem megbízható források csak a nemi élet nagyfokú lazaságát igazolják, a család teljes hiányára azonban nem engednek következtetést; 2. hogy a felhozott szokások egyszerű hatalmi tények vagy- tiszteletjelek, melyek visszakövetkeztetésre — legalább is megbízható — alapot nem nyúj-

tanak; 3. hogy a szeméreméret hiánya a család léte ellen annál ksvébbé hozható fel, mert az inkább klimatikus okokra vezethető vissza; 4. hogy a matriarchátus széles körű elterjedettsége ellenkezőleg ép a család mindenkori s mindenütt való létezése mellett bizonyít. E cáfoló argumentumok mellett döntő erejű az a bizonyíték, mely szerint a *vérfertőzéstől való tartózkodás általános érvényű* (aminek magyarázata *Westermarck* szerint az a körülmény, hogy a tartósan együttélők között a nemi inger csökken, — *Tylor* szerint annak a felismerése, hogy a vérrokonok ivadékai csenevészek, — *Spencer* szerint az idegen törzsbeli nők utáni vágy, mely nonablásra vezet s a saját törzsbeli nő iránt ellenszenve hangol), végül az a tény, hogy már az emlős állatoknál is s még inkább az embernél a *féltékenység* oly elemi erővel lép fel, mely feltétlenül szorosabb kapcsolatot hoz létre férfiak és nők között s az idegen férfiak távoltartásával megteremti az alapját a — kezdetben tán lazább jellegű s durva formájú, de utóbb erkölcsileg mind tisztultabbá, gazdaságilag mind szilárdabbá fejlődő családnak.

Részemről bár nem tartom kizártnak, hogy egyes kulturális nézőszögből igen alacsony színvonalon álló népek körében átmenetileg a pramiszcuitás volt, illetőleg van szokásban, mindazonáltal úgy vélem, hogy a niemi életnek e módja általánossá nem válhatott, mert mielőtt ilyené alakulhatott volna: az illető horda ivadékainak oly fiziológiai és erkölcsi elkorcsosodását idézte elő, mely magának a hordának elpusztulását vagy más — magasabb rendű — társadalom részéről való felszívódását vonta maga után. A maga létét s fejlődését biztosítaná törekvő legrimitívabb társadalom saját, és tehát az *összesség érdekében* kétségtelenül már kezdettől fogva kisebb-nagyobb féket s fegyelmező erőt alkalmazott a nemi élet körében az egyénekkal szemben (ilyen volt a törzsön belüli nemi érintkezés tilaailma, az u. n. *exogamia*, melynek megszegése nem egy helyütt halállal büntettetett: *Ward*), amely — ha talán eredetileg nem is tartós, de mindenesetre valamelyes időre szóló — kapcsolatot teremtett az anya és gyermekei, majd a nemző férfi és nő, végül az apa, anya és ezek gyermekei között annál is inkább, mert terimészettörténetileg igazolt tény, hogy az izolált egyén sohasem minősül egésznek, amennyiben a típus mindig az egymást testileg s szellem-erkölcsileg kiegészítő és némileg különböző egyének összetevődésében nyilatkozik meg (*Paulsen*) s így nyilvánvaló, hogy a társadalom fejlődéstörténetében határozott törekvés ismerhető fel az ily egységnek minél tökéletesebb megvalósítása iránt. E törekvés számos klimatikus, gazdasági s egyéb tényezők hatása alatt különböző egységi formáknak adott létet; megtörténhetett, hogy egyik népnél bizonyos alakulat hosszabb ideig volt fölter-

jedve, – előfordulhatott, a haladottabb formára való hirtelen áttérés, – aminthogy nem volt kizárva a visszafejlődés lehetősége sem; de amely időre történeti emlékeink visszanyúlnak valamiféle családias jellegű kapcsolat mindig volt a társadalomban élő emberek között. A családi életnek köszönhető az is, hogy az embernek történelme van, (*Paulsen*: „der Mensch lebt ein geschichtliches Leben, weil und soweit er ein familienhaftes Lebein lebt”), – mert a történetiség ép a családon keresztül nyilatkozik meg, mint amely őrzője s továbbszámlázta tó ja a múlt emlékeinek.

A családias együttélésnek legősibb formája a nő körül alakul ki. Maga a nemi érintkezés csak múltó kapcsolatot létesített a férfi és nő között. A férfi – ha együtt is marad rövidebb-hosszabb ideig a nővel, kevésbé vesz részt a család terheinek könnyítésében, de nem is gyakorol hatalmat a család tagjai s különösen a gyermekek felett, mert apai mivolta kétséges. Egy-egy hordán belül a férfiak többnyire külön csoportot alkotnak, amely mellett ismét külön csoportokként jelentkeznek az anya mint középpont körül kialakuló eredeti családias egységek, amelyhez tartoznak egyfelől a fiúk a nemi érettség koráig, másfelől a leányok és pedig rendszerint még akkor is, amikor anyává lesznek. Ez az u. n. *matriarchalis család*, mely tehát tisztán a női ágon számítja a rokonságot s anyajogon alapul. A matriarchalis család általában *exogám* jellegű, azaz kapcsolatos a nemzet-ségen belüli nemi érintkezésnek tilalmával.

Átmeneti alakként tűnik fel a fejlődés további folyamán a *csoportházasság*, melyet *Morgan*: *punalua családnak* ne,vez. Lényege, hogy két család leszármazól lépnek egymással összeköttetésbe olykép, hogy az egyik anya fiai összeházasodnak a másik anya leányaival, tehát egy csoport fivér egy csoport nővérrrel, minekfolytán mindenik asszony az összes férfiak felesége, s mindenik férfi az összes asszonyok férje (ez a rendszer több népnél előfordult; legtisztábban a Hawai szigeteken fejlődött ki s ma is meg van az indiai todáknál). A csoportházasságnak *másik alakulata*, mely a promiszkuitáshoz igen közel áll, úgy jött létre, hogy a törzs férfiai a iközéjük hozott idegen nőt közös birtoknak tekintették és illetőleg a szegődött férj a törzs nő tagjainak közös birtokaként szerepel (ily formációkkal találkozzunk az indus tottiaroknál, az ausztráliai néger törzsek nagy részénél s az északnyugati indianusoknál). A *punalua*

családból könnyen kialakulhatott úgy a *poliandria* (többférjűség), ha a több nővér közül csak egy maradt életben, mint a *poligamia* (többnőjűség), midőn az egyik családnak csak egy fia volt.

A további fejlődési fok a *patriarchális család*, melyben már az apa a központ és a hatalom gyakorlója; a rokonság is a férfi, illetve apai ágon számított. A matriarchális és csoportházasságból a patriarchális család kialakulása *Schürtz* szerint úgy történt, hogy az ősi társas egységeken belül létrejött első külön csoportosulások (u. n. ivadékrendek: *Altersklassen* és férfiszövetséget: *Männerbünde*) kiemelkedő egyénei magánvagyonra tévén szert, hatalomhoz jutnak és mint első állandó főnökök vagyonukat és hatalmukat nemcsak megtartani, de rabnőjüktől származó biztos férfiági leszármazottjuk részére biztosítani is törekedtek, mit azáltal értek el, hogy az eddigi anyai rendet az apaággal cserélték fel. Az apaság bizonyítására szolgált az u. n. *couvade intézménye*.

Couvade az az eljárás, midőn a gyermekszületés után nem a nő, hanem a magát apának vélt férfi fekszik a gyermekágyba. Ennek az eljárásnak, mely igen sok népnél szokásban volt és többhelyütt ma is dívik, némelyek szerint az a magyarázata, hogy az apa így véli átszármasztani erejét, egészségét és hatalmát az újszülöttre (*Tylor, Westermarck*); mások szerint az atya imígyen visszavonulással, bójtval az istenek ajándékát igyekszik megköszönni (*Achelis, Lippert, Lafitau*); többen azzal magyarázzák a *couvade*-ot, hogy az apa – addig míg a nő a szülés után munkaképtelen – tétlenségre kényszeríti magát, miáltal nem adván az anyának sem dolgot, azt kíméli (*Hellwald, Max Müller*); nézetem szerint ennek az intézménynek merőben az atyai hatalom megszerzése a célja; a férfi, ki feltétlen úr akart lenni a családban, gyermekeit csakúgy vehette tulajdonba, amint a jogot megelőzőleg az anya szerezte; az anya a gyermekágy babonás cerimóniáival biztosította magának gyermekeit, közelfekvő volt tehát, hogy az atya ezt a gyermekágy fikciójával eszközölje. A *couvade* tehát tulajdonképpen az a híd, mely a matriarchatusból a patriarchatusba átvetett („The *couvade* was the first step toward fatherright and the patriarchate”: *Ward*, így még *Lublock, Bastion*).

A patriarchális családban tehát a férfi szerepe jut túlsúlyra, ki immár elsősorban mint a hatalom birtokosa szerepel és nem mint nemző. Hatalma kiterjed a – többnyire rablott vagy vásárolt – nőre, és a gyermekekre, minélfogva a család ez időtől inkább szolgálati viszonyt jelent (erre látszik utalni a *famulus*: szolga szóból eredő *familia* kifejezés, amelynek további gyöke állítólag a *fames*: éhség, mely szintén az élelemtől való függőségre mutat; a magyar *család* és *cseléd* szavak rokonsága, a

férjnek *uram* szóval illetése szintén hasonló eredetre enged következtetést). A patriarchális család eredetileg tehát alávetést céloz („in its origin it was simply an institution for the more complete subjugation and enslavement of women and children”: *Ward*). A rablott vagy vásárolt nőre s ezektől származott gyermekekre alkalmazott patriarchális rendszer természetesen a törzs köréből nőül vett asszonyokra s ezek gyermekeire is kiterjesztetett (*Gumplowicz*).

A patriarchális család ilyenétől kialakulása mellett szól az a (körülmény, hogy a harcos törzseknél inkább az atyai-ági rend terjed el, míg a békés népcsoportok megmaradtak az anyai-ági családoknál, továbbá, hogy ugyanazon nép előkelő rétegeiben a patriarchátus, a nagy tömegben pedig a matriarchatus dívik.

Míg a matriarchális család többnyire poliandrikus, a csoportházasság majd poliandrikus, majd poligamikus, addig a patriarchális család rendes formája eleinte a poligamia, utóbb a monogám-monandrikus (egynejű-egyférjű) forma.

Kezdetleges fejlődtségi fokon álló népek körében túlnyomó volt a *poliandrikus* család, aminek okai, hogy: 1. primitív népeknél mindig több a finemű, mint a nőnemű egyén (több fiúgyermek születik, a gyermekpusztítás szokásával inkább a leánygyermekeseknek áldozatul: *Müller-Lyer*), 2. hogy a család védelme mindenesetre jobban van biztosítva, ha több férfi erő áll rendelkezésre, 3. többhelyütt a szegénység vonja maga után a többférjűséget, amennyiben csak többen tudnak egy nőt eltartani (a poliandriának egyébként két alakja van: a *nairi*, mely durvább, mert ennél a férjek nincsenek rokonságban s a *tibeti*, mely már finomultabb, lévén ennél a férjek fivérek).

A *poligamia* többnyire harcias, nomád, hódító népeknél honosodott meg (a sémi népek úgyszólván kivétel nélkül többnejűségben élnek; az izlám kívánatosnak tartja a poligámiát, Kínában, Japánban általános). A poligamia egyébként csak ott tud meghonosodni, ahol a férj jómódú s nagyobb háztartást képes fenntartani. Többnyire akkor alakul ki, amidőn megerősödik az a felfogás, hogy a nő egyéni tulajdonná válhatik s a férfiak száma a folytonos harcok következtében szemben a nőkével erősen megfogyatkozik. A többnejűség szintén különböző árnyalatokban jelentkezik (az afrikai négeknél minden nőnek külön háztartása van, másutt – s a továbbfejlődés során a poligamia rendszerint ezt az alakot veszi fel – a több nő közül kiválik egy s ez a főasszony, míg a többi mint melléknő az ágyas és cseléd szerepét tölti be; ily alakulatokkal találkozunk a keletázsiai népek körében, különösen a mongoloknál és kínaiaknál; – az izlám a háremrendszert honosítja meg).

A *monogám-monandrikus* forma csak javult társadalmi viszonyok s rendes állapotok mellett alakulhatott ki s ha azzal alacsonyabb kultúrájú népeknél (így a veddáknaál Ceylonban, a busmanoknál, továbbá néhány indiai törzsnél) találkozunk is, ennek az a magyarázata, hogy ott a nő mű-

veltsége legtöbbször nagyobb vagy legalább is ugyanolyan, mint a férfiaké s munkája általános megbecsülésben részesül. A monogámiaira való áttérés egyébként rendszerint gazdasági és kulturális okokra vezethető vissza; a magántulajdon megerősödése s az örökjog intenzív kiképződése mindenesetre kedvezőbb talajba talál ott, ahol nincs különböző nőktől származó gyermek; – az egy férfinak egy nővel való élethossziglani egyesülése nyilván bensőségeesebb s eszményibb viszonyt létesít a házasságok között, mint a kiélezetten erotikus alapokon nyugvó poligamia. A monogamia is sok átalakuláson ment keresztül (pl. az ó-görögöknél a feleség még erősen el van nyomva, mindenkitől el van zárva s többnyire az u. n. ginécijába internálva él, viszont a férjnek meg van engedve a heterák látogatása; Rómában a nő férje hatalma: manusa alatt áll s még mindig erősen alárendelt szerepet tölt be). Legtisztultabb formáját a keresztény tanítások folytán éri el; az „evangélium törvénye megtöri a házi önkényuralmat s helyreállítja a család egységét, ennek minden tagját kölcsönös kötelességek láncába fűzvé; fölemeli s megnevesíti a házasságot, égi eredetűre vezetvén azt vissza s oly benső és szent egyesülést csinál abból, melyet csak Isten szakíthat szét” (Gide).

A nő megszerzésének és tehát a *házasságkötésnek módjai* igen különbözők. Az őseredeti formák a rablás, vásárlás s a nőért teljesített szolgálat, – utóbb mind nagyobb szerepet játszanak a különböző vallási cerimóniák, míg végül a házasságkötés a felek kölcsönös megegyezésével történik.

A *nőrablás* a primitív népeknél általában el volt terjedve s rendes módja a nő megszerzésének. Tárgya mindig idegen hordabeli nő (*Gumpłowicz*), aki az őt elrabló férfi tulajdonává lesz. A rablásos házasság, mely a férfinem felsőbbrendű voltát domborítja ki s annak emancipációját eredményezi („war doch damit die Emanzipation der Männer in der primitiven Horde begründet”: *Gumpłowicz*), különösen a patriarchális család korában volt általános, maradványos szokásai, a fiatal asszony áttemelése a nászház küszöbén, az esküvőt megelőző jajveszélés, a nászutazás (the „wedding tour” is a survival of the marriage flight”: *Ward*), a menyasszonyi fátyol (mely nem egyéb, mint a rablásnál szükséges arceltakarás maradványa: *Leopold*).

A nő megszerzésének másik – mindenesetre kevésbé veszélyes módja – a *vásárlás*. E szokás kifejlődése arra az időre esik, amidőn kicserélhető éoiékek keletkeznek s a nő munkaképességét felismerik. Az elígérés, eljegyzés rendszerint igen korán megtörténik (így az asanti törzsnél már 12 éves korukban eladók a leányok). A nővásárlás divott Polinéziában, Új-Zélandban, egyes ázsiai népeknél; a zsidóknál, görögöknél, sőt még a középkorban is (így a szász tükör 300 sillingben szabja meg a nő árát). A vő-(vövő)-legény, eladó lány kifejezések mind a régi szokásra utalnak.

A *szolgálati házasság*, melynek lényege, hogy a férfi, ha nincs megfelelő csereértéke, a nő vételárát leszolgálja különösen a északamerikai indiánusoknál volt elterjedve. A férfi némelykor teljesen a leány szüleinek szolgálatába állott, – máskor csak keresetének egy részét adta át (*Tege*).

A házasságkötésbe valószínűleg már az ősidóktól fogva több-kevesebb *szakrális elem* vegyült s amint egyéb jelentős életeseményeket, úgy a család-alapítást is bizonyos ünnepléssel és szertartásokkal kötik össze. Ilyenek a házassági lakoma, a tánc, az istenek segítségül hívása s véleményének kikérése, amely utóbbi mozzanat mind nagyobb szerepet juttat a papoknak a házasságkötés körül (így már a régi mexikóiaknál, a hinduknál, egyiptómiaiaknál, zsidóknál s a régi görögöknél; a római *confarreatio* eredete is igen ősi időkre nyúlik vissza. A pap közreműködésének egyik célja rendszerint a nő alávetésének biztosítása.

A kereszténység már öntudatosan domborítja ki a házasság vallásos jellegét, amidőn azt, mint a felek egyező akaratkijelentésével létrejött viszonyt *szentségnek* minősíti. *Luther* e felfogást ugyan megdönteni igyekszik, de siker nélkül, mert még a protestáns országokban is lényeges része marad az egyházi áldás a házasságkötésnek. Az 1791-iki francia alkotmány az első, mely a házasságot merőben polgári szerződésnek minősíti; ez időtől fogva több európai állam törvénybe iktatta a polgári házasságot, mégis többnyire anélkül, hogy annak vallásos jellegét érintette volna.

A házasság *tartama* kezdetleges társadalmi viszonyok között igen rövid; a férfi és nő együttélése többnyire csak a *nemi vonzódás* (natural love; *Ward*) élénkségének idejéig tart. Utóbb – különösen a nővásárlás szokásának elterjedése után – már ritkább a szétválás, mert ez a vételár visszatérítését s a gyermekek elvesztését vonja maga után. Tartósabb viszonyra lesz a házasság főleg attól az időtől fogva, amidőn az egyszerű nemi vonzódás u. n. *regényes szerelemmé* (romantic love: *Ward*) alakul át, ami a nő kiemeilkedésével jár s odavezet, hogy immár a nő is mint válogató fél szerepel. Végre a monogam házasság – főleg azon erkölcsi kapocsnál fogva, mely a férj és feleség között a keresztény befolyás alatt fokozatosan erősödik – az egész életre szóló összeköttetésként jelentkezik, amelynek e jellegét erősen alátámasztja az u. n. *házastársi szerelem* (conjugal love: *Ward*). – Általában megállapítható *Spencerrel*, hogy a *házasság tartama a civilizáció fokával növekvő irányt mutat*.

A család és házasság fejlődéstörténetének e vázlatosan közölt adalékaiból kétségtelen tényként állapítható meg, hogy a társadalomnak ez alapintézményei fokról-fokra tökéletesbülnek s mind jobban betöltik eredeti hivatásukat. Ha időnként mutatkoznak is visszaesések, ennek oka többnyire az anyagiasságnak s érzékiségnek előretörése s ezzel kapcsolatban a társadalomnak átmeneti kulturális és erkölcsi lezüllése, melyet ismét tisztultabb felfogás vált fel s oly haladottabb kor követ, amelyben az ember a nemi szenvedély fölött mindinkább úrrá lesz s a családot

és házasságot magasabb erkölcsi és szociális célok nemes eszközévé idealizálja („sexual passion, guided and subordinated by idealism, becomes a servant and not a master”: *Dealey*).

30. §. A tulajdon.

A tulajdon, melyen valamely dolog feletti jogi uralom értendő, annak ellenére, hogy a vágy valamit sajátunkká tenni, mélyen bentrejlik nemcsak az emberi, de az állati természetben is (*Spencer*; a tulajdon alapeszméjével már a gyermekek első szavaiban s néhány értelmesebb állatnál is találkozunk, *Espinás*) az ős társadalmak korában éppoly ismeretlen volt, mint a birtok. A tulajdon ugyanis bizonyos fokú jogi rendezettséget, a birtok pedig olynemű szükségállapotot tételez fel, amely egyes javaknak a jövőre szóló felhalmozását s ezek felett tényleges hatalomnak gyakorlását követeli. Ám az őskorban a jogi rendezettségnek az a foka, mely a tulajdonhoz szükségeltetik, nem volt még kifejlődve (*Ward*), a birtok feltételeként szereplő szükségállapot – legalább is a tropikus égöv alatt élt primitív népek körében – még egyáltalában hiányzott. Ily népnél (ausztráliai népek, tűzföldiek, busmannok) az égalji kedvező körülmények közepette a természet minden, szükségest oly bőségben bocsátott a kevés igényű ősember rendelkezésére, hogy nem kellett a holnapra gondodva, javakat hatalmába vennie; de nem is volt lehetséges a birtokbavétel és illetőleg az ezt kiegészítő megőrzés, mert nem volt sem lakása, sem oly helyisége, amelyben a javakat felhalmozhatta volna (*L. Stein*). Az ősember – éppúgy mint a legtöbb állat – a magához vett vagy zsákmányolt élelmiszert azonnal elfogyasztja; mást meg nem igényelvén, tényleges hatalmát egyéb tárgyaikra nem is terjeszti ki.

A birtokol, mely a tulajdonnak úgy logikai, mint történelmi előzménye: a *szükség* teremtette meg. Midőn az eddig tropikus égöv alatt élt emberek a kedvező természeti körülmények közepette mindjobban elszaporodtak s ugyanakkor a táplálék már nem volt elegendő, amidőn ennekfolytán egyes törzsek északibb régiók felé voltak kénytelenek vándorolni, ahol már a javaknak felhalmozása nélkülözhetetlenné lesz: szükségképen kialakul a hatalomba vételnek, a felhalmozott javak őrzésének, másokkal szemben való megvédelmezésének eredménye, azaz: a *birtok*.

A tulajdon még sokkal későbbi fejlemény. Régi problémája a tudományos gondolkodásnak a tulajdon *eredetének* kérdése, mely lényegileg két

részre oszlik; az egyik kérdés: min nyugszik a személynek valamely dologra vonatkozó kizárólagos igénye, – a másik: mily okból és alapon védi meg a közösség jogi eszközökkel az egyénnek e kizárólagosság jellegével bíró igényét?

Az első kérdésre különböző elméletek igyekeznek feleletet adni, így: 1. a *természetes tulajdonelmélet* szerint a tulajdon ősjog, melyet az embernek emberi és szabad természete követel (*Fichte, Stahl*); 2. a *foglalás teóriája* a tulajdon a dolog első hatalomba vevőjétől, illetve ennek örökösétől származtatja (*Dargun*); 3. a *munka elmélet* azt tanítja, hogy minden tulajdon a dologra fordított munkából ered (*Locke*); 4. a *szerződési elmélet* ősmegegyezésre vezeti vissza ez intézményt (*Grotius, Pufendorf, Kant*); végül 5. a *legális-teória* a törvényre, illetőleg a pozitív jogra alapítja a tulajdon (*Hobbes, Montesquieu*).

A tulajdon eredetének kérdését illetően *Gumpłowicz* nyomán úgy vélem, hogy már fogalmilag különtartandó az ingók és ingatlanok feletti tulajdon. Mert amennyire helyt foghat az ingóikra, illetve az ingatlanok gyümölcseire vonatkozó tulajdonnak a *munkából* való *levezetése*, oly kevésbé illik ez az elmélet a telek feletti tulajdonra, mintahogy ennek a tulajdonnak a tárgya nem emberi munka eredménye; a fegyvernek, ékszernek s egyéb ingóságoknak az ember az előállítója s ez alapon másokat kizáró ura, ám a teleknek, melynek létrejöttéhez munkájával nem járul hozzá, csak használója. De nem magyarázható meg azonos módon a foglалás teóriájával sem a tulajdonnak e két reme, mert míg az ingó dolog a foglалás, birtokbavétel útján a legszorosabb kapcsolatba jut az egyénnel, melynek mintegy kiegészítő része lesz (a tárgyakat – így a karperecet, orrgyűrűt, fegyvert – annyira összeforrottnak minősítik az ősember egyéniségével, hogy még a sírba is vele adják), addig az ingatlanoknál a tulajdon sohasem öltheti magára ily fizikai tény jellegét. Ha a szó járás át is viszi az ingók feletti tulajdon megalapító tényeket az ingatlanokra, azt csak képleges értelemben teszi. Az ingatlan foglалása, birtokba *vétele*: mindezek csupán metaforák, jogászai fikcióik. Az ingatlan csak egyféle vonatkozásban állhat az emberrel s ez a használat és pedig a sok ember részéről eszközölt közös használat. Amint tehát *az ingóságokra a közös tulajdon természetétől fogva lehetetlen, azonképen viszont a telekre ellenkezőleg az együttes használatban álló közös tulajdon az eredeti s legtermészetesebb társadalmi fejlemény.*

Az ingóságok közül a tulajdon legtelőbb a feles mennyiségben levő *fogyasztási javakra* s a cserére alkalmas egyéb dolgokra, így különösen az *ékszerekre* fejlődött ki; de e dolgoknak tulaj-

donul bírása is csak ajkkor következhetett be, amikor azt már nem az erőszak, hanem a jog (az egyik oldalon koncesszió, a másikon rezignáció) védte („when a man . . . can be secured in its possession without having to fight for it, or conceal it, it becomes property”: *Ward*). Nagyobb gazdasági jelentőséget a magántulajdon az állattenyésztés elterjedésével s az *állattulajdon* kifejlődésével nyer, inért ez csakhamar oly vagyonskülönbségre vezet, ami egyszersmind a nagyobb állatállománnyal bírók *részén* a hatalom fokozódásával jár, E kezdetleges tulajdon, mely eredetileg különböző vágyak kielégítésére szolgáló *eszköz* volt (innen magyarázható, hogy rabszolgákra s nőkre is kiterjedt), midőn így egyszersmind a hatalomnak is megvetette alapját, hovatovább *céllá* lett s a javak halmozására, vagyongyűjtésre vezetett anynyival is inkább, mert ezzel a vagyontalanok feletti uralkodást biztosította, A vagyontalan ugyanis, ha meg akart élni s legalább bizonyos javak hasznához akart jutni, ezt csak a vagyonosok javára teljesítendő megfelelő szolgáltatások ellenében remélhette, amiért is szolgáltatának felajánlásával magát a vagyonosnak alávetette, aki viszont felette kényszerítő erőt, hatalmat gyakorolt. A tulajdonnak illetén kifejlődése nyomán éles fölé és alárendeltség jön létre, mellyel viszont együtt jár a parancsoló s rendszerint követett szabály, azaz a jog s az ennek érvényét biztosító állam, úgy, hogy elmondható *Ward*-dal, hogy a tulajdon erős átalakító hatást vált ki a társadalomban, melynek egyik leg-hatalmasabb motora („the most powerful of all the motor forces of society”).

Az ingatlan és itt a földterület tekintetében hosszú időközön keresztül a közös tulajdon, helyesebben a közös használat volt a szabály. Amíg és illetőleg ahol a *nomád élet* típusa volt az uralkodó, amikor is e legprimitívebb viszonyok között élő embercsoportok merőben gyűjtögetéssel (v. ö. fent 69. l.) *szerezték* meg a létfenntáshoz szükséges élelmiszereket, addig azt a földdarabot, amelyen éppen tartózkodtak, a horda egyik tagja sem kívánta kizárólagosan igénybe venni, hanem azt valamennyien közösen használták; a magánföldtulajdon intézményére tehát nemcsak szükség nem volt, sőt az egyenesen akadályozta volna a gyűjtögetés szabad tevékenységét. Hasonló körülmény gátolta a földre vonatkozó magántulajdon kifejlődését a *vadászattal*, *halászattal*, sőt *pásztorokodással* foglalkozó népeknél is, mert e foglalkozások eredményessége egyenesen attól van feltételezve, hogy

minden, megszorítás nélkül oly földterület, illetve víz legyen igénybe vehető, ahol vad, illetőleg hal akad, vagy ahol jó legelő áll rendelkezésre; ha a törzs tagjai csak 3gy-egy darabka földhöz lettek kötve, nem tudtak volna megélni; ily körülmények között a földre egyéni igény nem keletkezhetett, sőt ellenkezőleg: a közös használat maradt továbbra is a szabály.

A *földművelésre* történt áttérés 4sem váltotta ki még sokáig a magántulajdont, aminek oka: a) a *vándorföldművelés*, amelyre az vezet, hogy fejlettebb művelési módok hiányában, a föld csakhamar kimerül, értéktelenné válik, minélfogva a törzs néhány aratás után jobb föld után néz s így az eddig használt területekre egyéni igény nem mutatható ki s ha halvány körvonalakban ki is alakul, a föld elvadulásával ismét visszaesik a közösségre (*Spencer*), b) a letelepedés esetén is hosszú időközön keresztül szokásban levő és maradó *közös művelés*, amit főleg a szükségletkielégítésnél ezidőben még nélkülözhetetlen együttes eljárás szüksége követel (a törzs feje vezet és osztja ki a munkát s részelteti az egyeseket a föld hozadékában); c) a *hagyományos szokás*, mely akkor is a közös tulajdon és használat fentartását erősíti, amikor a közösséget eddigelé megokoló körülmények már nem forognak fenn.

Amily mértékben terjed azonban az intenzívebb művelés, az erdőirtás, a földterület eddig nem használható részeinek feltörése, oly fokban vesztí a földre vonatkozó tulajdon eddigi közös jellegét. A föld maga még mindig az összességé, a törzsé vagy nemzetségé, a *használat azonban mindinkább egyénivé lesz* (eleinte egyes családoké, később egyéneké), de nem korlátlanul és függetlenül, hanem bizonyos *művelési kényszerrel megszorítottan* (vetésforgó megállapítása, a természetű növények meghatározása formájában.)

A földnek magántulajdonba való átmenetelét különösen három tényező idézte elő és ugyan a háború, a megegyezés és a pénzgazdaság kifejlődése, a) A *háború* annyiban, amennyiben ez a győző javára a leigázottak munkaerejét biztosítja, mikor is a föld hasznai – jöllehet azokat az alávettettek állítják elő – *kizárólag* a győzöt illetik, ki illetéknéppen a föld falett is korlátlan és kizárólagos hatalmat *szerez* (*Gumplowicz*); így a törzsfő, vagy uralkodó lesz az egész államterület tulajdona, amelynek azonban többnyire csak egy részét foglalja le saját, illetve udvarának használatára; a további részeken egyes – a

háborúban érdemeket szerzett – kimagasló egyének (főnemesek, katonaság), illetve a különleges családokat szolgáló egyház tulajdona fejlődik ki (Peru, Mexiko, a régi Egyiptom). *b)* Többhelyütt a *megegyezés* alakítja át a közös tulajdont magántulajdonná olyatánképen, hogy az eddig együttesen művelt közös földtulajdon izolált művelésre adatik ki; az ily egyéni kiosztás eleinte gyakran ismétlődik (így a régi görögök több államában s napjainkban némely svájci allmendben), de utóbb – mert ez az egyesekre káros és a folytonos új elhelyezkedésből eredőleg alkalmatlan is – mind ritkább lesz, majd egészen feledésbe megy s így az egyes földrészek (eleinte csak a lakóhelyül szolgáló terület: a Hof, sala, terra salica a germánoknál, utóbb a szántóföld is) végire magántulajdonná válnak. *c)* A *pénzgazdaság* kifejlődésével, amikor is úgy az összes vagyontárgyak értékének mérése, mint a csere a tulajdont szimbolizáló és reprezentáló pénz útján történik, s amidőn már a földterületnek elhatárolható és mérhető részei is pénz ellenében kerülnek forgalomba: a kizárólagos magántulajdon a telekre is kiterjed s a pénzen szerzett ingatlan éppúgy magántulajdonná lesz, mint az ugyanily módon szerzhető ingó dolog.

Az ingó és ingatlan dolgok feletti tulajdon között eredetileg mutatkozó különbség a *pénz szerepének általánossá válásával* egyébként mindjobban elhalványul, végre egészen eltűnik, mert ez időtől fogva a tulajdon minden neme pénzben nyer kifejezést s a vagyon utáni törekvés a pénz utáni törekvés formáját ölti fel („the pursuit of wealth was converted into the pursuit of money”: *Ward*), ami rendkívüli módon előmozdítja a materiális civilizációt, mert a pénz szeretete („the love of money”) lesz főmotor a gazdasági tevékenységnek s az ipar fejlődésének. A moralista a pénzt minden baj gyökerének minősíti, a szociológus ellenben abban látja kiindulását mmdama jónak, ami a materiális civilizáció terén létrejött („to the sociologist, studying the causes of social development, it is the root of all the good there is in material civilization”: *Ward*).

A tulajdon fejlődéstörténetének során három szociológiai tétel domborodik ki; ezek: 1. a magántulajdon egyre terjed a közös tulajdon rovására; 2. a magántulajdon mindig az ingó dolgokon kezdődik s úgy halad az ingatlan felé; 3. a tulajdon mindig azt a formát ölti fel, amely a mindenkori társadalmi szükségletnek megfelel.

31. §. A vallás.

A vallás lényegileg nem szociális, hanem individuális jelenség; az embernek állásfoglalása a végtelenhez, az örökkévalóhoz, az istenihez; tiszteletteljes meghódolás a minden végsőség fölött álló mindenhatóság előtt, amellyel az ember függőségének tudatában s átérzésében élénk összeköttetést keres, hogy attól gyengeségében segítséget és védelmet nyerjen. Közelebről a vallás az ember mindazon gondolatainak s *érzései-nek* összfogalata, amelyek az „isteni lényre” vonatkoznak, a léleknek sajátos állapota, melyet nem annyira az átgondolás, mint inkább az átélés jellemez (*Eisler*: „Die Religion will nicht bloss gedacht, sondern auch gelebt werden.”) s így vallásos az, ki a mindenek felett levő ideális hatalom vagy hatalmak létezésének hitétől áthatva, életét, cselekvőségét s egész érzelmi világát a hatalmasság által befolyásoltnak véli.

A történelem folyamán azonban sehol és sohasem, maradt meg a vallás lényegének megfelelő individuális és transzcendens formájában; mindenkoron és mindenütt mint tömegjelenség alakult ki s mint erkölcsi hatalom elsőrangú szerepet töltött be a társadalmi rend megalapozása és fentartása körül. Sőt annál fogva, mert az észre ható hittételeivel, az akaratot befolyásoló erkölcsi normáival s az érzelmi világot foglalkoztató szertartásos szabályaival az embert életviszonyainak legnagyobb részén végigkíséri: a társadalmi fejlődésnek egyik leghatalmasabb irányító tényezője. Még a legelfogultabb szemlélő sem zankózhathat el annak a ténynek megállapítása elől, hogy a vallás egyfelől az egyéni ösztönök zabolázásával, másfelől a társadalmi szempontból értékes szociális berendezések megerősítésével végtelen nagy szolgálatot tett az emberiségnek (*M. E. Mayer*).

a) Mint *hittételek összoglalatát*: minden vallást bizonyos fokú türelmetlenség (az emelkedettebb vallások a tévedővel szemben mindazonáltal szeretetet parancsolnak) és terjeszkedési tendencia jellemez. E kettős sajátosság – különösen ha a szenvedély kerekedik az ész fölé – nem ritkán erős harcokat idéz elő, ám e harcok végeredményben mindig konzerváló hatást váltanak ki s így a társadalmi intézmények szilárdságát biztosítják. A türelem korszaka némely vallásnál csak akkor állott be, amikor annak ingatag voltát maga a nép sem tagadhatta többé (*Dudek*; pl, a rómaiaknál; Cato se aiebat haruspicum non ridere, haruspicum si videat).

b) Mint *erkölcsi normáknak összessége* az egyént egész mivoltában felöleli s egyfelől az istenséghez közelebb hozza és magasabb morális színvonalra emeli, másfelől midőn alárendeltséget, engedelmisséget és önfeláldozást követel, nagyban hozzájárul a társadalomban uralkodó rend fentartásához (*Simmel, Kidd*). Ezen az alapon már a legkezdetlegesebb társadalmakban erős kapcsolat fejlődik ki a valláson alapuló erkölcsi szabályok s az ugyanezen célt szolgáló jogi normák között. A legelső jogszabályok mind vallási jellegűek, mert a jogot is az istenség szavának fogják fel; a papság lesz a jogi norma őrzője, végrehajtója s a jogsértés megtorlója.

c) Mint *szertartásos cselekmények végzésére ösztönző intézmény* végig kíséri az embert születésétől haláláig legkülönbözőbb életviszonyaiban, ezeket az istenség/gél vonatkozásba hozva, ennek majd kegyelmét s kedvezését biztosítani, majd haragját s büntetését távol tar tani igyekeznek. Innen erednek azok a nagyszámú szabályok, melyek az egyéni s társadalmi élet különféle mozzanataiba beleviszik az istentiszteletet, a kultuszt s általában a vallásos jelleget. Szakrális cselekmények közepette megy végbe az egyénnek a társadalomba való belépése, a felavatás, a házasságkötés, a halált követő eltemetés vagy elégetés, – a jelentékenyebb társadalmi tevékenységek, mint a házépítés, új település, a vadászat, a szántás-vetés, aratás, szüret, a háború, – egyes politikai funkciók, mint a koronázás, törvények szentesítése stb.; ezen a gondolatfolyamon befolyásolja a vallás a tudományt, az irodalmat és művészetet.

A vallások *eredetének* kérdése összefüggésben az istenhit keletkezésének problémájával számos elméletnek adott létet, melyek közül jelentősebbek: a) az *euhemenizmus* (az istenhit a héroszok isteniesítéséből származott; *Euhemosz*); b) a *racionalizmus* (a vallás észtermék; a mindenség ősoka ugyan az isten, ki azonban nem kormányzója a világnak s csodákat nem művel; *Deisták, Lessing, Lobeck*); c) a *nativizmus* (az istenfogalom velünk született eszme; *Helmholtz*); d) a *naturizmus* (a vallás azoknak a természeti erőknél isteniesítéséből ered, amelyekből az ember fél, vagy amelyek iránt hálás; *Epikuros, Hümé*); e) a *tekintély-elmélet* (a vallás a papok, illetve az államférfiak találmánya; *Hobbes, Bolingbroke*); f) a *pragmatizmus* (az istenfogalom annak hasznossági értékeléséből fakad).

A vallást kialakító *tényezők* tárgyában is eltérők a nézetek; ily faktoroknak tekintik a *félelmei* („primus in orbe Deus fecit timor”; *Pefronius, Hümé*), a *tudatlanságot* (*Holbach*), a *szeretetet* (*Bam, Caspari*), a *fantáziát* (*Taylor, Feuerbach*), a *kausalitás* átértését (*Schultze, Dudek*), a *fügőség* érzületét (*Schleiermacher*) stb.

A vallástörténet s vallásbölcselet, valamint az ethnologia annyit kétségtelen tényként állapít meg, hogy *vallási felfogásokkal és képzetekkel a fejlődés még oly kezdetleges fokán álló népeknél is találkozunk* (v. ö. az idevágó óriási irodalomból: *Orelli*, Allgemeine Religionsgeschichte 1910/11; *Wundt*, Völkerpsychologie 4 – 6 köt.; *Mythus* und Religion; *Tiele-Saederblom*: Kompendium der Religionsgeschichte, 1912; *Pfleiderer*: Geschichte der Religionsphilosophie, 1893; *Müller*: Ursprung und Entwicklung der Religion, 1881; *Eucken*: Hauptprobleme der Religionsphilosophie, 1912; *Cohen*: Der Begriff der Religion in System der Philosophie, 1916; *Starbuck*: The psychology of religion, 1901; *Szelényi*: Modern vallástudomány, *Dudek*: A keresztény vallás apológiája, 1893; *Czakó*: A vallás lélektana, 1916; stb.; v. ö. még *Spencer*, *Renan*, *Bossuet*, *Eleutheropulos* műveit); a vita ezidő-szerint főleg ama kérdés körül állítja szembe az ellenfeleket, vajjon a monoteizmus volt-e az emberiség ősi vallása, mely idők folyamán elfajult (*depraváció elmélete*: *Bossuet*, *Renan*, *Müller*), avagy eredetileg bizonyos – többnyire politeisztikus irányú – természetes vallások uralkodtak-e, amelyek hosszú fejlődés útján mindinkább tökéletesbültek, míg végre a monoteizmus tisztult formáihoz jutottak (*melioráció elmélete*: *Spencer*, *Tylor*, *Lippert*). A *theisztikus felfogás*, mely a kinyilatkoztatás álláspontjára helyezkedik, a Geneziszre hivatkozva azt tanítja, hogy „Isten nemcsak teremtette az embert, hanem meg is ismertette magát vele pozitív tanítás útján” (*Dudek*). *Eleutheropulos* szerint minden vallásalakulás csak formaváltozás (Formänderung des gleichen Kernes).

Részemről úgy vélem, hogy a szociológus túllépné tudományos hatáskörének kereteit, ha a vallások eredetének s ősi formájának problémájával foglalkoznék; az a kérdés éppúgy kívül esik feladatainak körén, mint az ember származásának problémája. A társadalomtudomány az embert összes társias vonatkozásaiban, tehát vallásos életében is csak attól az időtől fogva vizsgálhatja, amely időre visszanyúlva történeti emlékek állnak rendelkezésre; ezek pediglen – kiegészítve megfelelő néprajzi adatokkal – a szociológiát érdeklően azon már említett tényen kívül, hogy *nincs és nem volt nép vallás nélkül*, kétségbevonhatatlant bizonyítják ama másik tényt, hogy *egy-egy népek különböző vallási felfogásoknak hódoltak s hódolnak*. Az egyik oldalon ott találjuk a zsidók ősi monoteizmusát, a másikon a legeltérőbb u. n. természeti vallásokat s amint számos esetben átfejlődésekkel, hanyatlásokkal és előrehaladásokkal találkozunk, éppúgy nem egy esetben évezredekben keresztül szívós ragaszkodással tartja fenn egy-egy nép őseredeti vallását.

A természeti vallások nevezetesebbjei: *a)* a *fetisizmus*, melynek lényege, hogy a hívő valamely élettelen tárgyat (fétis: a portugál feiticos – holt tárgy) választ imádata tárgyául (követ, fatörzset, fegyvert, munkaeszközt stb.); a fetisimadásban még nincs általános jelleg; a fétis és imádója közti viszonyt még nem jellemzi az alávetettség s engedelmisség; a fetisizmus tehát merőben egyéni vallás; *b)* a *totemizmus*, vagyis az állatok s növények imádása már magasabb fokon álló vallás, amennyiben a *totem* nem az egyénnek, hanem a nemzetiségnek vagy a törzsnak istensége; *c)* a *földimádás*, mely a szellemet már különálló lénynek tekinti s a földet *azért* részesíti különös tiszteletben, mert a holt-test sírba' tétetik, tehát a

földben lakik, minélfogva a föld (γῆ αατήρ) – anyaföld) isteni rangra emelkedik; d) a *sámánizmus*, mely a szellemet immár egy más jelenségben (tűzben, égi testekben) élőnek véli, amelyet ez okból vallásos tiszteletben részesít (innen a tűzimádás, továbbá az égi testeket istenítő *uranizmus*); e) az *animizmus*, mely már az emberi lelket tiszteli istenként (innen az elhunytak, az ősök szellemének tisztelete, mely majd a relikviák, majd az elhaltat ábrázoló alak imádatában merül ki s ha a tisztelet tárgya merőben a képmás, bálványimádásba vezet; ilyen a kiváló férfiaknak már életükben istenként tisztelése, – idetartozik az *antropomofizmus*, midőn az embernek hatványozott alakjai – így Keletindia borzalmas bálványai, a görögök és rómaiak eszményi szépségű szobrai – szerepelnek istenként).

E kezdetleges vallások megannyian a *politeizmus* kifejlődésére vezetnek (minden természeti erő külön istenként szerepel); utóbb, midőn felismerik az erők rokonságát és tehát az isteni tulajdonságok közösségét, megindul a különböző istenségek egységesítésének folyamata; előbb a *hénóieizmus* fejlődik ki, mely ugyan több istenséget ismer még, de közülök egyet legtöbb istennek tekint (ilyen a hinduk vallása a Védák korában; ilyen Zoroaszter tana, melyben két istenség: a világosság – Ahura-Mazdu – és a sötétség – Ahrimán – istene áll egymással szemben), majd kialakul a többhelyütt – így a zsidóknál – eredettől fogva létező *monoteizmus* (Confucius, Meng-cse, Buddha vallása), mely legtisztultabban a *keresztény vallásban* jelentkezik.

A létező és létezett vallások sokfélesége ellenére kétségtelen tényként állapítható meg, hogy *társadalom vallás nélkül nem volt s nem is képzelhető*. Nemcsak azért, mert az istenhit s a vallásosság oly mélyen gyökerezik az emberi lélekben, hogy onnét sem erőszakkal, sem parlamenti határozattal ki nem űzhető, nem is, csak amnálfogva, mert a vallás u. n. szemléleti kényszerből (*L. Stein: Anschauungs zwang*) fakadó *pszichológiai bizonyosságon*, azaz éppoly alapokon nyugszik, mint az ellentmondó jelenségek hiányára tételeit felépítő természettudomány, hanem főleg azért, mert a vallás – az embert egész mivoltában átfogván – a fegyvelmezésnek leghatalmasabb eszköze s mint ilyen leginkább biztosítja a létező rend fennállását.

32. §. A normarendszer.

Bármely emberhalmaz társadalommá egyebekben kívül annálfogva lesz, mert annak anyagát tevő egyének nem kaotikus összevisszaságban, hanem megfelelő *rendet* tartva élnek egymás mellett. Amint a világmindenség milliárdnyi atomjának a bibliai „tohu-wa-bohu”, vagy az Ovidius megrajzolta „rudis indigestaque moles”, illetőleg a *Kant-Laplace* elmélete szerinti „ős-köd” állapota csak abban a pillanatban változhatott át ama

örökké csodálatraméltó kozmoszá, midőn a Mindenható akaratából abba a lend bevonult, – amint ama megszámlálhatatlan képzet és gondolat, érzet és akarat mely az ember leiki világában kialakul s felvillanik, erőre kap s gyökeret ver: az én pszichikai egységébe csupán akkor olvadhat fel, ha e különböző lelki jelenségek bizonyos rendben kapcsolódnak egésszé, – éppúgy az egyéni céljaik s törekvéseik tekintetében egymástól sokszor annyira eltérő, sőt cselekvéseik során egymással gyakran össze is ütköző emberek együttélését csak a rend biztosíthatja. A rend szükségességére való utalással azonban a probléma még távolról sem nyert megoldást; nem érhetjük be ugyanis annak megállapításával, hogy a társadalomnak, mint az ellentétes egyedek összműködését biztosító egységnek feltétele a rend, hanem tudni akarjuk azt is: mi a szükséges rendnek alapja, megteremtője, fentartója lévén a rend a dolgoknak térbeli, időbeli, kauzális s általában bizonyos szabály, esetleg értékelési elv szerinti viszonyának, összetartozóságának határozománya, nyilvánvaló, hogy a rend alapja oly *szabály*, amely szerint a valóságok és történések szükségképen kialakulnak, illetőleg amely szerint azoknak bizonyos célratoró irányban kialakulniuk kell. Az előbbi szabály a létet vagy létezőt kifejező *törvény*, az utóbbi a kellőt meghatározó *norma*. A törvény a fizikai világrend megteremtője s fentartója, a norma a szellemi világrend alapja s őre (*Janssen, Eulenburg, Windelband, Boutroux, L. Stein*).

A társadalom, mint a szellemi világ jelensége ezeknél fogva *normák által meghatározott renden nyugszik*, – renden, melyet az emberi magatartásokra s cselekvésekre vonatkozólag szabályok hoznak létre olyképen, hogy előírják azt, aminek lennie, történnie, – amit megvalósítani, követni *kell*.

Már a legfejlettebb társadalmakban is találkozunk ily szabályokkal, melyek valamennyiének eleinte ösztönszerű utóbb mindinkább tudatos törekvése, hogy a kezdődő társias együtt-létben rendet teremtsenek. Amíg a kezdetleges társias viszonyok csekély számúak és egyszerűek, a szabályok is kevés számúak és differenciálatlanul, az u. n. *ősnorma* alakjában jelentkeznek (*Somló*). Az ősnormát eredetileg a legnagyobb valószínűség szerint bizonyos – a létet fenyegető veszély vagy éppen támadás idején minden élőlényt, tehát az embert is természetből fogva jellemző – *ösztönszerű* kontrakciós vagy retorziós cselekvések előzték meg. (*L. Stein*). A veszély ismétlődése s a ha-

sonló támadások gyakorisága következtében e védekező és visszatoló cselekvések lassanként *automatikusakká* váltak s míg az állatnál mindvégig ugyanabban a formában maradtak meg, az embernél – ennek értelmi magasabbrendű voltánál fogva – mindjobban *finomultak, abstrahálódtak s általános érvényre* tettek szert. Ez átfejlődésnél, azaz az ösztönszerű védekező s megtoló cselekvésnek normába történt átalakulásánál döntő szerepet játszottak az ősembernek a természetfeletti hatalmakról alkotott képzetei, lelkiismerete, a vele közösségben élő társak viselkedéséből kisugárzó közvélemény értékelése, valamint a bármily primitív formában kialakult társadalmi többségtől való félelem, amely tényezők összehatásának eredményeként a szociális ösztönszerűséget fokozatosan felváltja a szociális akarat (*M. E. Mayer*: „An die Stelle des sozialen Instinkts tritt der soziale Wille”).

A társadalmi viszonyok sokasodásával és differenciálódásával a normák is mind nagyobb számban jelentkeznek s mindjobban differenciálódnak. A *szakrális* jelleg még soká valamennyit, illetve legnagyobb részüket áthatja, ami érthető, mert a vallás – bár lényegileg az embernek csak Istenhez való viszonyára vonatkozik, de mert az embert egészében átfogja – az embereknek egymással való kapcsolatait is érinti.

Az ősnormáknak szabálytípusokra osztódása évezredek munkája, mely teljességgel ma sem nyert befejezést, mindazonáltal ezidőszerint már elég éles különbséggel alakultak ki az erkölcsi, konvencionális és jogi szabályok. Az *erkölcsi szabályok* körébe sorolhatjuk azokat, melyeknek megtartását a *lelkiismeret* követeli, – a lelkiismeret, mely mint velünk született, de a kulturális fejlődés során mindinkább finomodó *érzület* a bíró tekintélyével ítélcsekedeteink fölött (*Stammler*: „Das Gewissen ist das Bewusstsein eines inneren Gerichtshofes im Menschen, vor welchen sich seine Gedanken einander verklagen oder entschuldigen”; v. ö. még *Gerland*: Das Gewissen; *Rée*: Die Entstehung des Gewissens; *Wendt*: Die sittliche Pflicht; továbbá *Ritschi, Rümelin, Rost, Träger*) s mint a szociális követelés visszhangja (*M. E. Mayer*) adott helyzetben reámutat arra, amit tennünk kell (*Cathrein*: „Das Gewissen ist ein Ausspruch, der uns zeigt, was wir als vernünftige Wesen in unseren verschiedenen Lagen zu tun haben”), minélfogva állandó védelemben részesíti a közösségi érdekeket az egyéni önzéssel szemben

(*M. E. Mayer*: „es verteidigt die Interessen der Gesamtheit gegen die Selbstsucht des Individuums”). A *konvencionális szabályok* tulajdonképpen a szervezetlen társadalomnak normái, melyek majd az embernek mindennapi életében annak magartására, embertársaival való érintkezésére, ruházkodására stb. (udvariassági, illem s divatszabályok), majd bizonyos szűkebb körben bevett szokások szerint igazodó viselkedésére (u. n. *usance-ok*) vonatkoznak, s amelyeknek megtartását az u. n. *közvélemény-büntetés* (Strafen der öffentlichen Meinung: *Wundt, Weigelin*), illetve az ettől való félelem garantálja. A *jogi normák* a társas együttlétnek tudatos szabályai, amelyek megfelelő orgánumot, a szociális akaratot kifejezni alkalmas s érvényesíteni képes szervezetet tételeznek fel; ez a szervezet az állam, niely egyfelől maga is jogszabályokra támaszkodik, másfelől részint *per concepta verba* (*törvény*), részint *per facta concludentia* (*jogszokás*) parancsokat, tilalmakat bocsát ki, s az egyéni cselekvést majd csak korlátozza, majd segíti és támogatja és pedig úgy az individuális, mint a közönséges érdekekre szegzett szempontból s mindenkoron – a szükséghez és lehetőséghez képest – megfelelő külső kényszerre támaszkodva (*Radbrach, Kelsen, Somló, Ruber, Moor*).

A jog eleinte inkább az összesség érdekeit közvetlenül érintő viszonyok *rendezésére* irányul s működése kötelesek kirovásában s ezek megsértése esetén büntetés kiszabásában áll, tehát erősen *közjogi jellegű*; – a magánélet viszonyaira sokáig csak az erkölcsi és konvencionális szabályok terjedtek ki s midőn utóbb ezt a kört is magához kezdi vonni a jog, hosszú ideig beéri a szabadságok biztosításával, az érvényesítést a jogosultra bízván; szóval a *magánjogi téren* eredetileg az önsegeynek enged helyt s csak fokozatosan lép fel támogatólag és irányítólag.

A jogi normákat illetően a szociológust kiváltképpen érdeklík azok a *tényezők*, amelyek a jog keletkezésénél és fejlődésénél szerephez jutnak, valamint azok a *hatások*, amelyeket a jog a társadalomban kivált. A jog okai, helyesebben – mert nem szükségképpen hatályosoknak – *tényezői*: a) *természetiek* (aminők a földrajzi alakulat, a faji jelleg, a nemzeti sajátosságok s a természetes kiválasztás, mely az alkalmasabb normák fennmaradását s az alkalmatlanoknak megszűnését idézi elő), b) *gazdaságiak* (így a gazdasági érdek közössége, mely az

azonos érdekűek tömörülését idézi elő s társadalmi osztályok alakulására vezet, – a gazdálkodás tipicitása, mely a jogrendszer minőségét befolyásolja) és *c) eszmeiek* (ilyenek a jog helyességéről, szentségéről és sérthetetlenségéről való meggyőződés, a tradíció, a kollektív érzelmek, aminő a nemzeti érzés, az ismeretek fejlődése). A jog *hatása* viszont megnyilvánul *a) a természetre*, midőn kötelezést kifejező szabályaival kiváltott munka útján a terület földrajzi viszonyain változtatást eszközöl (erdoirtás, folyamszabályozás, mocsarak lecsapolása), – midőn az emberi fajnemesítést előmozdítja (házassági tilalmak a rokonok között, egyéb eugenikai rendszabályok a szellemi és erkölcsi fogyatékosak terméketlenítése tárgyában, v. ö. *Müller-Lyer, Hoffmann*; maga a büntetőjog, melynek az antiszociális elemiek mesterséges kiválasztása is feladatkörébe esik), – midőn a jellemképzés és testnevelés munkáját szabályozza s mindinkább magához vonja; *b) a gazdasági életre* azáltal, hogy meghatározza a munka szervezetét (a fejlődés menete itt a következő: az első korszakban a teljes alávetettségen alapuló *rabszolgaság*, a másodikban a szolgálati viszonyon nyugvó *jobbágyság*, a harmadikban a szerződési kötelezettségre támaszkodó *szabad munka* érvényesül), – szabályozza a termelt javaknak a társadalom tagjai között való szétosztást, s erősen befolyásolja a jövedelemeloszlást; *c) eszmei téren* egyfelől az erkölcsi érzések fejlesztése és finomítása útján, másfelől annál fogva, hogy részint közvetlenül (a közoktatás elrendezésével) részint közvetve (tudományos és művészi intézmények enigmálásával vagy támogatásával, a szerzői jog, szabadalmak szabályozásával) közrehat az ismeretek fejlődésére (v. ö. minderre *Moor* tanulságos összefoglalását).

33. §. Az állam.

A jog egyfelől a társadalomban élő ember életének regulatora, másfelől a szociális összműködés biztosító s e kettős minőségében egyaránt feltétele és tényezője úgy az egyéniség, irint a társadalom létének és fejlődésének. Jog nélkül éppúgy tönkremegy az ember s a társadalom, amint elpusztul a létezéséhez szükséges életfeltételek (levegő, víz stb.) hiányában a szerves lény. Ámde a jog a szociális akaratnak lévén kifejezője, oly szervezetet, uralmi akaratot és illetőleg hatalmat tétélez fel,

amely szabályainak rendszerint! megtartását biztosítja. Ez a szervezet az *állam*.

Az állam valamely területen élő nép felett a legfőbb hatalmat gyakorló személyiség lévén, lényegileg nem egyéb, mint uralmi viszonyon alapuló társadalom.

L Szociológiai nézőszögből mindenekelőtt az a kérdés vár feleletre: miként keletkezhetett a társadalomban oly uralmi viszony, amellyel egyfelől parancsolás, másfelől – ha nem is kivétel nélkül, de rendszerint – engedelmesség jár. Az ezidőszert uralkodó elmélet (*Gumpłowicz, Ratzenhofer, Lilienfeld, Spencer, Ward*) megállapítása szerint sehol és soha államok másként nem keletkeztek, mint úgy, hogy az egymás irányában etnikailag heterogén néptörzsek közül az ügyesebb és erősebb a másikat leigázta s bár rendszerint minoritásban volt, mindazonáltal a számára nagyobb, de ügyetlenebb s gyengébb fajt uralma alá vetette (*Gumpłowicz*: „diese Herrschaft wird immer von einer Minorität über eine Majorität geübt”) s lehetőleg magába olvasztani törekedett (a családból megsokasodás és szétterjedés útján való államkeletkezést *Spencer* nem tartja valószínűnek: „no tribe becomes a nation by simple growth”; s ugyanó a több kisebb törzs egyszerű egyesülésével sem véli a nagyobb államok létre jövetelét megmagyarázhatónak: „no great society is formed by the direct union of the smallest societies”). Az illetéknép egymással a fölé- és alárendeltség viszonyába került törzsek azonban nem tudtak egymásba olvadni; ellenkezőleg: polarizálódtak; a győző megvetéssel viseltetik a legyőzött irányában, ez utóbbi viszont gyűlöli amazt, melynek csak hatalmát ismeri el kényszerűségből. Ez az ellentét rendszerint hosszú ideig fennáll, mert mindenik törzs más nyelvet beszél, más isteneknek áldoz, más erkölcsöket, szokásokat követ s mindezekhez az intézményeihez oly szívósan ragaszkodik, hogy míg egyfelől a leigázott törzs inkább elpusztul, de nem enged, addig a győző sem hajlandó semmiféle koncesszióra. Utóbb különböző okokból az animozitás mégis enyhül s helyét a tolerancia váltja fel; a két antagonista törzs mindjobban közeledik egymáshoz, az uralkodók mind több és több engedményeket tesznek, az alávetettek pedig fokról-fokra simulnak a győzelmes törzshöz, szóval kompromisszum jön létre közöttük, amelynek eredménye az állam néven ismert szociális organizáció (*Ward*: „These produce concessions from the former and assistance from the latter. The re-

sult is that form of social organization known as the state.”) Ezt az átalakulást különféle tényezők siettetik, így: a) az *érdekek találkozása* (az eredetileg antaionista két törzs ugyanis bizonyos idő multán ráeszmél a létfontartás érdekének közösségére s ebből folyólag arra, hogy a külellenséggel szemben egymásra vannak utalva), b) az *egymáshoz való közelség* (pszihikai törvény ugyanis, hogy az állandóan együttlevők között az előítélet mindig enyhül, a rokonszenv pedig erősödik), c) az u. n. *szabad organizációk* (a szórakozás, tanulás, művelődés, tudomány, művészet céljaira alakuló egyesületek, amelyek – mert kizárólag individuális képességeken s azonos vágyakon alapúinak – elfeledtetik a faji s törzsi ellentéteket, illetve az ellenségeket is egy táborba csoportosítják); d) az *egymásra szorulás érzetének megerősödése és tudatosulása* (mely különösen fenyegető külső támadás esetén ver gyökeret s megfelelő összműködés után az uralkodó törzsbn a hála, az alávetettségben a büszkeség érzületére hangol), e) a *harcoló fajok vérkeveredése* (Ward: „the social chemistry of the race struggle”), melyet a sexuális újdonság ingere („the charm of sexual novelty”) nagyban előmozdít (a leigázó faj férfiai szemet vetnek a legyőzött törzs asszonyaira s míg a faji gyűlölet egyéb megnyilvánulásaiban még elég erős, e téren teljesen élet vesztí annyival is inkább, mert e szexuális vonatkozásban az érzékiség mellett nagy szerepet játszik az az ösztönszerű érzés, hogy a vérkeveredés a fajt erősíti; Müller-Lyer).

Részemről – bár nem vitatom a harcnak szerepét az államalakulás körül, mindazonáltal úgy vélem, hogy a fajok, illetve törzsek harca feltételez azok körében egyfelől vezetést és parancsolást, másfelől követést és engedelmeskedést, szóval az uralmi viszonynak bármily halvány, de valamiféle megjelenését. Sőt – néprajzi és történeti adalékokból kivethetően (*Beöthy*), de a dolog természetéből folyóan is – nézetem szerint – az uralomra jutó törzseknek ép szervezettsége biztosíthatta a másik – kevésbé szervezett – törzs felett aratott győzelmét. Az állam csirája tehát tulajdonképen abban a *hatalmi kiemelkedésben* van, mellyel a több – akár vérségi kapcsolatnál, akár véletlen találkozásnál fogva – tartósan együttélő ember fölött *tekintélye alapján* egy vagy néhány egyén főnökké, vezérré lesz. Vezetőkkel már az állatvilágban is találkozunk s mint a történelmi és etnográfiai tények igazolják: nem volt és nincs – akármily kezdet-

leges fokon élő – nép, mely vezető nélkül élne. Az ily primitív főnökség előidéző tényezői többfélék lehetnek; így a) a *testi erő* (*Stort* megemlékezik egy ausztráliai törzsről, melynek főnöke 6 láb és 3 hüvelyk magas volt), b) a *kor* (a kezdetleges társadalmakban nyilván csak a tapasztalat útján lehetett ismereteket szerezni s így természetes, hogy azok emelkedtek ki a többiek közül ismeretgazdagságukkal, kik mögött hosszú élet telt el; ezért van tekintélyük minden őstársadalomban az öregeknek; többhelyütt az „öreg ember”-nek megfelelő kifejezés – így egyes ausztráliai törzseknél: a *pinnaru*, a régi frankoknál: a *senior*, a törököknél: az *akszakál* szó – egyszersmind tekintélyes, vezető férfiút is jelent; *Beöthy*), c) a nagyobb ügyesség, bátorság, ravaszság, illetőleg az e tulajdonságok révén elért *siker* (akinek a vadászatban, halászatban sikerei voltak, mindenesetre vezető szerepre tett szert), d) a *vagyon* (és pedig eleinte az állattulajdon, majd a föld, mely mindenütt hatalmat biztosít azok felett, kik ilyenemű vagyonérték felett nem rendelkeznek). – A főnökség illetően kialakulása teremtette meg tehát azt a különbséget, mely a parancsoló s az engedelmességek között *természetből fogva* létrejön s a mi – mint uralmi viszony – tulajdonképen az állam lényege. A háború, az egyes fajok és törzsek közötti küzdelem és illetőleg az egyik harcoló félnek győzelme a másik felett, ez utóbbinak leigázása mindenesetre a parancsoló hatalom szilárdabb alapokra helyezkedését, a szervezetek szaporítását idézte elő s mind közelebb juttatott az egyes történeti államformákhoz, ám az állam már abban a pillanatban létezik, midőn akár több kisebb család, akár néhány történetesen összeverődött egyénekből álló horda együvé kerül s úgy az élelmezés, mint a védekezés és támadás céljából összműködést kezd kifejteni, amikor tehát e két alapvető közösségi funkció az összességre hárul, mikor is f el tétlenül kiemelkedik a mindenki fölött álló tekintély – centrum (*Dealy*: „The hunting-band and the warband are the ancestors of the state, representing social cooperation for the two chief functions of government, viz. military and economic activities”). Az egyszerű család – különösen a matriarchatus idején – mert csak az élelemszerzés körüli szükségleteket elégíti ki, tehát éppúgy nem állam még, amint nem vonható e fogalom alá a csupán védekező vagy támadó csoport, mely a harc után ismét részeire taglalódik. – *Az állam ezeknél fogva akkor tekintendő létrejöttnek, amikor a társadalom létét biztosí-*

tani hivatott gazdasági és védelmi tevékenységet tekintélyközpont irányítása mellett a közösség végzi.

II. Az állam *szociológiai jelentősége*, lényege és rendeltetése kérdésében egyebek között a következő felfogások alakultak ki:

1. A *mekanisztikus elmélet* szerint az állam az emberek által kitalált s mesterségesen összealkotott védelmi szerkezet, mely az izoláltan, de folytonos harcban (*bellum omnium contra omnes*) élő emberek status naturalis-a helyebe a status civilist léptette (Hobbes, Rousseau). E felfogás szerint tehát az *egyén* nemcsak időben, de logikailag is *megelőzi az államot*; az állam nem cél, hanem eszköz, nem oka, hanem következménye az emberi összműködésnek, nem uralmi, hanem az általános jót szolgáló princípium. – Ennek az elméletnek az ideálja az *individualisztikus állameszmény*, mely szerint az államnak nemcsak oka, hanem célja is az *egyén* s mely – midőn minden jogot az egyénből vezet le – a *politikai liberalizmusnak* veti meg alapját.

2. Az *organikus elmélet* viszont az államot élő organizmushoz hasonlítja, melyben az egyes részek – a polgárok – mint az élő lény orgánumai szerepelnek (*Spencer, Bluntschli*). E felfogás szerint az *egyén* időben ugyan megelőzi az államot, de – Aristoteles-szel szólva – az időbeli utóbbiság (az állam) fogalmilag előbb van (*λόγῳ προτερον*), azaz logikailag nem az ok (a polgárok), hanem a cél (az állam) a primár jelenség. Az organikus elmélet végső ideálja a *kommunista állameszmény*, amelynek tenorja: az *egyént* minél szorosabb korlátok közé szorítani s az állammal elérésére minél jobban kihasználni, mert nem az állam van az egyénért, hanem az egyén az államért.

3. A *szervprojekció elmélete* szerint az állam nem egyéb, mint szerveink utánpépzése (*Bücher, Kapp, L. Stein*), mintegy oly szerszám, melyet az emberek ön- és fajfentartásuk érdekében saját képmásukra alkottak meg, de amely szerint minden szerszám visszahat alkotójára. Az ember amint szerszámaiban s gépeiben, éppúgy államában is mintegy megkettőzi magát, szervutánpépzéseit mindinkább tökéletesbíti, viszont ezeknek visszahatása folytán mind erősebb megkötöttség alá kerül. Az állam oly *céltörvények* rendszere, melynek feladata, hogy polgárait normarendszerével a célszerűtlen cselekvések abbaahagyására s a célszerűek foganatosítására motiválja; s amint a kezdetben megfontolt cselekvések (járás, zongorázás stb.) gyakori ismétlés folytán automatikusáikká válnak, azonképen alakulnak át szintén automatákká az állami befolyás folytán az emberek a társadalmi célszerű cselekvések végzésére. Ez a befolyás az állami beavatkozásnak létjogosultsága, de egyszersmind határa is (*L. Stein*).

Az államfejlődés kérdése látásom szerint leghelyesebben a szervprojekció elmélete segítségével oldható meg, mert amint a szervutánpépzéssel létrehozott első primitív eszköz ősanja a mai raffinált gépeknek s a kulturális haladást biztosító készülékeknek (telefon, repülőgép, mikroszkop stb.), azonképen a szintén védelmi szerveink mintájára megalkotott kezdetleges emberi együttlét bölcsőjében ringott a mai bonyolult állami szervezet – s amint már az első eszköz az ősembert, mai gépeink és

készülékeink pedig fokozottabb mértékben befolyásolják a jelenkor emberét, – azonképen korlátozza, irányítja s idomítja már a primitív államalakulat az első államban tömörült embereket s még erősebben a mai modern állam a maga polgárait. Mindez azonban nem jelenti az embernek fokozatosan valamely újabb rabszolgasorsba sülyedését, mert amennyire mekamizmusunk s kemizmusunk a fizikai, – társas mivoltunk a szociális kauzalitásba kapcsol bele, azonképen mint kultúremberek a célok és értékek birodalmának vagyunk polgárai s ezen a területen már szabadok vagyunk s a magunk szerencsésének és boldogságának kovácsai.

IV. RÉSZ.

A szociális törvények.

34. §. A szociális törvények lényege és kategóriái.

Törvényen általában annak a ténynek kifejezését kell értenünk, hogy a valóságok *megfelelő* rendbe sorakoznak egymás mellé, illetőleg következnek egymás után. A rendnek e megfelelősége a valóságok lényegével korrespondeál. Vannak valóságok, amelyeknek lényege *szükségképi összefüggésekre* utal s amelyekre vonatkozással az egymásmellettiség és egymásutániség rendjét kifejező törvény minden körülmény ék között, kivétel, eltérés nélkül érvényesül; idetartoznak a fizikai tünemények és illetőleg a természeti törvények. Vannak viszont oly valóságok, amelyeknél az egymás mellé és egymás után sorakozás ugyan szintén rendben megy végbe, szabályszerűséget mutat, ám e rend tapasztalat szerint eltéréseket tűr meg, kivételeket enged nyilván annál fogva, mert e valóságok lényege csupán *rendszerinti összefüggéseket* hord magában, miért is az e körbe eső valóságok törvényei nem szükségképi, hanem csak rendszerinti kapcsolatokat fejeznek ki; a valóságoknak ebbe a csoportjába tartoznak egyebeken kívül a szociális jelenségek, melyek bizonyos ismétlődést, periodicitást, ritmust mutatnak s a melyeknek rendjét a szociális törvények határozzák meg.

Van filozófiai irány, mely az okozatiság elvét egyforma érvényességgel alkalmazza úgy a fizikai világra, mint a társadalmi életre és tehát nem tesz különbséget a természeti tünemény és társadalmi jelenség, s a szükségképiség jellegével bíró fizikai törvény és a rendszerintiség jellegével bíró szociális törvény között (így a *monizmus* és illetőleg a *determinizmus*; ná-

lunk legutóbb *Moor Gyula*; a szociológiai irodalomban többek között *Ward*: „It states the fact that certain phenomena *uniformly* take place in a certain way”, – *Gumpłowicz*: „Wo immer uns Erscheinungen in *derselben Form* dtrr Aufeinanderfolge oder der Koexistenz entgegentreten, da sprechs wir von einem dieser Gleichförmigkeit zu Grunde liegenden Gesetze”; ellenkezőleg már *Kant*, ki szerint a tapasztalati világ mögött egy „inbelligibilis világ” rejlik, melyben a szükségképiség jellegével bíró okozatiság törvénye ne;n érvényes; v. ö. különösen *Boutroux*, ki a törvényszerűséget összeférőnek vitatja a kontingenciával, értve koningencián a másként lehetőséget; „cuius oppositum nullám contradictionem involvit, seu quod necessarium non est”: *Aqu. Szent Tamás*; így a legújabb szociológiai irodalomban *L. Stein*). – Részemről – a mérsékelt indeterminizmus és illetőleg az anyag és szellem között szubstanciális nézőszögből különbséget felismerő dualizmus nézőszögből – a szociális törvényt a fenti értelemben csupán mint a társadalmi életben bizonyos fokú szabályszerűséget kifejező, tehát eltéréseket engedő regulatív princípiumot fogom fel (v. ö. fent 3. 1. és Jogbölcsészet IV. kiad. 3. s köv. 1.)

A szociális törvények nézetem szerint annak a ténynek kifejezői, hogy a társadalmi jelenségek meghatározott előzmények *rendszerinti* következményei. E törvények empirikus generalizáció eredményei; heurisztikus szabályok, melyek a valószínű szociális kauzalitáson nyugszanak s így inkább teologikus kellőséget fejeznek ki (*L. Stein*: „die sogenannten sozialen Gesetze sind keine Gesetze im strengen Sinne der Naturwissenschaft... sondern sie sind . . . empirische Verallgemeinerungen; ein sozialer Rythmus bietet uns, wie die Grammatik für die Sprache, nur Regeln, keine Gesetze”). A szociális törvények nem zárják ki az egyéni közremunkálást s az embert nem súlyesztk le a társadalmi élet passzív tárgyainak színvonalára, hanem aktív alany minőségben neki szerepet juttatnak azon isteni szikránál fogva, mely benne izzik.

A társadalom és illetőleg annak különböző jelenségei felett uralkodó törvények szisztematikus összefoglalásával a szociológia irodalmában csak elvétve találkozunk. A legtöbb író (*Giddings, Ward, Durckheim, L. Stein*) ctt tárgyalja azokat, ahol ép hatásukat észleli; néhányan alkotnak ugyan valamelyes rendszert, de többnyire csak egyes szempontok szerint igazodó töredékeket nyújtanak (így *Simmel, Bagehot, Mazel*; elég részletes és átfogó rndszert épít ki *P. alanté*); végre vannak írók, kik egy-egy alaptörvényre vezetik vissza az összes társadalmi jelenségeket (így *Tarde*: az utánzás, *Gumpłowicz*: a fajok harcának, *Marx*: a gazdasági erők, *Carey*: a gravitáció, *Spencer*: a biológia törvényeit helyezik az élre)

Az alábbiakban kísérletet teszek a társadalom életének folvasa körül elhatározó törvényeknek rendszerbe foglalására. E rendszer kiépítésénél figyelemmel egyfelől *Palante* kategó-

riáira (*Palante* három csoportra osztja a szociális törvényeket és ugyan: 1. a társadalom fennmaradásánál, 2. annak evolúciójánál és 3. felbomlásánál érvényes törvényeket különböztet meg), másfelől különösen *Spencer, Ward, Simmel, Tarde* és *L. Stein* törvény tanulmányaira, továbbá *Pauler Ákos* metafizikai megállapításaira (*Pauler* redukció után a fejlődésnek következő három alaptörvényét ismeri fel: 1. minden fejlődésnek van kezdete, delelőpontja és vége; 2. a fejlődés által a szubstancia differenciálódik és integrálódik: minőségi gazdagodás mellett egységesebbé válik; 3. a szubstanciák együttes evolúciójában a hatalmasabb kapacitásúak mindinkább elhatalmasodnak a többiek felett), külön tartom: 1. a társadalom *létezésénél*, 2. a társadalmi forma attribútumainak *kifejlődésénél* és 3. a társadalom *megszűnésénél* irányadó törvényeket. Egy-egy kategórián belül kiemelem a nézetem szerint különös jelentőséggel bíró alaptörvényeket, de érintem azokat is, melyek az alaptörvényekhez csatlakozva, mint korolláriumok jönnek figyelembe. Magát a rendszert nem tekintem véglegesnek, inkább kísérletnek minősítem, mely a további tanulmányok során esetleges változtatásokat fog szenvedni. Ez a körülmény okolja meg e résznek csupán vázlatban való bemutatását.

35. §. A társadalom létezésének törvényei.

A társadalom létezése akkor van biztosítva, ha minél inkább megtartja az exisztencia három alaptörvényét, melyek látásom szerint: 1. a tekintély, 2. az együttműködés (szinergia) és 3. az alkalmazkodás törvénye.

1. *A tekintély törvénye.* Tekintélyen általában azt a szabályozó, rendező, egységesítő, fékező, irányító vagy parancsoló centrumot kell érteni, mely a benne rejlő fizikai, pszihikai vagy etikai erőnél fogva a részekben szükségképi, ösztönszerű vagy belátáson alapuló elhelyezkedési tendenciát, beigazodásra irányuló meghódolást, illetőleg alkalmazkodást kiváltó alávetési készséget teremt, a részek khaoszába rendet hoz be és tart fenn.

A természet világában éppúgy, mint a szellemi világ minden jelenségénél érvényes *általános törvény*, hogy ahol rend, harmónia, egység honol, ott ennek előzménye és illetőleg velejárója valamiféle erőközpont. A világmindenségben az Isten, a bolygórendszerekben! egy-egy központi nap, a szervetlen anyagok halmazánál valamilyen centrális energia, a szerves lényeknél a

sejtmag, az embernél a központi idegrendszer, az állatok csoportjainál a vezető, az emberi társias alakulatok bármelyikénél a valószínű formában kialakuló *tekintély* az az erőközpont, mely a különben széteső anyagot, a természettől fogva centrifugális erőket, az egyébként egymást pusztító állatokat s a csupán önfentartási ösztönétől vezetett és féket nem ismerő s ezért állandó ellenségeskedésben élő ősembereket oly kapcsolatba hozza, mely e valóságok lényegének megfelel s azoknak létezését biztosítja.

A társadalom létezésének ezeknél fogva egyik *alapvető törvénye*, hogy annak tagjai tekintélyt ismerjenek s tiszteljenek és tehát a tekintély előtt meghódoljanak. Históriai és etnográfiai adatok egyaránt igazolják, hogy társadalom tekintély nélkül nem létezett s nem állhat fenn. Hogy a tekintély egy-egy társias alakulatban mily szervben perszónifikálódik (családatya, öregek, törzsfőnökök, vezérek, papok, varázslók, vallásalapítók, fejedelmek vagy királyok személyében), vagy személytelenül gyakorol-e hatást, (szokások, gyakorlatok, törvények, intézmények stb. alakjában), avagy mint transcendentális lény (elhaltak szellemei, istenek, természeti erők stb.) tölti ez az alávetést kiváltó szerepet, az irreleváns; a lényeg, hogy legyen az együttélő emberek felett valamiféle tényleg létező vagy létezőnek hitt erő, mely fékez, egységesít és rendez („was durch Unterwerfung des eigsnen Urteils unter ein anderes, Hemmungsmotive zur Niederhaltung ichsüchtiger Affekte schafft”, *L. Stein*).

A tekintély eredetileg a *megfélemlítés* eszközeivel hatott, utóbb a *hitre* appellált, míg végül a kultúremler tola *meggyőződések* alapuló alávetést vár. Ott az *ösztön*, emitt az *érzelem*, a legutolsó fejlődési fokon végül az *értelem* biztosítja a tekintély előtti meghódolást. – Az első vonalon a központi hatalmat képviselő *állam*, a másodikon az embert érzelmeiben megragadó *egyház*, a harmadikon az argumentálással meggyőződést teremtő *tudomány* a tekintély képviselője, ám mert a társadalom – még legfejlettebb fokán is – rétegezett, azaz mert egy időben az ösztönéletet élők, a hívők és kritikus elírnék keresztezik egymást, nyilvánvaló, hogy a három tekintély-reprezentáns nem egymást kizárólag, hanem egymást támogatólag tölti be hivatását. A tekintély elvből folyó szociológiai törvény tehát, hogy *az állami erő, a vallás vezető szereplése és a tudomány hatalma együttesen teremtik meg a társadalom létének alapjait s biztosítják annak fennmaradását*.

II. *A szinergia törvénye.* A társadalom létének alapját ugyan a tekintély veti meg, de mert a létért való küzdelem és illetőleg a belső és külső ellenséggel szemben való védekezés a természet világában is sikeres csak akkor lehet, ha a küzdő és védekező fél megannyi vagy legalább is minél több része a maga helyén feladatát a lehető legtökéletesebben teljesíti és pedig úgy, hogy egyiknek működése a másikat kiegészíti: nyilvánvaló, hogy a társadalom létezésié attól is függ, mennyiben érvényesül az erők, a társadalmi tagok *összműködésének törvénye.*

Aki csak egy kissé is bepillant a világösszefüggésekbe s nem csukott szemmel jár a természetnek örökké bámulatra méltó birodalmában, az csakhamar meggyőződik ama világtörvénynek örökérvényéről, mely minden létezését és valóságát, következképp az embert, családot, társadalmat s a nem-„zetet is maga alá rendeli. E törvény a *kölcsönösség és egymásrautaltság törvénye*, melynek uralma alatt majd együttélés (u. n. *szimbiózis*, v. ö. *Bary: Die Erscheinung der Symbiose*, 1879.), majd együttműködés (u. n. *szinergia: Ward*) fejlődik ki az egyes tagok között és pedig olyatén módon, hogy amennyiben az egyik tag részéről a másiknak irányában eddig tanúsított kölcsönösség megszűnik, rendszerint mindkettő, az utóbbi azonban feltétlenül elpusztul. Isteni bölcsesség nyilatkozik meg ebben a törvényben, mely az erők működésének szintézise útján létrehozta a csillagrendszereket úgy, mint a kémiai összetételeket, – a biológiát érdeklő organizmusokat úgy, mint a pszihikus egységeket; s ugyanez a törvény érvényesül az emberek között kialakuló társadalmi képződményekben is.

Az alakulás az ellentétes erők harcával, összeütkezésével indul meg; de mert semmiféle erő nem veszhet el és illetőleg semmiféle mozgás hatás nélkül nem végződhetik, következképp csak átalakul és pedig előbb az ellentét s versengés enyhébb fázisává, utóbb egy modus vivendi, illetőleg kompromisszum formájává, míg végül kölcsönösséggé, együttéléssé, együttműködéssé lesz.

Ily csodás kapcsolatokat ismerünk fel az ásvány-, növény- és állatország között. A növény szerves anyagokat vesz fel, ezeket szerves vegyületekké alakítja át s így energiát halmoz fel az állatvilág részére, mely utóbbinak tagjai viszont a növényektől felvett szerves anyagokat a belélegzett oxigén segítségével szétbontják s az azokban lappangó energiákat felszabadítják s egyben szerves anyagot (szénsavat, nitrogénes bomlástermékeket) választanak ki. A növény lényegileg szintézis, az állat viszont analízis. A kettő egymást feltételezi s mindenik kapcsolatban van a szerves anyaggal (a növények termékenyítési folyamatánál a rovarok részéről érvényesülő szereplésre v. ö. *Maeterlinck*, A virágok intelligenciája).

A társadalom is annál szilárdabb alapokon nyugszik, minél fokozottabb mértékben érvényesül a szinergia törvénye. Nem az a típus az ideál, mely *Stirner*-nél a „Der Einzige”, *Nietzsche*-nél az „Übermensch” fogalmaiban éli ki magát, hanem amely kiküszöböli lekéből a megnemértés, állandó viszálykodás és gyűlölet

érzéseit, hogy helyet engedjen a szolidaritás, béke és szeretet sugalmainak s reáeszmeél *Marcus Aurelius* ama örök igazságot kifejező mondásának szociológiai jelentőségére, hogy: „Az emberek egymásért születtek. ’

III. *Az alkalmazkodás törvénye.* Alkalmazkodáson általában valamely vallósnágnak egy másíkhöz való olyértelmű hozzáigazodását értjük, amelynél fogva azok létezésüket s lényegük kifejlődését nem veszélyeztető, sőt azt biztosító viszonyba kerülhetnek egymással. Ily általános értelemben már az anorganikus világban is van alkalmazkodás. Közelebből az alkalmazkodás jelenségét azonban csak a biológiára s a szociológiára szorítja a tudomány,

A *biológiában* az alkalmazkodás azt jelenti, hogy az organizmus, a szervek, az élettevékenységek az eltérő környezethez, az életfeltételekhez hozzáigazodnak s ezáltal létüket biztosítják. Az élő lények alkalmazkodása annál fogva lehetséges, mert anyaguk s energia készletük csak relative zárt rendszert alkot, mely a környezettel állandó csereviszonyban (anyag és erő kicserélésben) van. Az élettani alkalmazkodás lehet: *direkt*: (a környezet befolyás által közvetlenül előidézett) és *indirekt* (szelekcio útján olykép érvényesülő, hogy a környezethez hozzá nem igazodó elpusztul s az alkalmazkodó fennmarad), – *funkcionális* (midőn a változott életfeltételek következményeképe megváltozott élettevékenység az életmód módosulását váltja ki) és *korrelatív* (midőn két különböző organizmus, illetve szerv kölcsönösen alkalmazkodik egymáshoz), – *passzív* (az organizmus hozzájárulása nélkül, kényszerűen beálló), *aktív* (midőn az organizmus alkalmazkodása saját tevékenységén alapul) és *aktivisztikus* (midőn az élő lény környezetét alakítja át az alkalmazkodás szellemében), (v. ö. minderre *Lamarck*, *Darwin*, *Spencer*, majd *Haeckel*, *Weismann*, *Roux*, ujabban *Matzat*, *Reinke*, *L. Plate*).

A *társadalmi alkalmazkodáson* értjük az egyének s fajok, valamint szociális struktúrák fizikai és szellemi hozzáigazodását a természeti s társadalmi (gazdasági, kulturális, politikai stb.) környezethez az élet harcában való fenmaradás és boldogulás céljából. Amint az élettanban, úgy a szociológiában is megállapítható a relative legjobb alkalmazkodó femmaradásának törvénye („survival of the fittest”: *Spencer*; „survival of the plastic”: *Ward*; továbbá: *Gumplowicz*, *Steinmetz*, *Ammon*, *Woltrnann*, valamint *Buckle* és *Tarde*, ki a társadalom fenmaradását és haladását azzal magyarázza, hogy a társadalom nagy tömege utánzással alkalmazkodik a kezdeményező, feltaláló lángészhez), mely azt követeli, hogy vagy a társadalom alkalmazkodjék környezetéhez, vagy igyekezzék környezetét megfelelően megváltoztatni. Az alkalmazkodás törvénye midőn előírja, hogy a társa-

dalom valamely szükséges funkciónak szerve legyem: *létfeltétel* szab meg, mert nyilvánvaló, hogy amely társadalom „hasznos funkciót teljesít, az kiállhat oly rázkódásokat és megpróbáltatásokat, aminőket létjogosultság nélkül való társadalom képtelen kiállani” (*Palante*). Hogy adott esetben a társadalomnak kell-e alkalmazkodnia (aktív alkalmazkodás), vagy környezetét kell módosítania (aktivisztikus alkalmazkodás), az a konkrét körülményektől függ, melyeknek értékelése a gyakorlati szociológia útmutatásai nyomán már a politikusnak hivatása.

36. A társadalom fejlődésének törvényei.

Fejlődésen (evolúció) metafizikailag azt a folyamatot kell érteni, melynek során a szubstancia lényege (formája) kibontakozik, azaz a szubstancia tevékenységében mind teljesebben érvényesül, a formának mind több attribútuma megnyilvánul (*Pauler*). Az evolúció tehát tulajdonképpen kialakulása annak, ami megelőzőleg a szubstancia lényegében differenciálatlanul bentfoglaltatik (*H. Schmidt*: „die Auswicklung eines vorher Eingewickelten”). Tágabb értelemben az evolúció kifejezéssel valamely állapotnak egy más állapotból „való előállítását is jelölik s e fogalmat szembehelyezik a genezissel, a semmiből való létrejövetellel.

Az evolúció fogalma újabban a XVIII. század közepétől kezdve foglalkoztatja a gondolkodókat (csirájában már egyes görög bölcseknél – így *Herakleitos*, *Empedokles*, *Anaxagoras*, *Anaximander*, *Lukrécius* írásaiban – találunk utalást a fejlődésre, maga *Aristoteles* is azt tanítja, hogy minden valóság fejlődés eredménye oly értelemben, hogy a potencialitás megvalósul, formát ölt); *Button* a földre s az élő lényekre, *Kant* a kozmoszra, *Herder* a kultúrtörténetre, *Lamarck* a XIX. század elején ismét az élőlényekre vonatkoztatja. – A XIX. század közepén *Darwin*, *Haeckel* és *Spencer* az evolúció eszméjét a biológia, antropológia s a pszichológia alapvének rangjára emelik s annak oly varázserőt tulajdonítanak, amely minden talány megfejtésére képesít („durch das wir alle uns umgebenden Rätsel lösen oder doch auf den Weg zu ihrer Lösung gelangen können”: *Haeckel*).

A fejlődés tan legjelentősebb eredményt a biológiában ért el, ahol végleg megdöntötte a fajok állandóságát hirdető évezredek tanítását s *mmár világszeret elismertette a szervezettek természetes úton való származásának igazságát. Ma már *Wasmann Erich* jezsuita páter is kijelenti, hogy: „a jelenkor faunáját és flóráját nem tekinthetjük oly magába zárt, előzőitől teljesen független matematikai nagyságnak, melynek létezéséhez elegendő volt egyszerűen a Teremtő mindenhatósága, hanem a jelenkor növényeit és állatait az őket megelőző természetes fejlődés végső funkciójul tekintjük... a fajok állandóságát hirdető tannal szemben teljes joggal az evolúciót re-

szeszitjik elsőbbségben” (v. o. Die moderne Biologie und die Entwicklungstheorie, Freiburg i. B. 1906. 434. l.).

Az evolúció gondolata utóbb a szociológiában is mind mélyebb gyökeket ver. Különösen hangsúlyozásra talál *Spencer*-nél, ki szerint a fejlődés; az anyagnak egységesülése és a mozgásnak ezzel járó szétszóródása, amelynek folyamán az anyag viszonylag határozatlan és össze nem függő egyneműségéből viszonylag határozott s összefüggő különeműségbe megy át és amelynek folyamán a visszatartott mozgás is hasonló átalakuláson megy keresztül.

A szociológiában az evolucionizmus – árnyalatbeli különbségektől eltekintve – főleg két irányban alakult ki. *a)* A *mekanisztikus fejlődéstan* merőben az okság elvére támaszkodva csupán azt igyekszik felderíteni, hogy a társadalmi intézmények honnan származnak s a célgondolatot kiküszöbölve sohasem kérdezik, hogy azok mire valók (így *Durkheim*, ki szerint „az okok, melyek létrehoznak valami társadalmi tény, függetlenek azoktól a céloktól, melyeket az illető tény szolgál”), *b)* A *teleologikus fejlődéstan* viszont azt vitatja, hogy „minden evolúció mélyén eszme van, amely kifejlődik, megtisztul és kiszélesedik; cél, amely eleinte homályos s úgyszólván fátyolozottan valósul meg és csak fokozatosan alakul ki tisztán”, hogy tehát a társadalmi fejlődést eszmék és célok vezetik, „amelyek eredetük idején homályosak, de idővé;! egyre jobban tudatosaikká válnak” (*Palante* és előtte *Tarde*, ki szerint a társadalmi evolúció teremtő erői a kezdeményezések, amelyekben az erőt a célkitűzések képviselik). Egészen önálló irányt vág legújabbán *Bergson*, ki egyaránt elveti úgy a mechanisztikus, mint a teologikus fejlődést, ellenben valami teremtő fejlődést („*evolution créatrice*”), állandó alkotó lendületet („*elan original*”) érez ki minden valóságban. Az élet szerinte tendencia, törekvés, mely állandóan új célokat tűz ki, – folytonos újjáteremtése a formáknak és értékeknek; az egész mindenség egyetlen végtelen alakulás.

Részemről úgy vélem, hogy a fejlődés nem tiszta mechanisztikus folyamat, hanem oly processzus, melyben a fejlődő valóságnak erői, akciói és reakciói is részt vesznek és pedig *fokozatosan* annál nagyobb mértékben, minél magasabbra fejlődött a kérdéses valóság. A fejlődésben kezdettől fogva hatékonyak bizonyos pszichikai tényezők (szükségletek, ösztönök, törekvések), melyek érzés alakjában tudattalanul már a protoplazmában bent rejlenek (*Ward*: „the elements out of which consciousness emerges are present in protoplasm there is no

doubt”; *Aquinói Szent Tamás* szerint: minden állati embrió fejlődése kezdetén a növényi lélekkel bír; tehát az akkor határozott állatfajhoz még nem tartozik, hanem csak növényi életet él; állattá csak akkor lesz, mikor eléggé kifejlődvén, alkalmas az állati lélek befogadására; sőt az emberi embrió is előbb két fokon, mint két alsóbb országon átmenve fejlődik ki és csak ha a szervezet kellően kifejlődött, akkor nyer szellemi lelket; v. ö. *Trikál*, Természetbölcselet). Ezek a pszichikai tényezők az emberben, mint az evolúció magasabb fokára emelkedett lényben mindinkább céltudatosabbá lesznek, minekfolytán maga a fejlődés is mint célirányuló folyamat bontakozik ki. A társadalomban a pszichikai tényezők még erőteljesebben érvényesülnek s így az eszme és cél mind hatalmasabb motorai lesznek a szociális evolúciónak.

A társadalmi fejlődést meghatározó és irányító számos törvény közül csak a főbbeket emelem ki; ezek: 1. a differenciáció és integráció, 2. az utánpótlás és ellenkezés és 3. takarékos-ság törvényei.

I. *A differenciáció és integráció törvénye.* Minden fejlődési folyamat, legyen az biológiai, szellemi vagy szociális, lényegileg differenciáció, értve differenciáción az egységes, eddigelé osztatlan valóságnak különmemű részekre bomlását. Az elkülönülő részek azonban az evolúció során mindinkább integrálódnak, azaz egységes formát öltenek fel (pl. a gyermek fejlődése abban áll, hogy testileg-lelkileg differenciáltabbá válik, szerkezeti és pszichikai funkciói mind teljesebben elkülönülnek egymástól, – emellett azonban organizmusa egységesebbé válik s lelki élete is mindinkább a központi vezetés, az önuralom és fegyelmezetség jellegét ölti magára; *Pauler*). A differenciáció és integráció törvénye a társadalomban olyképp érvényesül, hogy míg a primitív társadalom az egyének egynemű halmaza, az egyesek funkciói azonosak, tehát a társadalmi anyag *homogén*, addig a fejlődés folyamán fokozatosan mind több és több elkülönülődés következik be; így kiválnak a kormányzók s külön réteget alkotnak a kormányzottak; elkülönülnek egymástól a védelmi, gazdasági, tanító funkciót teljesítők; a folyton növekvő munkamegosztás újabb köröket, osztályokat, szerveket alakít ki. Egyidejűleg azonban a differenciálódott részek és tevékenységek mint egymásrataltságot összefüggő egységet alkotnak, szóval a határozatlan és összefüggéstelen homogeneitásból ha-

tározott és összefüggő heterogeneitás alakul ki (*Spencer*). *Ezzel* a társadalom lényegében bentrejlő tulajdonságok fokról-fokra kibontakoznak s a társadalmi forma mind tökéletesebben teljesítheti a szociális feladatokat, mert: *a) mozgékonyabbá* lesz (amikor ugyanis valamely funkciót az egész társadalmi testnek kell elvégezni, tevékenységét a nehézkesség és esetlenség jellemzi: „mozdulatait – egyrészt a különleges érdekek széthajlaca, másrészt tagjainak közömbössége következtében – a tétozás és fontolgtás nehezíti ... a differenciálódott szervek viszont pontosabban és gyorsabban végzik e mozdulatokat”; *Simmel*) és mert *b) kevesebb súrlódásnak van kitéve* [ahol az egész tömeg cselekszik, ott az ellentétek napirenden vannak s számos ok megakadályozhatja a legfontosabb tevékenységet; előfordulhat, hogy: „egyetlen ellenző tagnak a vétója megakadályozza oly szabálynak érvénybelépését, amelyet a többség elfogadott”; *Palante*). Az állandó szerveknél meg előnyösebben funkcionálnak a képviseleti orgánumok (v. ö. fent 86. 1.) s az energia központokként szereplő testületek.

II. *Az utánzás és ellenkezés törvénye*. A társadalmi fejlődés pszihikai vonalán az indítást mindenkoron valakinek találékonyaságából eredő új gondolat, eszme vagy cselekvés végzi, amelyet aztán a tömeg egyszerűen utánképez és illetőleg átvész. *Tarde* szerint az utánzás a világtmindenségben általában uralkdó *ismétlődés* (repetition universelle) *törvényének* folyamánya; e törvény az asztronómiában mint gravitáció, a fizikai világban mint onduláció (hullámmozgás), a biológiában mint átöröklés s a társadalom életében mint imitáció jut kifejezésre. Az utánzás, melynek kiváltója az emberben mélyen gyökerező *utánzást ösztön*, *nézetem* szerint végző elemzésben az alább tárgyalandó erőkímélés vagy energia takarékoság (law of parsimony: *Ward*) törvényére vezethető vissza; az emberek ugyanis, nvdón ahelyett, hogy maguk vágnának új utat, a mások által kitaposott útra lépnek, nyílván energiát kíméinek.

Az utánzás fejlődéstani nézőszögből főként annyiban jelentős, hogy mind nagyobb fokú *egyformaságot hoz létre* a társadalom tagjai között; uniformítás alakul ki a szokásokban, viselkedésben, sőt még a véleményekben s gondolatokban is s ennekfolytán úrrá lesz a szolidaritás szelleme, mely nem tűri sem a függetlenségre törő kritikai egyéniségeket, sem a közömböket, kik távolmaradnak a társadalom érdekeitől, sem a

gyenge és törékeny elemeket (v. ö. fent 82. l.). Bizonyos fokig igaza van *Nietzsche*-nek, midőn azt mondja, hogy „a szolidaritás szellemének igazi alapja a csordaszellem”.

Ám hogy az emberiség még sem halad a fokozatos asszimilálódás útján a teljes egyformaság felé (kivéve a tudomány, közgazdaság és technika területét, amelyen az uniformizálódás előrehaladását az itt szereplő tételek személytelen jellege biztosítja), annak magyarázata, hogy az utánzás törvényével egyidejűleg az *ellenkezés törvénye* is állandóan érvényesül.

Szintén ösztönön alapul ugyanis egyes egyéneknél az u. n. *ellenkezést tendencia*, mely a mindennapi, a megszokott, a sablonos iránti ellenszenvben nyer kifejezést s kiváltja a vágyat a bírálatra, az opponálásra, diskusszióra és küzdésre. Különösen az esztétikai terület az, amelyen az individualizmus sohasem fog az egyformaság felé haladás elől meghátrálni (*Tarde, Palanté*). Ez a küzdelmi mozzanat a társadalmi fejlődésnek lényeges elem-e; anélkül feltartóztathatatlanul bekövetkeznék a kezdeményezés és erők összecsapása híján a társadalmi stagnáció, mely egyenlő a társadalom halálával (ebből a nézőszögből még a bűnnek is hasznos a szerepe a társadalmi életben, mert mint *Hartmann* mondja: „minden egyéni rosszakaratot úgy kell tekinteni, mint annak a mefisztoféleszi hatalomnak egy részét, amely örökké a rosszat akarja s örökké a jót hinti el”).

III. *A takarékoság törvénye*. E törvény hatályosságát elsőként a nemzetgazdaságtan írói ismerték fel, midőn megállapították, hogy a gazdálkodásnál az embert az az elv vezérli, hogy a szükségletek kielégítése a lehető legkevesebb áldozattal történjék. Ám e gazdaságossági főelv (*Földes*) nem egyéb, mint az egész természetben működő takarékosági törvény („lex minimi”: *Maupertius, Gauss*), mely szerint a természet minden hatás elérésére csak annyi erőt használ fel, amennyi szükséges. E törvény, melyet *Ward* law of parsimony néven a legáltalánosabb alaptörvénynek minősít („here we have a law as exact as any in physics or astronomy”) s amely valóban éppúgy érvényesül az asztronómiában s biológiában, mint a pszichikai jelenségek korában (*Tarde* kimutatja pl. hogy a szavak módosulása is e törvényre vezethető vissza, viszont *De Candolle* megállapítja, hogy a nyelvek harcában azonos körülmények között mindig az egyszerűbb győzedelmeskedik, ezért szerinte fél évszázad múltán több civilizált ember fog angolul beszélni,

mint németül és franciául együttvéve), nyilván a szociológiában is vezető szerepet tölt be.

Részemről úgy látom, hogy a takarékoság törvényének minél nagyobb mértékben és szélesebb körben való érvényesülése a fejlődésnek gyorsulását s mind intenzívebbé válását idézi elő, mert a megtakarított erő más és illetőleg új irányban veszt magának utat s további differenciációra vezet. A társadalmi be rendezkedések fejlődése e törvény hatása alatt ugyanis szemmel láthatólag fokozatosan nagyobb és nagyobb szabad energiá mennyiséget biztosít az egyéneknek s így egyúttal megszorítja a *kezdeményezés* »lehetőségeit. Megtörténhetik azonban, hogy a megtakarított erőmennyiség különböző (többnyire gazdasági vagy erkölcsi) okokból nyugalmi állapotban marad, mikor is közel fekvő annak a lehetősége, hogy a munkaiszony elterjedésével az élősdiség ver gyökeret (*Ward*: „Parasitism, indeed, throughout the organic world is only an application of the law of parsimony”).

37. §. A társadalom megszűnésének törvényei.

A társadalmak és társadalmi alakulatok felbomlását, megszűnését illetően több ellentétes nézet áll egymással szemben. A mithológiák, régi hitvallások s költők előszeretettel hivatkoznak egy a létezőnél tökéletesebb, boldogabb korra, amelyben az ember a bünt nem ismerte s az istenek tiszteletének és mindennapi kötelességei lelkiismeretes teljesítésének élt. Ily „aranykort” rajzolnak meg élénk színekben *Ovidius*, *Virgilius*, *Tibullus*, ilyen boldog időszakban élt az emberiség a görögök hite szednt *Dike* uralma alatt, s ilyenben volt állítólag részük a rómaiaknak *Saturnus* uralkodása idején. Ez a gondolat tér vissza *Dante*: La divina commedia-jában, *Milton*: Elveszett paradicsom-ában, *Klopstock*: Messiás-ában, *Goethe*: Tasso-jában s ennek visszhangja csendül ki a magyar ősmondák Aranykertjéből is (*Ipolyinak* Karcseyből vett idézete szerint: „midőn Csallóköz tája még oly gyönyörű volt, hogy Aranykertnek nevezetnék, sok tündér lakta akkoron; a nagy Duna szigetei voltak legkedvesebb mulató lakhelyeik, ott járt hajdanta Tündér Ilona is... v. ö. Magyar Mythologia 63., 65. és 327. l.). E nézet szerint a történeti időben feltűnő társadalmak mindjobban degenerálódtak s eltávolodtak a boldog idők tökéletes társadalmaitól, szóval a társadalmi fejlődés nem progresszív, hanem regresszív, az emberiség és társadalmi szubstancia minőségileg fokozatosan szegényebbé válik, egysége megbomlik s bekövetkezik az elmúlás. E tanítást vagy inkább hiedelmet teljesen megcáfolták *Lyell*, *Tylor* és *Lubbock*.

Egy másik nézet, mely ezidő szerint a legáltalánosabb a társadalmak elmúlását éppoly természetes ténynek minősíti, mint annak keletkezését s virulását. A halál – úgymond *Palante* – a társadalmakra éppoly meg-

másíthatatlan törvény, mint az egyénekre. A társadalom felbomlásának ténye szerinte nem egyéb, mint: hogy bizonyos belső vagy külső okok hatása alatt az a társadalmi kötelék, mely eddig érvényesült, immár megszűnik összefűzni azokat az elemeket, melyek társadalmat alkotnak, – hogy ezek az elemek megszűnnek részei lenni annak a társadalmi kapcsolatnak, amely eddig egybefoglalta őket s úgyszólván visszanyerik szabadságukat úgy, mint ahogy a szerves test atomjai a test szétbomlása után visszatérnek a nagy mindenségbe és szabadon léphetnek új vegyi kapcsolatokba. Metafizikailag *Pauler* imígyen alapozza meg az involúciót: mihelyt a forma megnyilvánult, azaz kibontakozása befejezést nyert, úgy már nincs semmi, ami a továbbiak folyamán megnyilvánulna, azaz kibontakoznék; a fejlődésnek mibenlétéből következik annak végessége; ehez képest a kezdet, delelőpont és vég három stádiumán megy keresztül minden: „a fajok, népek, országok és minden egyéb társadalmi közület.”

Ismét más nézőszögből értékeli az evolúció és elmúlás folyamatát *Ward*, ki szerint a fejlődés sohasem halad retrograd irányban; vannak ugyan elfajzások s elpusztulások, de ezek során mindig erőteljesebb organizmusok alakulnak ki („development never goes backward, the loss of any structure is always done by the rise of other more vigorous organism competing successfully for the means of subsistence”); s ez a törvény, melyet *Ward* a botanikában ismert u. n. szimpodialis (áltengelyes) fejlődés során tanulmányozott, szerinte a társadalom életében is érvényesül olyképpen, hogy egyes nemzetek túlfinomná fejlődnek s erőteljesebb fajoknak oleszó prédájává lesznek; a kiválóbb elemek kiválnak s új területen vernek gyökeret, minélfogva a régi társadalom lassan elpusztul, da helyette másik keletkezik, mely amannak értékeivel gazdagodik (így abszorbeálja Tróját Görögország, viszont utóbb ennek kultúráját Róma; a XVI. századig Itália volt a civilizáció úttörője, majd Spanyolország nyomul előtérbe, mely a XVII. század végén Franciaországnak adja át a vezető szerepet; a XIX. században Németország és Anglia nyomulnak előtérbe s hogy a világháború végeztével olyannyira legyengített Németország s győzelmének mámorában fuladozó Franciaország vetélkedése nem fog-e egész Európa sorsára elhatározó befolyást gyakorolni s nem fog-e kaput nyitni a sárga faj előtt, az mindenesetre nyílt kérdés). Társadalmak, szociális alakulatok elpusztulhatnak, a szellemi vívmányok azonban örökéletűek s csak előrehaladó irányban fejlődök („achievement is permanent and eternal .. the real immortality is the immortality of achievement”: *Ward*). Hasonló eredményekre jutnak *Condorcet*, *Turgot*, *Pestalozzi* s legújabbban *L. Stein*.

Részemről az egyes társadalmakra, nemzetekre, társadalmi alakulatoikra vonatkozással metafizikai alapon feltétlenül érvényesülőnek vitatom az elmúlás törvényét, ám oly értelemben, hogy az egyes társadalmak pusztulása mindenkoron együtt jár a magasabb rendűeknek elhatalmasodásával miután az egész földkerekségen egy leghatalmasabb társadalom lesz úrrá. Mindez nem jelenti az egyéniségnek s a nemzeti egységeknek elnyomását, sőt ép ez a krisztusi „egy akol egy pásztor” állapot

mutatkozik ama végső ideálnak, mely a kezdeményezések lehetőségeit megszorítva, az emberiséget a bergsoni teremtmő fejlődés magasabb rendű fázisába lendíti át, amelyben mind igazabbbá lesz Romain Rollandnak örökszép mondása, hogy: „teremteni annyi, mint megölni a halált”.

Az egyes társadalmak s társas alakulatok felbomlásának és megszűnésének számos okai közül csak a jelentősebbek felsorolására szorítkozom. Ezek: 1. az *egoizmus túlságos mérvű előtérbe nyomulása*, amit leggyakrabban a nagy vagyoni eltolódások idéznek elő; az ilyenkor tobzódó konjunktúra az egyik oldalon az anyagi javak koncentrációját, tehát a nagy iramban végbemenő hirtelen meggazdagodást, – a másikon vagyoni s kereseti lezülést s ezzel kapcsolatban széles rétegeknek elszegényedését vonja maga után; ott a munkaiszony terjed s a könnyen szerzett pénz a kicsapongás és korrupció melegágyát termékenyíti, – itt a megfeszített munka ellenére beálló nyomor felémészt minden energiát s mind közelebb juttat a kétségbeeséshez; a közügyek iránti érdeklődést ott a tunya életmód, itt az elkeseredés öli ki s ugyanez az élet-standard itt is, ott is mindinkább a magának élés országútjára tereli az egyént; a hírteletlenül keletkezett vagyon csak igényeket szül, s elvonja a figyelmet minden közkötelességtől, – az elvesztett gazdasági helyzet viszont állandóan a „boldog múlt” visszasírására hangol, mely kedélyállapot éppenséggel nem alkalmas arra, hogy a valamikor megvolt készséget a közösségi munkában való részvétel iránt ébrentartsa; mindkét rétegben tehát szigorú szociológiai szabályossággal nőttön-nő az önzés és fokról-fokra csökken a közérdek szolgálatának hajlama, ám ahol az önzés ily mértékben felburjánzik, ott a szociális fejlődés megakad s a társadalom csakhamar elemeire bomlik (v. ö. *szervő*: A háború szociáletikai hatása); 2. a *parazitizmus térfoglalása*, mely a társadalmat fentartó és fejlődését előmozdító erők gyengítésével előbbutóbb pusztulást idéz elő (*Novicow*: „La prospérité ét longévité des nations sont en raisons kiver se du parasitisme qui régne dans leurs sein”); az élősdiek különböző nevei közül legveszedelmesebbek: a megrögzött s hivatásos büntettesek, a szexuális paraziták (prostituáltak, kitartottak), a kapitalista élősdiek (a munkásokat kizsákmányolók), az élősdie munkások (kik tisztességes bérért rossz munkát szolgálatnak, amerikáznak), a poilitikai paraziták (államférfiak, kik a nemzeti vagyont saját

meggazdagodásukra használják fel, – a fölösleges s teljesedi nélkülözhető hivatalnokok, kik Novicow szerint kettős kárt okoznak, mert egyfelől nagy fizetés ellenében produktív munkát nem végeznek, másfelől akadályai az adminisztráció gyors működésének); a paraziták, különösen ha fejlettek és nagyszámúak, kiszívják a társadalom életnedvét s így azt csakhamar tönkreteszik (*Schäffle, Matteuzzi, Vandervelde, Palante* és szerző: Mélyítsük ki állami életünket); 3. *a kiválasztás társadalmi mechanizmusának megromlása*; amely államban nem szívlelik meg kellően *Austen Henry Layard* angol államférfiúnak azt az immár közhellyé vált mondását, hogy: „the right man in the right place”, szóval ahol nem a rátermettség, hanem a nepotizmus dönti el az alkalmazás kérdését és tehát kontárok intézik a közügyeket, ott nincs messze a társadalom pusztulása (*Faguet*: „nagy ritkaság, hogy a miniszterség olyan embernek adassék, aki arra hivatott”; *Aristoteles*: nem szabad megengedni ugyanannak az egyénnek, hogy sarut is készítsen és fiolán is játsszék; v. ö. *Ammon Ottó, Carlyle*); 4. *a nemzetfentartó faj degenerálódása* mely nemcsak biológiai, de – mert a felsőbbrendű etnikai elemek kimerülését idézi elő –, pszihiko-etikai nézőszögből is társadalom-bomlasztólag hat. *Nietzsche* szerint: „a földgömb bizonyos pontjain időnként valamely fiziológiai eredetű *kedvetlenségi érzés* lesz úrrá a nagy tömegeken; a kedvetlenség! érzés eredhet a túlságosan heterogén fajok kereszteződéséből, – származhat szerencsétlen kivándorlás következményeiből, ha valamely faj oly éghajlat alá tévedt, melyhez alkalmazkodási képessége nem volt elegendő, eredhet továbbá megromlott vérből, maláriából, szifiliszből stb.”; a fajromlást nyilván legintenzívebben a testi és szellemi, valamint erkölcsi fogyatékoságok átörökítése mozdítja elő (v. ö. szerző: Az értelmi fogyatékoság megelőzése és az ott hivatkozott irodalom), de közvetve közreműködnek ebben a kulturális egészségügyi s egyéb intézkedések is azáltal, hogy a fogyatékos s az öröklés szemszögéből nem kívánatos egyéneknek segítségére sietnek (*Müller-Lyer*: a fogorvos konzerválja a rossz fogakat, a konyhaművészet könnyen emészthető ételekkel szolgál a gyomorbetegségeknél, az optikus megszünteti a látási zavarokat, az orthopédia a sántát normális járásra képesíti stb.; v. ö. még *Marosi*: „a maguktól nem életképes szervezetek megmentésével a humanizmus mintegy útját állja a természet kiselejtező munkájának s szaporítja a faj

szempontjából nem kívánatos egyének számát”); 5. *a vallásos élet gyengülése*, mely a történelem számos példája szerint mindig együtt jár, a társadalmak elernyedésével sőt nem ritkán pusztulásával, ami természetes, mert ahol az emberek eltávolodnak az Istentől, ott a tekintély is folyton veszít éltető és rendező erejéből, már pedig ahol nincs, vagy csak gyengül a tekintély, ott közel van az anarkia, ami egyértelmű a társadalom halálával.

A társadalmak megszűnésének is meg vannak a maga speciális törvényei, amelyek közül ismét csak a leghatályosabbakat emelem ki; ezek: 1. a szociális tehetetlenségi törvény, 2. a szét húzás és 3. a tekintély-túlzás törvénye.

I. *A szociális tehetetlenségi törvény* analogonja a mechanikában ismert u. n. tétlenségi törvénynek, melynek értelmében bármely test megmarad nyugalmi vagy mozgási állapotában, míg külső erő nem hat reá (v. ö. *Tangl*, Bevezetés a fizikába). A társadalom is a mozdulatlanság, illetve a bevett mozgási körben való megmaradás, tendenciájával jelenik meg előttünk s így a megmerevedésre hajlik (*Ward*: „there is a constant tendency to ossification”) már pedig a merevség akadálya minden fejlődésnek s alkalmazkodásnak; ám amely társadalom nem képes alkalmazkodni, az rugalmasságát vesztvén „az első kissé erősebb lökésre felbomlik” (*Palante*). A keleti népek elmaradottsága s társadalmuk legtöbbjének megszűnése nyilván a tehetetlenségi törvény hatásának eredménye; ezek az őskori társadalmak nem is ismerték az előrehaladást; nem szegültek ellene a fejlődésnek, az új eszméknek, mert nem is voltak ideáljaik (*Bagehot*: „they did not even entertain the idea”).

II. *A széthúzás törvénye*, mely viszont a centrifugális erőkre érvényes mechanikai törvényhez áll közel, az embernek ama sajátosságán alapul, amelynél fogva társias természete ellenére – fékező erő hiányában – ősi ösztöneire hallgatva énjét helyezi előtérbe s csak ott kooperál, ahol azt egyéni érdekei kívánják, egyébként saját útján jár, nem törődve azzal, hogy ez az út szétágazó. Ám az ilyen állapot, melynek jelszava az „ote-toi de la que jé m'y mette” az anarkiaival egyenlő és tehát a társadalom pusztulásához vezet.

III. *A tekintély-túlzás törvénye*, melynek minden centrális erő alá van vetve, ha nem érvényesül megfelelő önmérséklet, a tekintélyben rejlő e tendenciának oly irányt szab, amely a tár-

sadalom tagjait akaratnélküli gépalkatrészek színvonalára súlyeszi s így kizárva minden egyéni kezdeményezést, kiöli a fejlődés lehetőségét s megszünteti a társas élet feltételeit (*L. Stein*: „ein Übermass an Autorität hat allüberall tödlichen Ausgang”). Szomorú bizonyosságait szolgáltatja e törvény erejének a Fáraók uralma Egyiptomban, s a középkorban Byzancz. Nem lehet csodálni, hogy ily körülmények között a mohamedán orkán kártyavárként söpörte el az ezeréves, de fényét veszített birodalmat (*L Stein*).

E törvényekkel szemben fel kell magát vértéznie minden társadalomnak és pedig a tehetetlenségi törvény gyengítésére az egészséges reformok értékelésével s megvalósításával, – a szét-húzás törvényének paralizálására az együttműködés készségeinek kizárása céljából a tekintély reprezentánsaiban annak a gondolatnak megerősítésével, hogy a társadalmak fenmaradását, gazdasági, kulturális és erkölcsi fejlődését a központi igazgatásnak csak oly módja biztosíthatja, mely az egyéniség kialakulásának útját el nem zárva, egyben a közös érdekek megvalósulását is lehetővé teszi. Az egyének viszont igyekezzenek összhangba hozni egyéni érdekeiket a mindenkori közérdekké! s igyekezzenek úgy a maguk, mint a társadalom irányában fenri-álló kötelességeiket minél nagyobb tudatossággal és átértéssel tei:esíteni. Ám hogy e kötelességteljesítésre magunkat rákényszerít-sük, előbb a bennünk összeütközö gondolatokat, *érzéseket* és akaratokat kell egyensúlyba hoznunk. „Erst müssen wir im Einklang mit uns selbst sein, ehe mir Disharmonien, die von aussen auf uns zu dringen, wo nicht zu heben, doch wenigstens eigenermassen auszugleichen sind” (*Goethe*). E harmónia vi-szont csak úgy jöhet létre lelki világunkban, ha az abszolu-tumok: az igaz, jó és szép létráján az isteni magasságok felé törekszünk.

Tárgymutató.

- Abstrakció 92.,
Adamita 32.,
Agrárszocializmus 9.
Alkalmazkodás 132., 135.,
Aktivisztikus alkalmazkodás 135., 136.,
Amazonok uralma 58.,
Anarkizmus 9.,
Androgin pár 26.,
Androcentrikus elmélet 53., 57.,
Androkratikus társadalmi formák 58.,
Animizmus 121.,
Antropogeografia 5.,
Antropogeografiai osztályozás 32.,
Antropomorfizmus 121.,
Aranykor 68., 141., 143.,
Arcjáték 90.,
Asszimiláció 140.,
Állam 67., 125., 128., 133.,
Államcsíny 89.,
– keletkezése 126.,
Állatbeszéd 90.,
– ország 39., 47.,
– tenyésztés 70.,
– tulajdon 115.,
Áltársias csoport 51.,
Baráti együttlét 103.,
Belátás 48., 51.,
Beszéd 45., 90., 92.,
Betűírás 93.,
Biológiai módszer 10.,
Bio-pszihológiai szociológia 5.,
Bioszféra 41.,
Birtok 113.,
Biztosítás 46.,
Bolszevizmus 9.,
Centroszféra 41.,
Clan 31., 52., 75.,
Couvade 5., 109.,
Család 52., 66., 103., 105., 109., 128.,
– eredete 106.,
Családi állapot 58”
Csekk 94.,
Csere 70., 71., 94.,
Csomóírás 93.,
Csoportézés 49.,
Csoportházasság 108.,
Csordaszellem 32.,
Degenerálódás 144.,
Démotikus társadalmak 52.,
Depraváció elmélete 120.,
Determinizmus 130.,
Dialektikus módszer 12.,
Dialektus 92.,
Differenciáció törvénye 138.,
Divat 25., 99., 103.,
Diskusszió 40., 100.,
Domesztikáció 70.,
Dualizmus 30., 131.,
Egészségügy 42.,
– védelem 76., 103.,
Egoizmus 143.,
Egyén 26., 27., 40., 65., 129.,
Egyéniség 82.,
Egyformaság 139.,
Egyház 59” 60., 66., 133.,
Egyházi intézmények 27., 53.,
Egymásrautaltság törvénye 134.,
Együttérzés 50., 64.,
Együtt járó változások módszere 13.,
Eidetikus redukció 13., 14.,
Ellenkezés törvénye 139., 140.,
Elméleti szociológia 2., 8., 15.,
Ember 40., 48., 51.,
– halmaz 16., 29.,
– természeti ellenségei 54.,
– világa 40.,
Emocionális szociológia 6.,
Energiakímélés törvénye 92., 96.,
Erkölc 81., 96., 103., 123., 125.,
Eszközök 78., 81.,

Eszmény 40., 95., 97., 98.,

Etnikai társadalmak 52.,

Etnológiai irány 7.,

Euforizmus 9.,

Eugenika 5., 63., 125.,

Eugenikai társadalom 35.,

Euhemerizmus 119.,

Evolúció 136.,

Exogamia 107., 108.,

Éghajlat 43., 44.,

Ékirás 93.,

Élelemszerzés 69., 103.,

Életkor 53.,

– könnyítés tényezői 40., 77.,

– nemesítés tényezői 40., 80.,

– tani alkalmazkodás 135.,

Élődség 141.,

Építési ösztön 76.,

Érdekcsoportosulások 53., 127.,

Faj 40., 61., 62., 68., 127.,

– fentartási ösztön 49.,

Faji elmélet 5.,

– összetartozóság 60.,

Fajismérvek jellege 62.,

Fajnemesítési elmélet 5.,

Fajok eredete 61.,

– hatása 63.,

– száma 61.,

Faj-probléma 60.,

– szeretet 49., 50.,

Falanszter 105.,

Falu 59.,

Família 109.,

Fegyver 77., 81.,

Fejlődés fogalma 136.,

– tani osztályozás 33.,

Feminizmus 58.,

Fetiszizmus 120.,

Féltékenység 107.,

Fiatalok 53., 66.,

Fizikai törvény 1.,

Foglalkozások 58.,

Formalisztikus módszer 13.,

– szociológia 8., 23.,

Forradalom 89.,

Forrás 42.,

Föld 39., 41.,

Föld felszínének alakja 41.,

Föld felszínének eloszlása 41.,

– – tagozottsága 42.,

– – uniformitása 41.,

Földimádás 120.,

– művelés 42., 47., 71., 116.,

– rengés 76.,

Főnök 128., 133.,

Fratia 52.,

Fürdők 42., 79.,

Gazdasági szervezetek 27., 53., 66.,

– szociológia 7., 22.,

– tényezők 40., 68.,

Gesztus 40., 99.,

Gineceja 111.,

Gyakorlati szociológia 2., 8., 15.,

Gynekokraükus társadalom 58.,

Gynekocentrikus elmélet 53., 57.,

Gyógyítás 47., 72.,

Gyorsírás 93.,

Gyűjtögetés 69.,

Gyülekezett halmozódás 52., 54.,

Hagyomány 40., 95., 96.,

Halászat 43., 70., 115.,

Halmozódás törvénye 51.,

Hang-gesztus 91.,

Harc 67., 68., 100., 126., 127., 134.,

Harmónia 146.,

Hasonneműségérzés 5., 28., 29., 36.,

Határozó gyűlés 84., 85., 86.,

Hazaszeretet 42.,

Háború 46., 55., 67., 71., 72., 116., 128.,

Házasság 105.,

– kötés módjai 111.,

– tartama 112.,

Házastársi szerelem 112.,

Henoteizmus 121.,

Heterizmus 106.,

Higiénia 76.,

Históriai szociológia 2., 13.,

Hódító társadalom 34.,

Homo alalus 90.,

– alpinus 62.,

– europaeus 62.,

– mediterraneus 62.,

– primigenius 61.,

– sapiens 61.,

Horda 26., 27., 31., 52., 75., 106., 128.,

Hőmérséklet 43.,

- idegen társadalmak befolyása 4
0., 66.,
Ideológiai szociológia 6., 22.,
Individualizmus 9., 82.,
Integráció törvénye 138.,
írás 40., 90., 93.,
Irodalom 104.
Iskola 103.,
Iskolai osztályozás 62.,
Isméltetés törvénye 139.,
Isteni magasságok 146.,
Ivadékrendek 109.,
Játék 50., 70., 80.,
Jelbeszéd 91.,
Jelenléti társulás 40., 83.,
Jobbágyság 73” 79., 125.,
Jogi intézmények 103.,
Jog 124., 125.,
– hatása 125.,
– szocializmus 9.,
– szokás 124.,
– tényezői 124.,
– tudományok 15.,
Kapitalisztikus társadalom 35., 143.,
Karyokinézis 5.,
Keresztényszocializmus 9.,
Kényelmi berendezések 79.,
Képirás 93.,
Képviselési gyűlés 84., 85., 86.,
Kifejező jelek 89., 90., 99.,
Kikötőhelyek 43.,
Kiválasztás mechanizmusa 144.,
Kollektív lélek 28., 30.,
Kommunizmus 9., 129.,
Konceptualizmus 16.,
Konvencionális szabályok 124.,
Konzervativizmus 56.,
Korosztályok 56., 128.,
Korszellem 87.,
Kozmopolitizmus 66.,
Kölcsönhatás 18., 28.,
– alakjai 40.,
– eszközei 40.,
– módjai 40.,
Kölcsönösség törvénye 134.,
Közlekedés 43., 103.,
Közlekedési eszközök 79.,
Közönség 87.,
Közös érdek 19.,
Közös tulajdon 114.,
Közvélemény 40., 81., 85., 87., 95., 96.,
97., 104., 123.,
– büntetés 124.,
Közszégi társadalom 34.,
Kultúra-azonosság 64.,
Kultúrember 74.,
– történelmi szociológia 6., 22.,
– szféra 41.,
– tudományok 15.,
Különbözőség érzése 29.,
Lakás 76.,
Lelkiismeret 81., 123.,
Lelki kölcsönhatás alakjai 95.,
– – eszközei 89.,
– – módjai 98.,
Leszármazási elmélet 5.,
Leszármazott halmozódás 52., 54.,
Levegő 39., 43.,
Letelepülés intézményei 27., 53.,
Légköri jelenségek 43., 44.,
Lényegszemlélet 13., 23.,
Liberalizmus 9., 129.,
Lithoszféra 41.,
Löpor 77.,
Magántulajdon 117.,
Manchesterizmus 9.,
Marxizmus 22.,
Materializmus 30.,
Matriarchatus 7., 52., 58., 106., 108.,
110., 128.,
Männerbünde 109.,
Meeting 84” 85., 86.,
Mekanisztikus elmélet 129.,
– fejlődéstan 137.,
Melioráció elmélete 120.,
Mérték 94.,
Monarchia 110.,
Monizmus 30., 130.,
Monogamia 110., 111.,
Monogenizmus 61.,
Monoteizmus 121.,
Morfológiai osztályozás 31.,
Munka 72.,
– egyesítés 73.,
– megosztás 52., 71., 72., 73.,
– ösztön 49.,
Mutterrecht 7.,

- Művészet 81., 96., 104., 1
25., 127.,
Nagy egyéniségek 83., 98., 104., 117.,
Nativizmus 119.,
Naturizmus 119.,
Nedvesség 43., 44.,
Nemi különbség 57.,
– vonzódás 112.,
Nemzet 40., 64.,
Nemzeti érzület 64.,
– kapcsolat 64.,
– társadalom 34.,
Nemzetiségi társadalom 34., 52.,
Nemzet szociológiai jelentősége 65.,
Neomalthuzianizmus 56.,
Nevelés 81.,
Nép 40., 52.,
Népesség összetétele 56.,
– száma 54., 55.,
Néplélek 6.,
– tani szociológia 6.,
Néprajzi módszer 11.,
Nominalizmus 16.,
Nomológiai szociológia 2.,
Norma 122.,
– rendszer 87., 121.,
Normatív szociológia 2., 9., 13.,
Nőkérdés 58.,
Nőrablás 107., 110., 111.,
Nővásárlás 111.,
Növényország 39., 47.,
Nyájállat 82.,
Nyelv 24., 27., 40., 45., 60., 87., 90., 92.,
– eredete 91.,
Objektív módszer 12.,
Oikoi gazdaság 106.,
Ontológiai szociológia 2., 13.,
Organikus felfogás 4., 21., 129.,
Orgánus projekciók 78., 94.,
Orvosi beavatkozás 76.,
Osztályharc 9., 71., 72.,
– elmélet 5.,
ökonómiai osztályozás 32.,
önfenntartási ösztön 49., 90., 96.,
öntözőművek 43.,
Öregek 53., 56., 133.,
Ősember 33., 57., 74., 80., 91., 95., 113.,
Ősnorma 122.,
összehasonlító történeti módszer 11.,
Összeműködés 19.,
Ősztön 81
Patriarchalizmus 7., 52., 58., 109., 110.,
Parazitizmus 141., 143., 114.,
Párt 87., 88.,
Pénz 94., 117.,
– rendszer 25.,
Polgári házasság 112.,
Pohandria 109., 110.,
Poligamia 109., 110.,
Politeizmus 120., 121.,
Politikai intézmények 27., 54.,
Polygenizmus 61.,
Pragmatizmus 119.,
Presztízs 101.,
Promiszkuitás 105., 106.,
Prostitúció 106., 143.,
Pszihikai ragályozás 40., 98.,
Pszichológiai irány 5., 21.,
– módszer 11.,
– osztályozás 32.,
Punalua házasság 108.,
Rabszolgaság 73., 79., 125.,
Rabszolgaerkölcs 32.,
Racionalisztikus szociológia 5.,
Racionalizmus 119.,
Realizmus 16.,
Regényes szerelem i;2”
Rend 121., 130., 132.
Revizionizmus 9.,
Rovásírás 93.,
Ruházkodás 45., 71., 72., 75., 103.,
Sajtó 104.,
Sámánizmus 121.,
Spiritualizmus 30.,
Szabad munka 125.,
– organizációk 127.,
– szerelem 105.,
Szabály 122.,
Számolás 40., 93., 94.,
Szekta 59., 87., 88.,
Szelekcionizmus 5.,
Szeméreméret 75., 106.,
Szerszám 54., 70., 72., 73., 78.,
Szervezettség 20., 21., 24.,
Szervprojekció elmélete 129.,
Széthúzás törvénye 145.,
Szimbiózis 134.,

- Szindikalizmus 9,
- Szinergia 50., 132., 134.,
- Szociál-darwinizmus 5.,
- demokratizmus 9.,
 - etika 9.,
 - individualizmus 9.,
- Szociális asszimiláció 67.,
- deontológia 2.,
 - determinizmus 22,
 - formák 25.,
 - kauzalitás 3.,
 - örömök 50.,
 - társadalom 35.,
 - tehetetlenségi törvény 145.,
 - törvény 2" 3" 130., 131.,
- Szocializmus 9.,
- Szociálpolitika 9.,
- pszichikai tényezők 40., 82"
- Szociológia feladata 2.,
- felosztása 15.,
 - fogalma 2.,
 - főbb irányai 4.,
 - haszna 14.,
 - jellege 3., 24.,
 - módszere 10.,
 - tárgya 2.,
 - története 4.,
- Szóírás 93.,
- Szokás 87., 96.,
- Szolgálati házasság 111.,
- Szolidaritás érzése 50., 64., 96.,
- Szórakozás 80., 104., 127.,
- Szovjetrendszer 9.,
- Szuggesztíó 40., 100.,
- Szükségletkielégítő tényezők 40., 68.,
- Tabu 42.,
- Taglejtés 90., 91.,
- Takarékosság törvénye 11., 78., 101.,
- 140., 141.,
- Talajminőség 42.,
- Tanácsköztársaság 9.,
- Tanítás 103.,
- Társadalmi alkalmazkodás 135.,
- fejlődést irányító tényezők 35., 39.,
 - harc 34.,
 - hajcsövesség 102.,
 - jelenség 1., 2.,
 - lélek 28., 29., 30., 89.,
 - Társadalmi létezés feltételei 39.,
 - osztályok 26.,
 - sejt 26.,
 - stagnáció 140.,
 - szervek 27.,
- Társadalom alapintézményei 105.,
- alkotó elemei 26.,
 - alkotó tényezők 35., 38., 39.,
 - anyaga 26.,
 - ellenes csoport 51.,
 - fejlődésének törvényei 136.,
 - fogalma 16., 21.,
 - halála 140., 143.,
 - lényege 21., 24., 26.,
 - létezésének törvényei 132.,
 - megszűnésének törvényei 141.,
 - nemei 31.,
 - szelleme 26., 27.,
 - szerves lény 4.,
- Társas lény 51.,
- ösztön 48., 49., 50.,
- Társias csoport 51.,
- Társiatlan csoport 51.,
- Távlatsemlélet 11" 17.,
- Távolléti társulás 40., 87.,
- Tehetetlenségi törvény 69., 96., 145.,
- 146.,
- Tekintély 20., 100., 127., 132., 133., 144.,
- túlzás 145.,
- Teleologikus fejlődéstan 137.,
- Települési viszonyok 59.,
- Templom 104.,
- Természeti osztályozás 62.,
- tünetmény 1.,
 - tényezők 39.,
- Természet szűkkeblősége 54.,
- tudományi iskolák 7., 23.,
- Testület 87., 89.,
- Theisztikus felfogás 120.,
- Tolvajnyelv 92.,
- Totemizmus 120.,
- Tőke 73.,
- Tömeg 84., 85.,
- lélek 6., 86., 99.,
- Történelmi materializmus 7.,
- Történeti esemény 1.,
- Történet-genetikai módszer 11.,
- Törvény 122., 124., 130.,

Törzs 52., 64., 67., 69-, 75., 126.,

Törzsi társadalom 34.,
 Tudomány 80., 87., 96., 125., 127., 133.,
 Tulajdon eredete 114.,
 – jog 71., 72., 113.,
 Türelmesség 126.,
 Tűz 39., 45., 54., 76.,
 Udvariassági szabályok 103-,
 Új hegelianizmus 7.,
 Uniformitás 139.,
 Univerzália kérdés 16.,
 Uralkodó társadalom 34.,
 Uranizmus 121.,
 Úri erkölcs 32.,
 Utánzás 40., 67., 81., 84., 101., 102.,
 135., 139.,
 – törvénye 139.,
 Utópia 9.,
 Überbau 7.,
 Übermensch 33., 134.,
 Vadászat 70., 115.,
 Vagyon 128.,
 Vallás 42., 46., 47., 48., 49., 50., 58.,

59., 60., 81., 87., 96., 104., 105., 118.,
 123., 131.,
 – eredete 119.,
 Vallási társadalom 34., 53.,
 Vallásos élet gyengülése 145.,
 Vándorlás 57., 72.,
 Várak 77.,
 Város 59.,
 Védekezés módozatai 40., 43., 46., 48.,
 74., 123.,
 Védelem természeti erőkkel szemben
 75.,
 – élő lényekkel szemben 76.,
 Védelmi berendezkedések 71.,
 Végletek találkozása 29.,
 Vérségi társadalom 34.,
 Vihar ágyú 76.,
 Világnyelv 92.,
 Viz 39., 42., 76.,
 Voluntarisztikus szociológia 5.,
 Zárókészülékek 77.,
 Zoroaszter-tana 121.

Névmutató.

Abaelard 17.,

Achelis 109.,
 Ammon 5., 38., 60., 63., 135., 144.,
 Anaxagoras 136.,
 Anaximander 136.,
 Aqu. Szent Tamás 17., 91., 104., 131.,
 138.,
 Aristoteles 4., 17., 30., 33., 49., 104.,
 129., 136., 144.,
 Baboeuf 9.,
 Bachofen 7., 57., 106.,
 Bacon 23.,
 Bagehot 5., 65., 67., 131., 145.,
 Bain 119.,
 Bakunin 9.,
 Balás K. 64.,
 Baldwin 11., 36., 83., 101.,
 Ballod 9.,
 Barth 6., 11.,
 Bary 134.,
 Bastian 106., 109.,

Bauer 26.,
 Beck 102.,
 Bella 79., 81.,
 Bellamy 9.,
 Bentham 5.,
 Beöthy Leo 49., 106., 127., 128.,
 Bergson 9., 137.,
 Berliner 93.,
 Bernheim 35.,
 Bernstein 9.,
 Berolzheimer 7.,
 Berth 9.,
 Birkner 61.,
 Bismarck 63.,
 Blumenbach 61.,
 Bluntschli 4., 129.,
 Bolingbroke 119.,
 Bolzano 13.,
 Bory 61.,
 Bossuet 120.,
 Botero 56.,

- Bougle 8., 11., 20,
 Boule 61.,
 Bourgeois Leon 31.,
 Boutroux 30., 122., 131.,
 Braid 100.,
 Braun 1., 2.,
 Bucharin 9,
 Bucher 32.,
 Buckle 135.,
 Buddha 121.,
 Buffon 61., 136.,
 Bücher 129.,
 Büchner 30.,
 Carey 7, 131.,
 Carlyle 144.,
 Cathrein 123.,
 Caspari 119.,
 Chamberlain 5,
 Cholnoky 5., 69., 75, 78.,
 Cícero 20.,
 Cohen 9., 94., 120.,
 Comte 4., 6., 11., 23., 26., 36., 65.,
 Condorcet 142.,
 Confucius 121.,
 Conrad 35.,
 Cornejo 38.,
 Coste 8.,
 Curie 98.,
 Cuvieir 61., 62.,
 Czakó 120.,
 Dante 141.,
 Danzer 93.,
 Dargun 114,
 Darwin 11., 62., 90., 136.,
 Dealey 2., 15., 49., 82., 87., 101.,
 128.,
 De Bonald 91.,
 Deborah 98.,
 Dt Candolle 140.,
 De Greef 7., 37.,
 Demokritos 30., 91.,
 De Roberty 38.,
 Descartes 30., 93.,
 DesmoliS 5., 61.,
 Dékány 28., 29., 35., 38., 83., 84,
 87., 89., 95., 97., 101., 102.,
 Dilthey 4.,
 Dudek 118., 119., 120.,
 Dumas 99.,
 Dumerit 61.,
 Duns Scotus 6.,
 Duprat 50.,
 Durkheim 1., 4., 8., 13., 27, 31., 131,
 137.,
 Edison 93., 98.,
 Eisler 118.,
 Eleutheropulos 120.,
 Ellwood 37., 50., 102.,
 Empedokles 136.,
 Engels 7., 9.,
 Ennius 93.,
 Epikuros 91., 119.,
 Erdmann 92,
 Espinas 16, 49, 113,
 Eucken 120,
 Euhemeros 119,
 Eulenburg 122,
 Faguet 144.,
 Fenyvessy 93.,
 Ferrari 67,
 Feuerbach 119,
 Fichte 30, 114,
 Filangieri 56,
 Finot 61,
 Firks 56.,
 Fischer-Boehn 100,
 Flower 61.,
 Fouillee 6, 11.,
 Fourier 105,
 Földes 140,
 Franklin 79,
 Fritsch 61,
 Gabelsberger 93,
 Gauss 140,
 Gáti 93,
 Geiger 91,
 Gerber 91,
 Geirland 123.,
 Giddings 5., 29, 36., 49, 51., 52., 54.,
 61, 63., 79., 80., 85., 131.,
 Gide 111,
 Gierke 89,
 Giesswein 9,
 Giraud 106,
 Gliddon 61,
 Gobineau 32, 60.,
 Goethe 63, 141., 146.,
 Goldscheid 5, 9.,

- Gross 80.,
 Grosse 106.,
 Crotius 114.,
 Gruber 5.,
 Gumplowicz 2., 5., 26., 37., 60., 61.,
 63., 83., 104., 110., 111., 114., 116.,
 126., 131., 135.,
 Guyau 4., 82.,
 Haberlandt 35.,
 Haeckel 11., 136.,
 Hagemann 91.,
 Hahn 72.,
 Hajnik 93.,
 Hartmann 140.,
 Haycraft 5.,
 Hayes 102.,
 Hegel 6., 30.,
 Heller Farkas 69., 73., 80.,
 Hellwald 109.,
 Helmholtz 119.,
 Herakleitos 47., 67., 136.,
 Herder 6., 65., 91., 136.,
 Hertz 61.,
 Hildebrand 32.,
 Hillebrand 79., 81.,
 Hobbes 3., 4., 30., 114., 119., 129.,
 Hoffmann 125.,
 Holbach 119.,
 Horatius 90.,
 Hughes 98.,
 Humboldt 9., 91.,
 Hümé 23., 119.,
 Husserl 13., 17.,
 Huxley 62.,
 Ibsen 9.,
 Ihering 5.,
 Ipolyi 141.,
 Izoulet 37.,
 Janssen 122.,
 Johnson 65.,
 Jupiter 98.,
 Kadmosz 93.,
 Kant 11., 62., 80., 93., 114., 121., 131.,
 136.,
 Kapp 78., 129.,
 Kautsky 9.,
 Kelsen 124.,
 Kidd 6., 81., 119.,
 Klopstock 141.,
 Kohler 7.,
 Kollmann 61., 62.,
 Komocsy 9.,
 Kónyi 93.,
 Kovalenszky 98.,
 Kracauer L. 13., 24.,
 Kropotkin 9.,
 Kuhlenbeck 61.,
 Lacépede 61.,
 Lamarck 136.,
 Lafitau 109.,
 Lamprecht 6., 7.,
 Laplace 11., 121.«
 Lapouge 5., 60., 61.,
 Lassalle 7.,
 Layard 144.,
 Lazarus 6., 91.,
 Le Bon 6., 60., 63., 84., 99.,
 Lehmann 90.,
 Leibnitz 30.,
 Lenhossék 61.,
 Lenin 9.,
 Lennan 57., 106.,
 Leopold 101., 111.,
 Le Play 26.,
 Lessing 96., 119.,
 Lctourneau 57.,
 Lewis 7.,
 Lilienfeld 4., 63., 68., 126.,
 Lippert 106., 109., 120.,
 Lipps 100.,
 Lcbeck 119.,
 Locke 91., 114.,
 Lomer 63.,
 Loria 7.,
 Louis Blanc 7.,
 Lubbock 106., 109., 141.,
 Lucretius 46., 136.,
 Luther 112.,
 Lyell 141.,
 Mach 92., 94.,
 Maeterlinck 19., 134.,
 Magdics 61.,
 Malthus 56.,
 Marcus Aurelius 49., 135.,
 Markovits 93.,
 Marosi 64., 144.,
 Marschall 35.,
 Marx 7., 9., 12., 15., 30., 131.

- Mason 73., 78., 9
 Matteuzzi 144.,
 Matzat 5.,
 Maupertius 140.,
 Max Müller 91., 109.,
 M. E. Mayer 18., 19., 20., 64, 118.,
 123., 124.,
 Mazel 131.,
 Mayr 8.,
 Mária Terézia 98"
 Meinong 13.,
 Meng-cse 121.,
 Menger 9.,
 Méhely 61.,
 Michel 90.,
 Mill John Stuart 35.,
 Milton 141.,
 Montesquieu 6., 114.,
 Moór 19., 20., 124., 125., 131.,
 Morgan 7., 106., 108.,
 Morton 61.,
 Morus Tamás 9.,
 Mouton 94.,
 Müller 120.,
 Müller-Lyer 5., 9., 35., 54., 55., 67.,
 92., 105., 110., 125, J 27., 144.,
 Napoleon 98., 101.,
 Natorp 8.,
 Nietzsche 5., 32., 134., 140., 144.,
 Noire 91.,
 Novicow 144.,
 Oppenheimer 5.,
 Orelli 120.,
 Ostwald 8.,
 Ovidius 12L, 141.,
 Palante 35., 49., 82., 97.« 131., 132.,
 136., 137., 139., 140., 141., 144., 145.,
 Pauler 132., 136., 138., 142.,
 Paulsen 6" 65., 104., 105., 107., 108.,
 Peschel 45.,
 Pestalozzi 142.,
 Petöfi 63.,
 Petronius 119.,
 Pfeleiderer 120.,
 Philippovich 35.,
 Pikler 5., 16., 31., 38., 49.,
 Platón 4., 9., 16.,
 Plosz 5.,
 Plötz 5.,
 Post 7.,
 Pufendorf 114.,
 Pulszky 7., 16., 33., 98.,
 Pythagoras 94.,
 Quetelet 8.,
 Radbruch 124.,
 Radek 9.,
 Raleigh 56.,
 Ranke 61.,
 Ratzel 5., 32.,
 Ratzenhofer 5., 26., 37., 57., 60., 63.,
 68., 82., 126.,
 Ravenstein 56.,
 Rée 123.,
 Reinke 30.,
 Renan 83., 120.,
 Renard 36.,
 Ritschi 123.,
 Rodbertus 7., 106-,
 Romain Rolland 143.,
 Roscellinus 16,
 ROSS 35., 37., 84, 86., 87"
 Rossi 6.,
 Rost 123.,
 Rousseau 38., 91., 129.,
 Rudin 5.,
 Ruppín 5.,
 Rumelin 123.,
 Rutin ger 62.,
 Saint-Simon 6., 7., 9.,
 Schallmayer 5., 63.,
 Schäffle 4., 37., 144.,
 Schelling 4.,
 Schiller 80.,
 Schleiermacher 119.,
 Schmidt H. 136.,
 Schmoller 55.,
 Schroeder 9.,
 Schultze 119,
 Schurtz 49., 53., 92., 100., 109.,
 Schwalbe 61,
 Sidgwick 6,
 Sighele 6, 33, 82, S3, 8t, 97., <»9.
 Simmel 4, 8, 13, 18, 30, 37, 84, 96.
 97, 101, 119, 131, 132, 139,
 Smoll 37,
 Sombart 4, 7,
 Somló 122, 124,
 Sommer 63,

- Sorel 9.,
 Spencer 4., 9., 10., 31., 36., 44., 49.,
 59., 64., 67., 100., 107., 112., 113.,
 116., 120., 126., 129., 131., 132., 135.,
 136., 137., 139.,
 Spinoza 1., 30.,
 Stahl 114.,
 Stammler 8., 13., 16., 123.,
 Starbuck 120.,
 Starcke 106.,
 Stein 1., 3., 4., 7., 9., 12., 58., 61., 62.,
 66., 68., 78., 93., 98., 113., 121., 122.,
 129., 131., 133., 142., 146.,
 Steinmetz 5.v 7., 31., 33., 67., 135.,
 Steinthal 91.,
 Stürner 9., 19., 134.,
 Start 128.,
 Siratz 61.,
 Sulamith 98.,
 Summer Maine 7., 71.,
 Süßmilch 91.,
 Szabó Ervin 9.,
 Szelényi 120.,
 Szent Ágoston 6., 91.,
 Tangl 145.,
 Tarde 4., 6., 11., 84., 101., 102., 131.,
 132., 135., 137., 139., 140.,
 Taylor 61., 93., 119.,
 Tegze 33., 60., 63., 106., 111.,
 Teleki Pál gróf 5., 35.,
 Thompson 7.,
 Tibullus 141.,
 Tiele-Saederblom 120.,
 Tilbury 93.,
 Tiro 93.,
 Tolstoj 9.,
 Topinard 61.,
 Tönnies 6., 16., 37.,
 Träger 123.,
 Trikal 138.,
 Trotzki 9.,
 lurgot 142.,
 Tylor 106., 107., 109., 120., 141.,
 Vaccaro 5.,
 Vandervelde 144.,
 Vierkandt 13., 101.,
 Virgilius 141.,
 Vogt 61.,
 Voltaire 97.,
 Wagner 35.,
 Waitz 61.,
 Ward 2, 4, 5., 11, 17, 36, 49, 53,
 57, 60, 63, 65, 67, 68, 73, 89,
 90, 91, 93, 95, 101, 107, 109, 110,
 111, 112, 113, 115, 117, 126,
 127, 131, 132, 134, 135, 137,
 139, 140, 142, 145.,
 Wasmann 30, 136.,
 Waxweiler 7.,
 Wegelin 6.,
 Weigelin 97, 100, 124.,
 Wendt 123.,
 Westermarck 7, 49, 106, 107, 109.,
 Whitney 91.,
 Willis 93.,
 Windelband 13, 122.,
 Woltmann 5, 135.,
 Worms 31, 37.,
 Wundt 6, 11, 37, 90, 91, 97, 120,
 124.,
 Zenker 50.